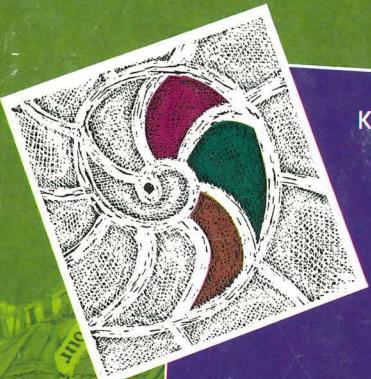

Tūhono Tahi

1999

Ko Tūhono, he rārangi kōrero, he mea tātai i te tū o te pāngarau, o te pūtaiao me te hangarau i te horopaki o te ao o ngā ākonga.

He tīmatanga noa iho ēnei tuhituhinga hei wero i te hinengaro o ngā ākonga ki te whakahae whakaaro e pā ana ki ētahi atu hōparatanga.

Ko te tikanga o ngā ngohe, he whakaoho ake i te harakoa o ngā akoranga pūtaiao, pāngarau me te hangarau.

I hangaia a Tūhono Tahi mō ngā ākonga e mahi ana i ngā taumata 1 ki 3 o te Marautanga o Aotearoa..

TE TĀHUHU O TE MĀTAURANGA
Ministry of Education

ISBN 0-478-23696-4

9 780478 236965

Te Take e Mau ana ngā Tamariki o Rūma 3 i ō rātau Kākahu

He Tauira Hei Whakaatu Ehara i te Mea Pūmau te Rapihi

Kākahu Pouamu Kirihou

Ka ki ake a James. Ki taku whakacoro me puru e tātau te rāhitike ki runga ki te mahere. Ka taka taku tarau tākaro methemea kaore he rāhitike. Pēwhaea o mātau kākahu o raro?

26

27

I punua e mātau ēnei ki tētahi aji mau i ngā mea nei i taua aangi e mātau pou mā te whakamahī 1. Ka kautheia e mātau te katoa o whakamau rereka. Hei tuhi ēnei o raro?

1

Te Moa
Pātene
Kōwhai
Piripiri
Kaili
Rētī
Rāhitike

Tauau
Tātaku
Tātakau

Tūhono Tahi 1999

Ngā Tuhingi

Kōrero

Ārani: He Tauira Hei Whakaatu Ehara
i te Mea Pūmau te Rapihi

nā Alan Bagnall 15

Ngā Tuhinga

Ngā Kākano
Memene!
Hoki Atu, Hoki Mai, ko Aua Mea Anō
Kākahu Pounamu Kiriwhakamīharo
Te Take e Mau ana ngā Tamariki
o Rūma 3 i ō rātau Kākahu

nā K. E. Anderson 2
nā Diana Noonan 10
nā Bob Kerr 18
nā Rupert Alchin 20
nā Barbara Beveridge 25

I whakaputaina tēnei pukapuka mō
Te Tāhuhu o te Mātauranga
e Te Pou Taki Kōrero Whāiti,
Pouaka 3292, Te Whanganui ā Tara, Aotearoa.

Pūmau te mana. Ngā tono ki te kaiwhakaputa i te pukapuka.

ISBN 0 478 23696 4
Nama Take 23696

Tuhinga mā te Kaiwhakaako: Nama Take 23697

Hei Mahi

Hangaia tētahi Pākau Takahurihuri
Hēki i roto i te Kōhangā
Taku Otaota Whakamīharo
Ngā Tauira

nā Jane Buxton 6
nā Jane Buxton 8
nā Jane Buxton 9
na Julie Ellis 30

Te Pou Taki Kōrero
Te Whanganui ā Tara

HUARAHİ MAORI
Auckland College of Education

Ngā Kākano

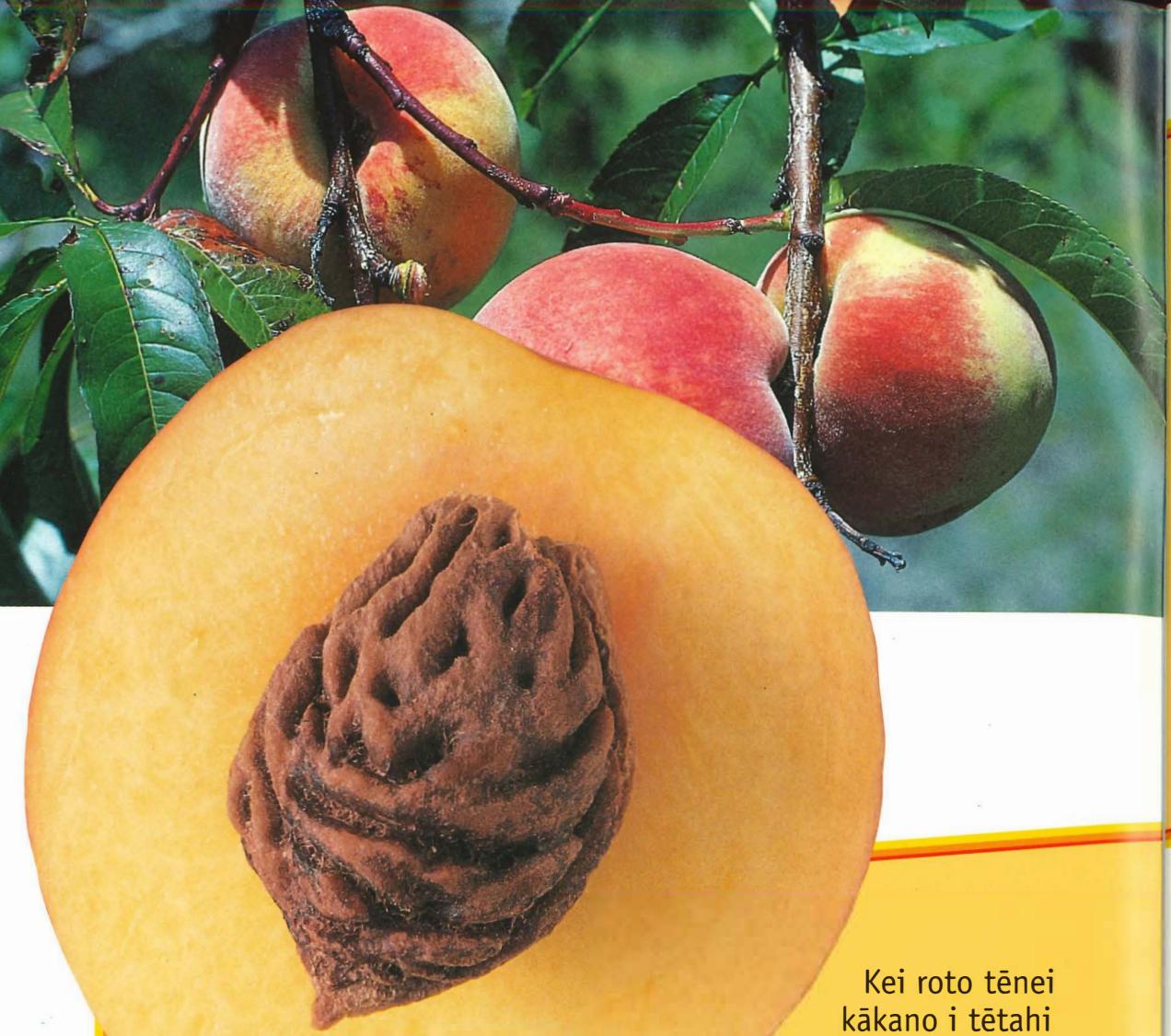
nā K. E. Anderson

Puāwai ai ngā kākano mai i ngā otaota kia tipu ai he otaota hou. He maha ngā āhua me te rahi o ngā kākano. Nā te rerekē o te āhua o ngā kākano i āhei ai rātau ki te rere mā te maha noa atu o ngā huarahi rerekē. Ko ngā manu me ngā pēpeke kei te tohatoha i ētahi o ngā kākano, ā, ko te hau me te wai kei te toha i ētahi atu.

Nō te rākau *sycamore* ngā kākano kei te whārangi nei. He pākau ō rātau kia āhei ai te hau ki te toha i a rātau ki ngā wāhi tawhiti.

He tohetaka tēnei. Whakamahi anō ai te tohetaka i te hau hei toha i ana kākano. Ko ngā wāhi tāhungahunga kei tētahi moka o ngā kākano ngā mea e whakangāwari ana i te kawe a te hau i ngā kākano. Ko te wāhi ka tipu hei otaota hou ko te puku paku kei tētahi atu o ngā moka o te kākano. I ētahi atu wā ko te tangata tonu kei te toha i ngā kākano tohetaka mā te pupuhi i a rātau ki te hau.

Kei roto tēnei kākano i tētahi pītiti. I mārō ai te kākano nei nā te mea tērā he roa te wā kātahi anō ka pai ngā rangi me te oneone kia tipu ai te kākano. "E hia nei tau i te kākano e tipu ana," ā, kāore e kotira ana. Nā, ka tae ana ki te wā tino pai ka tīmata te kākano ki te tipu kia puāwai he otaota hou.

He pī ēnei. He kākano anō hoki ēnei. He ngohengohe ō rātau anga, ā, ko te īgoa o te anga he pākākano. Koinei i te tiaki i te kākano mai i ngā pēpeke me te āhua o ngā rangi. A tōna wā ka maroke te pākākano i runga i te aka, ka titore. Kātahi ka taka iho ngā pī ki te oneone ka kotira. He pēnei anō te āhua o te tipu o te pīni.

He kākano kei roto i te uho o te āporo. Mehemea ka taka ana he āporo ki te oneone, ā, ka roa e takoto ana, ka tīmata ngā kākano ki te kotira. Ka pirau ana te kiko o te āporo, ā, koinā tonu tōna pū wairākau hei tipu mō te kākano. I ētahi wā ka kainga e ngā manu me ētahi kararehe ngā hua reka, ka kawea e rātau ngā kākano i roto i ō rātau puku ki tētahi atu wāhi, ā, ka tipu he rākau āporo i reira.

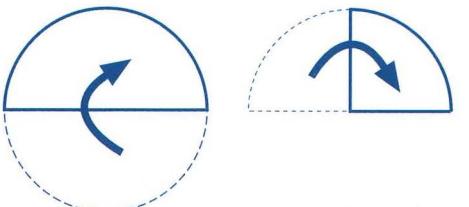
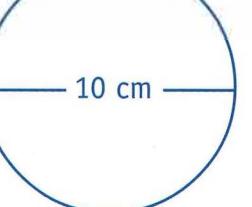
Hangaiā tētahi Pākau Takahurihuri

nā Jane Buxton

Me whiwhi koe ki tētahi pene, ētahi pepa, he kutikuti, he whakapinepine, he rūri me tētahi kāpehu (he taupoki rānei kia tata ki te 10 mitarau te whitianga, hei tā huri noa i te whitianga).

1. Tāia he porowhita ki runga ki te pepa he 10 mitarau te rahi o te whitianga.
2. Tapahia te porowhita ka tango ki waho. Pōkaitia te porowhita kia hāwhe, ka pōkai anō kia noho hāwhe anō. Kātahi ka whakatuwhera i te porowhita. Mā ngā māka pōkaitanga e wehewehe te porowhita kia noho hauwhā.

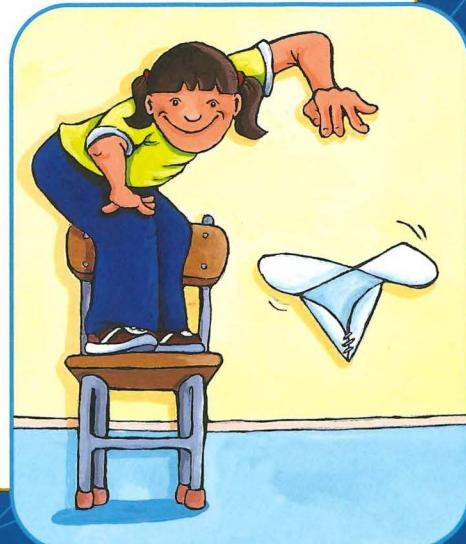
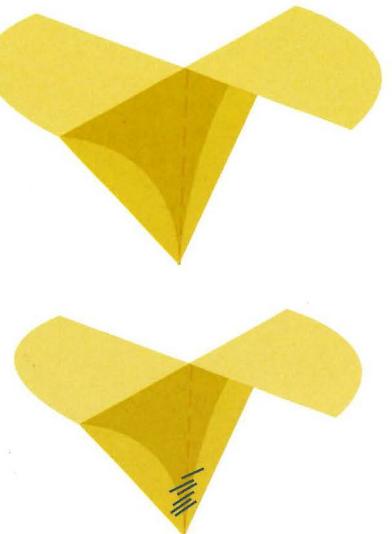
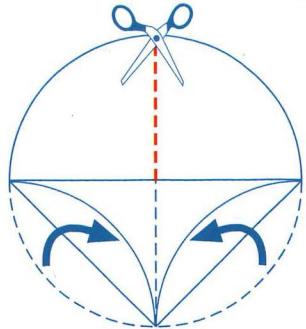

3. Tuhiā he rārangi kia whakawhitī i tētahi o ngā hauwhā kia noho hei tapatoru. Kātahi ka mahi pērā anō me tētahi atu o ngā hauwhā kei tōna taha. Pōkaihia te wāhi kei ngā rārangi nei.

4. Ko ērā o ngā hauwhā kia noho hei pākau. Tapahia ngā rārangi i waenganui i a rāua kia tae rawa ki te pū. (He **whero** te kara o te rārangi hei tapahi kei te hoahoa i runga ake nei). Pōkaihia tētahi o ngā pākau kia ahu whakamua, ā, ka pōkai i tētahi atu kia huri whakamuri.

5. Tāpirihia ētahi pine ki te wāhi o raro iho o te pākau takahurihuri. Mā te taumahatanga o ngā pine e āwhina te pākau takahurihuri ki te taka tika. Tērā me whakahaere whakamātautau koe ki te kite e hia ngā pine e hiahitia ana mō tēnei.

6. E tū ki runga ki tētahi tūru ka tuku kia taka tō pākau takahurihuri mai i tētahi wāhi tino teitei e taea ana e koe. Mehemea ka āta tukuna e koe kia taka, ka māmā noa iho tana takahurihuri ki raro.

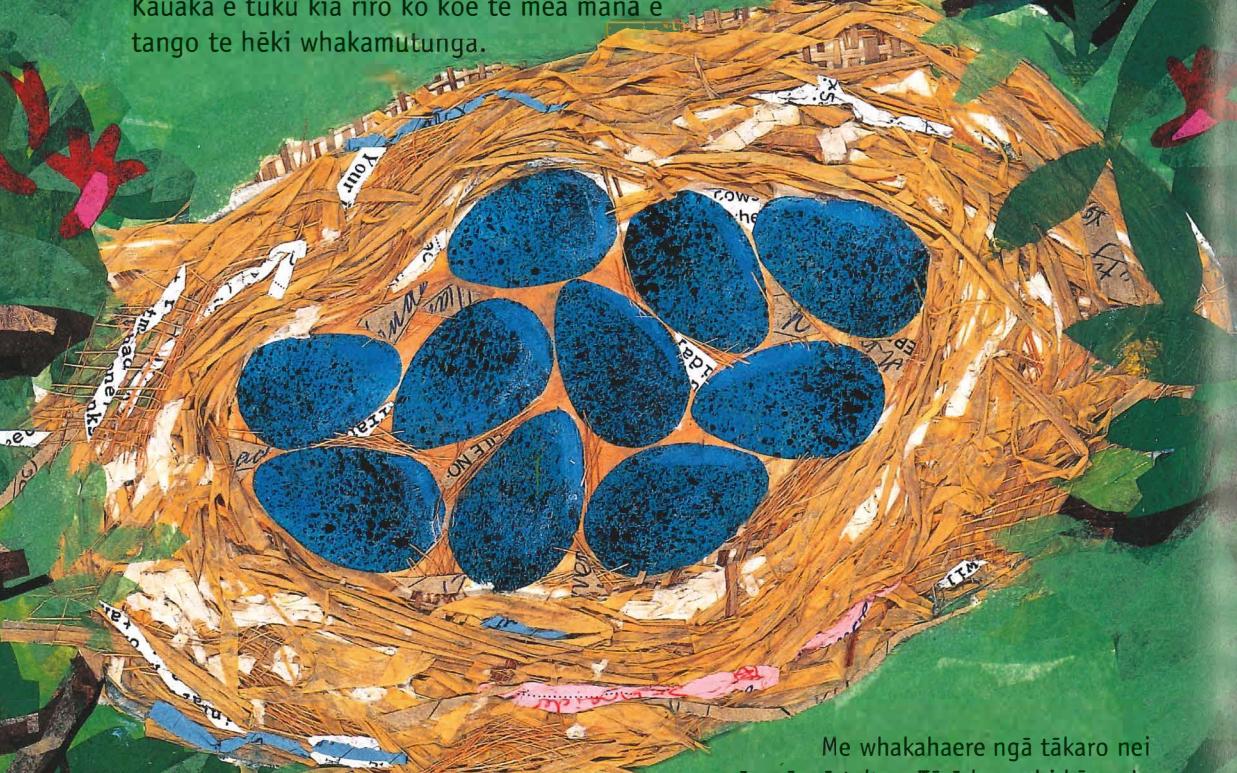

Hēki i roto i te Kōhanga

nā Jane Buxton

He tākaro tēnei mō ngā tāngata tokorua. Tapahia kia tekau ngā hēki pepa ngātatahi ka tā i te kōhanga mō rātau. Ka āhei rānei koe ki te whakanoho perepere ki runga ki ngā hēki kei te pikitia nei.

Me mahi ia o kōrua ki te tango i ngā hēki takitahi, takirua rānei i te wā kotahi. Ko te tangata e tango ana i te hēki whakamutunga, ko ia te mea ka hinga. Kauaka e tuku kia riro ko koe te mea māna e tango te hēki whakamutunga.

Me whakahae ngā tākaro nei mō ngā wā tekau. Tērā ka mahi kōrua ko tō hoa ki te kimi huarahi kia noho ai te hēki whakamutunga ki ia mea o kōrua. Me mahi kōrua ki te whakarerekē i te āhua o te tākaro. Me mea koe ki te kite ka aha ana mehemea ka whakaaetia koe ki te tango i te hēki kotahi; kia rua, kia toru rānei ngā hēki e tangohia ana e koe i te wā kotahi. Nā, ka pēhea ana mehemea he rerekē te tatau o ngā hēki kei roto i te kōhanga.

Ka mōhio ana kōrua ko tō hoa ki ngā nekenekē o te tākaro nei, me mea kōrua ki te tākaro me tētahi tangata kāore anō kia purei i mua atu. Kāore e kore ka whakaaro tō hoa hou he aha rā te take ko koe te mea e wikitōria ana i ngā wā katoa!

Taku Otaota Whakamīharo

nā Jane Buxton

He tino tere te tipu o taku otaota pārū i roto i taku whare karāhe.

Ia rā e tuaruatia ana tana teitei.

I tētahi rā i pā ia ki te tuanui, he toru mita tōna teitei.

He aha te teitei o te otaota i te rā i mua atu?

Memene!

nā Diana Noonan

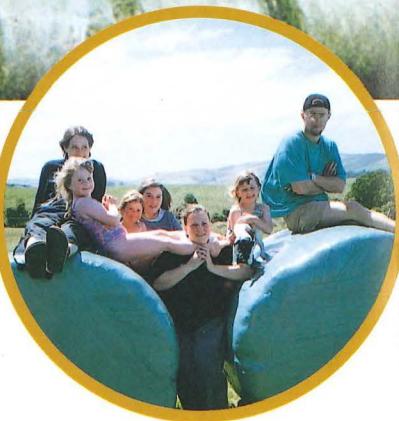
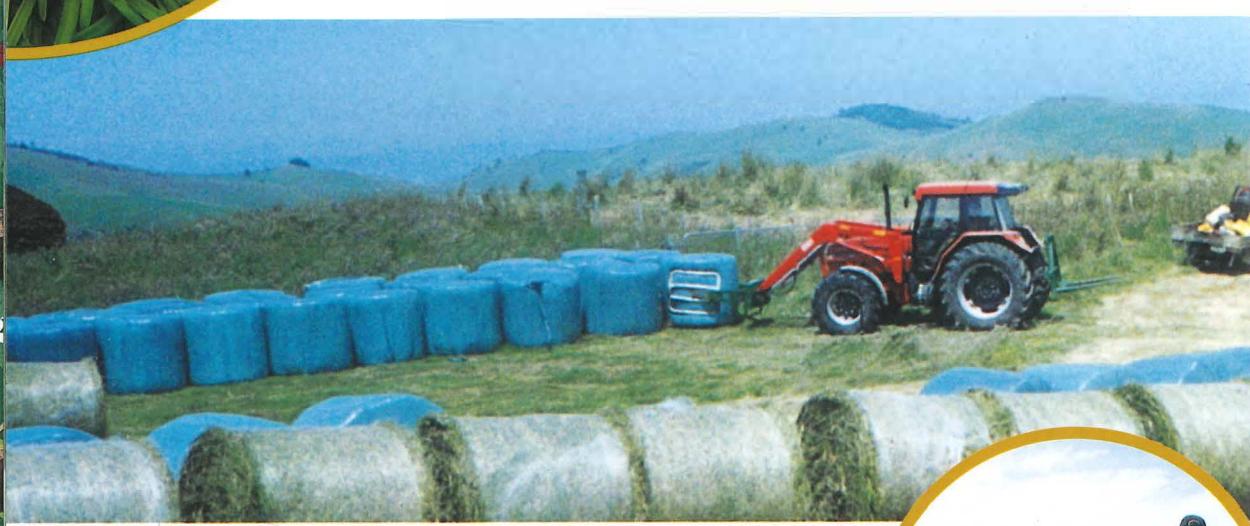
He anuhe tino kaitā, he tipua tēnā? He tōtiti tākai tino nui? Kāo! He rārangi tino roroa o ētahi mōkihi kirihou he kī katoa i te mauti, i te hei, arā, he *Baylage*, he kupu kāore e kitea e koe i roto i te papakupu ināianei. He kupu tēnei he mea hanga mā te hono i ngā kupu e rua, "bale" (he pūhangā hei) me "silage" (pātītī he mea tohu). Nō reira ko te *baylage* nei, he pūhangā pātītī he mea tohu.

I te hōtoke, i te wā he mātao rawa mō te pātītī te tipu i ngā pātīki, ka whāngaihia ngā hipi me ngā kau ki te baylage. Mahi baylage ai te pāpā o Miriam Lesley, arā a Roger, i te raumati. I taua wā, he tere te tipu o te pātītī i te mea he mahana ngā rangi.

Tapahi pātītī ai a Roger mā tana moua, e tō haere ana ia i muri i tana tarakihana. I ētahi haora i muri iho, ka kautaka ana ngā pātītī, ka whakamahia e ia tētahi atu mīhini hei whawhao kia noho pēnei i ngā "tākai Swiss" nei.

Ehara te pātītī kākāriki i te maroke pērā i te hei. Me tākai rawa ki roto kirihou kia kore ai e tino pirau. Ka whakamārōtia e te mīhini tākai e ono ngā whakapaparanga kirihou ki runga ki ia tākai Swiss. I tētahi rangi, e rua rānei i muri iho ka kitea kua rerekē te āhua o ngā pātītī.

He kitakita iti nei kei te noho i roto i ngā pātītī. He whanaunga rātau nō ngā kitakita e hanga

miraka pē kawa ana. I roto i te baylage kei te kai ngā kitakita nei i ngā waireka o ngā pātītī he mea tapahi. Ka whakatipu, ka whakatipu rātau i a rātau, ā, ka kai anō hoki te katoa o ō rātau whanaunga i ngā waireka nei. He mea waimarie ki ngā kaiwhakahaere ahuwhenua te mahi a ngā kitakita nei ki te hanga i tētahi tino waikawa i a rātau e kai ana. Ko te waikawa reihuka tēnei, ā, koinei te mea e tohu ana, e pīkara ana i ngā pātītī kei roto i te kirihou - pērā tonu i te āhua o te pīkara o te waikawa i roto i ngā winika i ngā riki, ngā gherkin rānei kei roto ipu karāhe. Ka oti ana

ngā pātītī te pīkara, e kore e pirau. whakarārangitia ana ngā pēre kirihou kua rekareka katoa a Miriam ki te whakahaere tākaro pai māna. Ka anga ia ki te mahi me tētahi tākai kirihou pango tāpiapia. I ētahi wā ka mahia e ia kia memene te baylage, ā, i ētahi wā ka mahia e ia kia poururu.

Ka kī a Miriam, "He maha ngā whakaaro a aku hoa hei kanohi hou mōna. Kāti tou, i te mea tae rawa ki te mutunga o te raumati kua tata pau katoa āku nei whakaaro".

Pēwhea ai te āhua o te mahi a te "pīkara".

Kāore ngā kitakita e noho ana i ngā wāhi he nui rawa te waikawa kei reira. Koirā te take kāore e pirau ana ngā riki me ngā gherkin he mea pīkara. Kei te kauhoe kē rātau i roto i te winika, he waikawa ngoikore e tohu ana i a rātau.

Ko ngā kitakita i roto i te baylage, ka noho ka whakatipu rātau mō tētahi wā. Otirā, ka haere ana te wā i te nui o te waikawa e hanga ana rātau, ā, i a rātau e pīkara ana i te pātīti, ka turakina e rātau ō rātau ake kāinga!

Ko te mate o te kirihou

- Ka noho noa iho hei rapihi ngā baylage kirihiou, ā, ka mau i runga taiapa, i runga rākau.
- He uua ki te pirau i te wā kua kore e pīrangitia.
- Me tahu rawa i roto i tētahi tino pūtūmata kia kore ai ngā au o te kirihiou e paitini i te hau.
- Ki ētahi, kāore e pērā rawa te pai o te āhua o ngā tākai Baylage ki ngā hei kei roto i te tāke hei.

Ngā hua o te kirihiou

- Ko te pai o te baylage kāore he mahi tatari mō ngā kaiwhakahaere ahuwhenua kei te noho i ngā wāhi mākū, kia maroke rawa te pātīti kātahi anō ka puru ki roto i ngā pēre.
- He pai kē ake ngā pātīti he mea tohu i roto kirihiou mō ngā kararehe i te hei.

Ārani: He Tauira Hei Whakaatu Ehara i te Mea Pūmau te Rapihi

nā Alan Bagnall

I pikī atu a Tākuta Mōhio ki te ātamira i te kura o Pencarrow ki te tuku i tana kauhau. Nā te kura i tono atu ki a ia kia haere atu. I a ia e haere atu ana i te ātamira i te whiuwhiu ia i ētahi ārani e toru. (He wahine āhua whakahihī tēnei Tākuta Mōhio).

"Kua kitea e au tētahi tauira whakamātautau ngāwari noa iho hei whakaatu, ehara i te mea pūmau te rapihi." I a ia e kōrero ana i te tīhore ia i ana ārani.

Ka hoatu a Tākuta Mōhio he wāhangā ārani ki ia o ngā tamariki, ā, ka kī, "Nāianei e toru noa iho ngā kiri kei ahau."

"Ka tāpukehia e au te kiri tuatahi ki roto i te māra. Ka kainga e ngā noke, ā, ka mōmona ake te māra."

"Ka hoatuhia e au te kiri tuarua ki te kaihe o taku hoa noho kāinga, ā, ka tapahia e au te kiri tuatoru kia noho hei ngaku, ka waiho ki runga ki te whata o te matapihi whakamaroke ai i roto i te rā. Mehemea kāore i te wera, i te maroke tō whata matapihi; me mea koe ki te whakamaroke i tō kiri i roto i tētahi oumu mahana, tētahi kāpata whakamaroke kākahu rānei. Ka taea e koe te tāpiri atu tētahi kiri maroke ki ngā keke hua rākau hei whakareka ake i ngā keke. He pai ki ētahi te ngaungau kiri torouka."

"Nā, ka kitea i te tauira whakamātautau me ngā ārani e toru nei, ehara te rapihi i te mea pūmau!"

Ka pātai atu a Debbie, "Pēwhea ake ngā pepa tākai takoha? Kāore hoki he take o te pepa ka tihaetia ana kia puta te takoha!"

Ka whakahoki atu a Tākuta Mōhio, "He mea nui tou ngā pepa kua tihaetia. Ka taea te pēpēhi hei poraka, ka taea rānei te hangarua hei pepa hou anō."

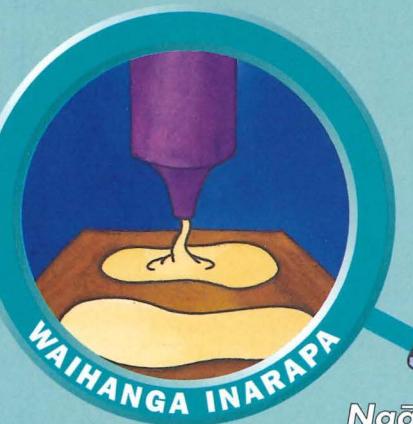
Ka whakaotia e Tākuta Mōhio tana kauhau mā te whiuwhiu, te tihore me te tohatoha i ētahi atu ārani. Kātahi ka haere katoa rātau ki waho ki te papa tākaro ki te kimi rapihi. Ko te mate kē kua kore e kitea e rātau tētahi mea e whakaaro ana rātau he rapihi. Ohotata ana kua whakaaro kē rātau he pū wairākau ātaahua, pū wairākau mōmona ngā uho āporo me ngā kiri paraoa. Ko ngā toenga pepa kua rite kē ki ētahi pepa toi pai, ā, tae atu ana ki ngā pounamu kirihou, kua rite kē te āhua ki tērā o roto i tētahi pepa whakairo. Mai i reira ka mōhio rātau he mahi tino uaua ki te kimi rapihi.

Hoki Atu Hoki Mai Ko Aua Mea Anō

nā Bob Kerr

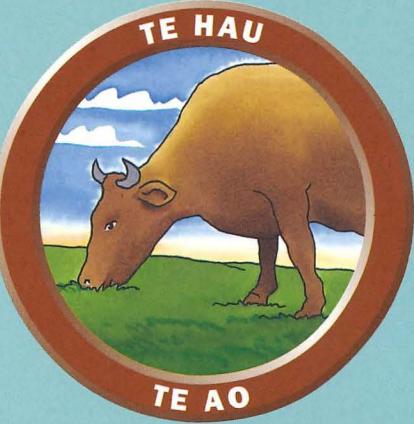
Mōhiti

Ngā
Raparapa o
ngā hū

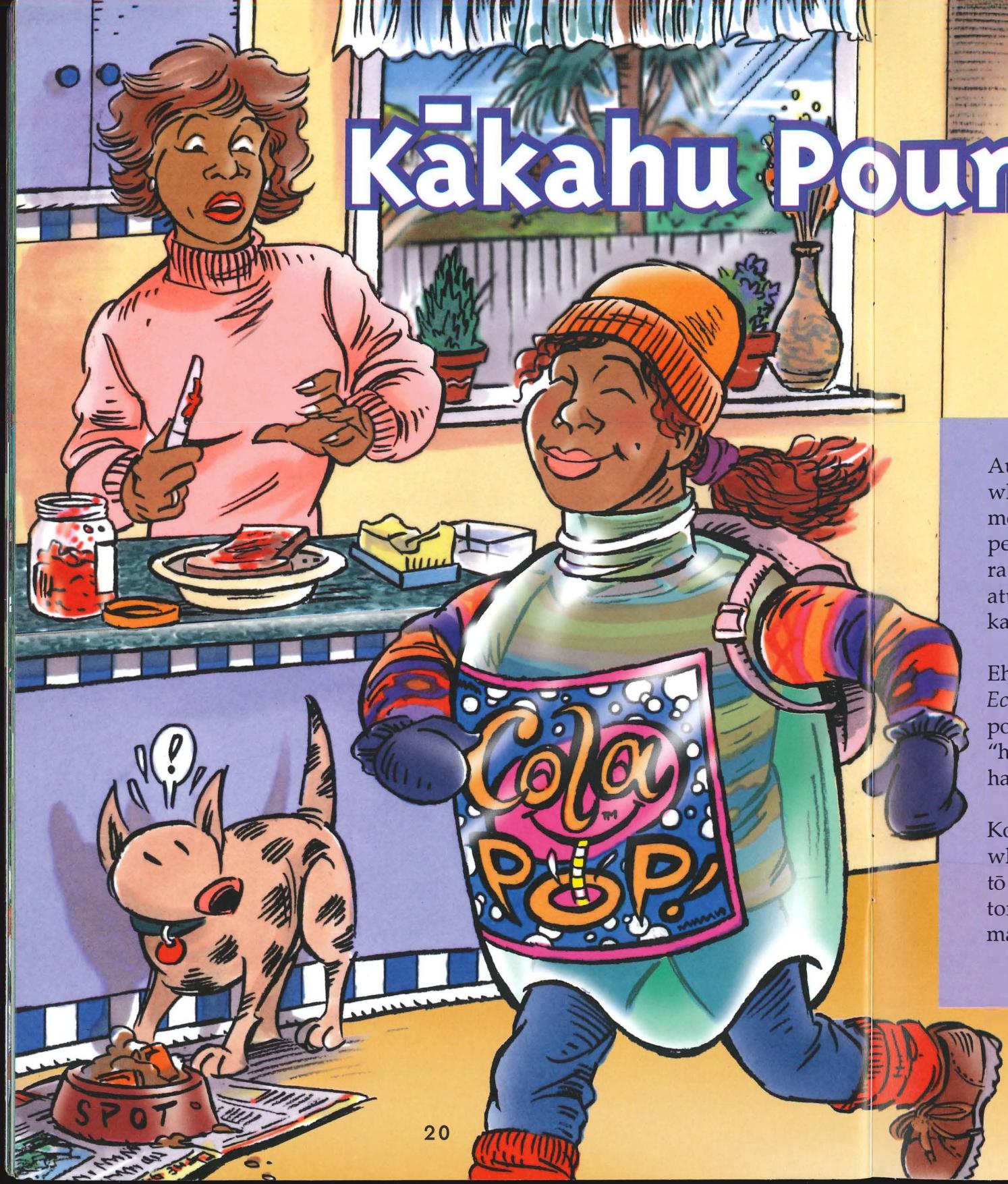

Hū kirikau

Kākahu Pouamu Kirihou

nā Rupert Alchin

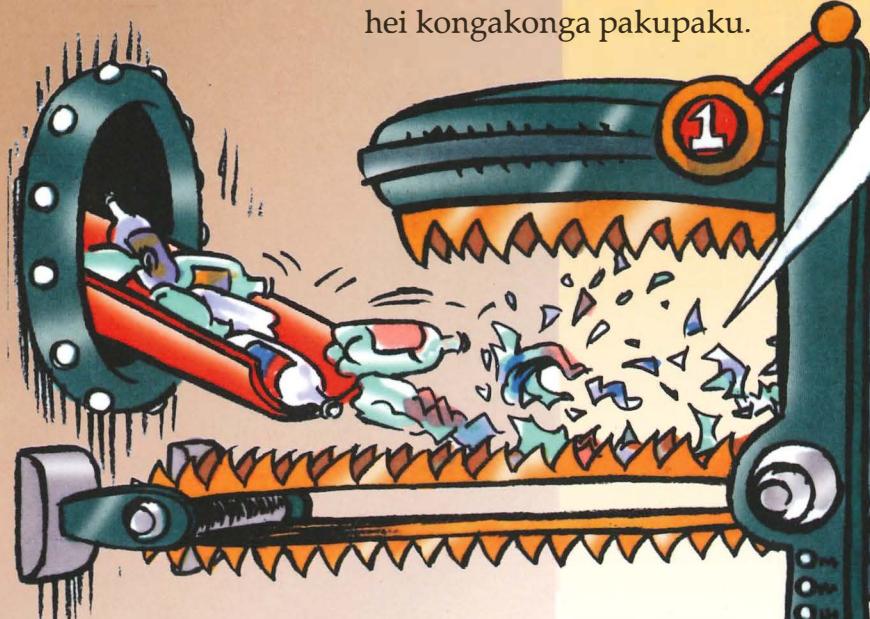
Aue! He ata hōtoke makariri, he ata tino mātao tēnei, ā, kua āta whakaritea e koe ngā kākāku tika mō te kura. Kei te kī mai a Māmā me whakarite ko ngā kākāhu mahana, kākāhu kauawhiawhi. Tērā pea ka whakamau koe i te poraka wūru me tētahi tiakete mahana rawa. Engari tērā anō pea ka mea koe ki te mau i tētahi mea rerekē atu. Pēwhea tō whakaaro ki te mau pouamu kiriou? Kia kitea te kanohi o Māmā! Tōna tumeke!

Ehara noa i te mea tino rerekē. Mehemea i hangaia tō tiakete mā te Ecofleece kāti kei te mau koe i tētahi mea he mea hangarua, mai i ngā pouamu unu kiriou he mea whakamahi anō. Ko te kupu "hangarua", ko tōna tikanga he tango i ngā rapihi ka huri ki te hanga mea hou, mea whai kiko.

Ko te PET, koinei te īgoa mō tētahi kiriou whakahirahira e whakamahia ana hei hanga pouamu unu. Mehemea ka purua e koe tō pouamu wairēmana ki roto i te paepae "hangarua", tērā kei te tonoa e koe hei hanga i tētahi tiakete ātahua. Anei te āhua o ngā mahi.

Tuatahi

Tuatahi ka tukuna te pounamu ki te wheketere hangarua. I reira ka kurutētia, ka tapatapahia kia noho hei kongakonga pakupaku.

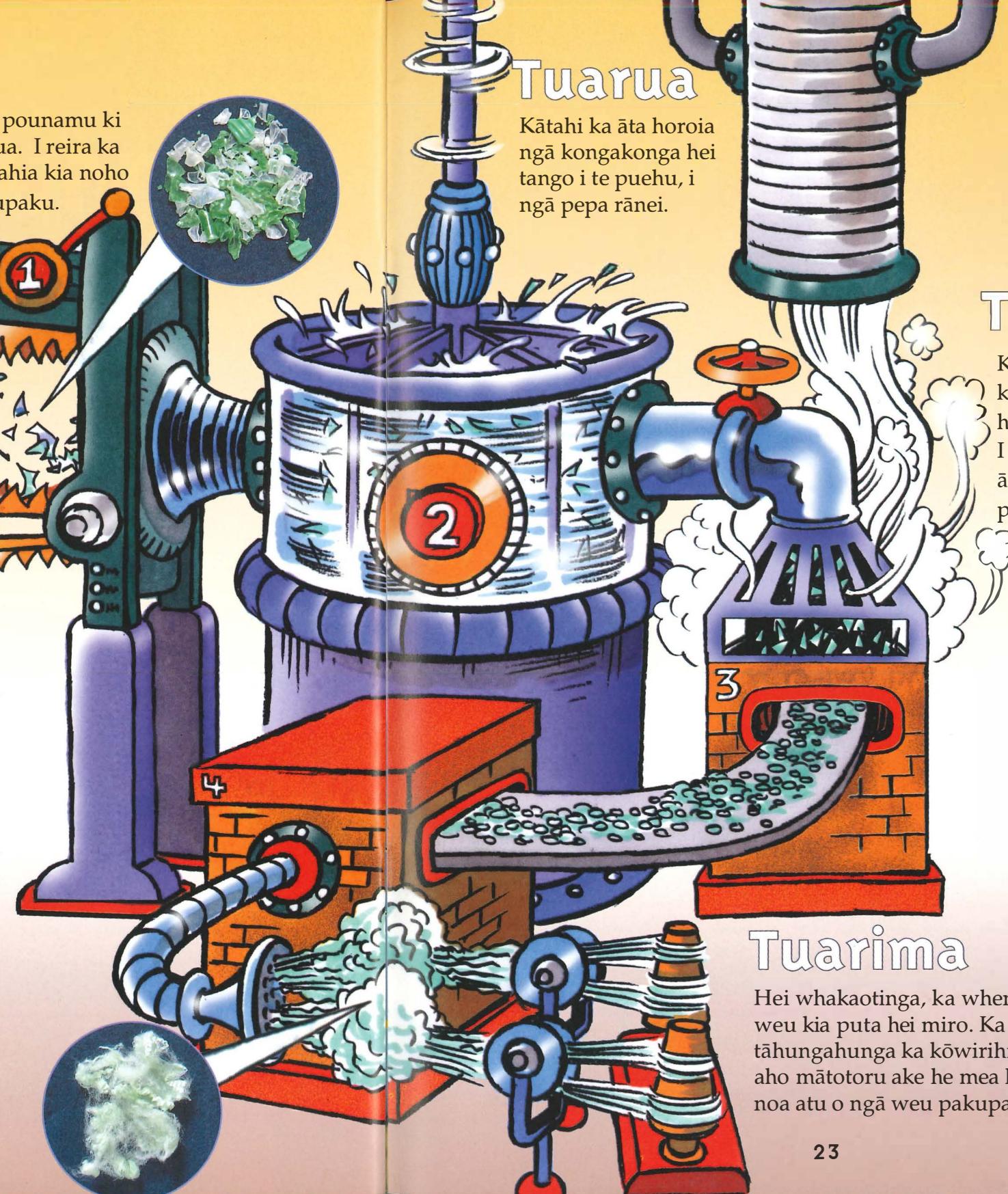

Tuawhā

Ka rewatia anō ngā pōkarakara nei, ā, ka hangaia hei aho e kīa ana he weu. (Kua kohia anō e koe tētahi pizza ka kume i te tīhi? He āhua rite te tīhi, he mea rewa ki te kirihiou rewa.) Otirā, ko ngā weu o ngā PET kirihiou, kāore e mahia ana ēnei mā te tō. Engari, panaia ai te kirihiou rewa mā roto i ngā puare paku kei te waha o te ngongo, ā, ka puta atu i tērā taha pēnei i ētahi tuaina pakupaku nei, ka whakamārō ka rīrapa pēnei i ētahi wūru miro tāhungahunga.

Tuarua

Kātahi ka āta horoia ngā kongakonga hei tango i te puehu, i ngā pepa rānei.

Tuatoru

Kātahi ka rewatia ngā kongakonga kia noho hei pōkarakara paku. I tēnei wā kua rite te āhua ki ētahi poria pakupaku.

Tuarima

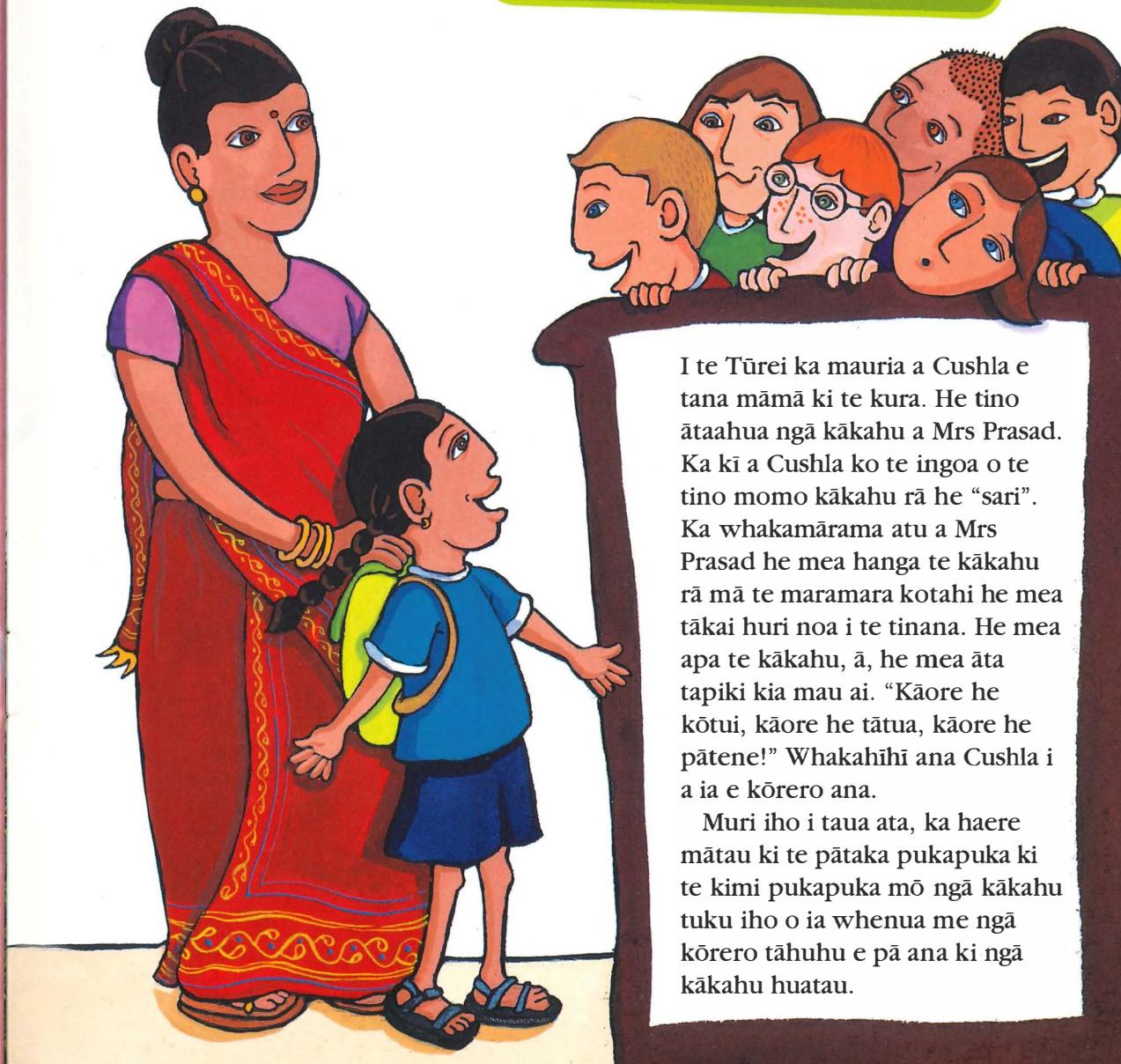
Hei whakaotinga, ka whenu ngātahitia ngā weu kia puta hei miro. Ka tōia ngā puia tāhungahunga ka kōwirihia kia huri ai hei aho mātotoru ake he mea hanga mai i te maha noa atu o ngā weu pakupaku.

Ka taea te whakamau he wairākau ki te miro, ka raranga, ka whatu rānei kia noho hei maramara. Ko te ingoa o te maramara nei ko Ecofleece: Ko "Eco" i te mea he ngāwari ngā pānga o tēnei āhuatanga ki te taiao, me "fleece" nā te mea he ngohengohe, he tāhungahunga, he tino mahana te maramara nei.

Te Take e Mau ana ngā Tamariki o Rūma 3 i o rātav Kākahu

nā Barbara Beveridge

I te Tūrei ka mauria a Cushla e tana māmā ki te kura. He tino ātaahua ngā kākahu a Mrs Prasad. Ka kī a Cushla ko te ingoa o te tino momo kākahu rā he "sari". Ka whakamārama atu a Mrs Prasad he mea hanga te kākahu rā mā te maramara kotahi he mea tākai huri noa i te tinana. He mea apa te kākahu, ā, he mea āta tapiki kia mau ai. "Kāore he kōtui, kāore he tātua, kāore he pātene!" Whakahīhī ana Cushla i ia e kōrero ana.

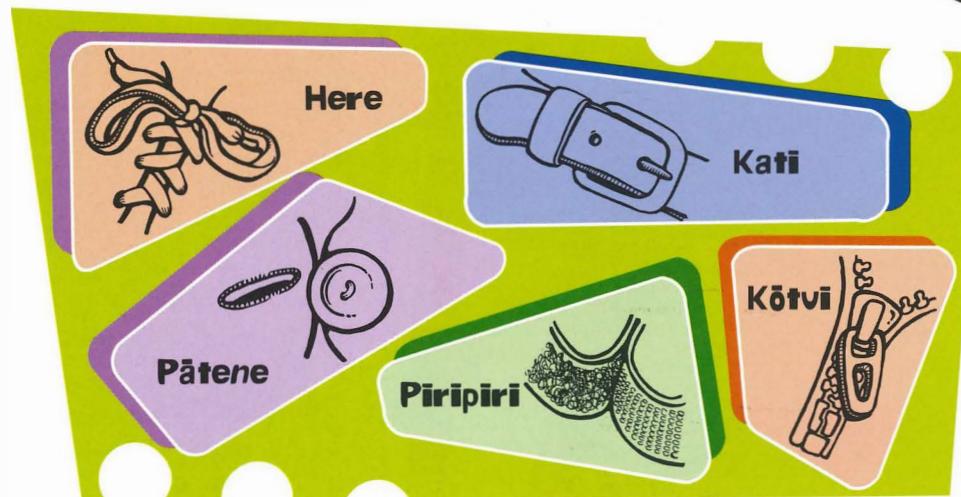
Muri iho i taua ata, ka haere mātau ki te pātaka pukapuka ki te kimi pukapuka mō ngā kākahu tuku iho o ia whenua me ngā kōrero tāhuhu e pā ana ki ngā kākahu huatau.

I kitea e Jason tētahi pukapuka he pikitia i roto o ngā tāngata o Roma e hia rau tau rā ki muri.

"Titiro ki tēnei tangata", ko Becky tērā. "Pēnei tonu kei te mau hiti ia. Pēwhea rā tana mau kia kore ai e makere."

Ka kī ake a William, "Ko tēnei tangata, he pine kei tana pokohiwi kei te whakamau i tana hiti".

Kātahi ka whakaritea e mātau me titiro mātau ki ō mātau ake kākahu me ō mātau hū kia kite ai mātau pēwhea te whakamau o ēnei, "te take rānei e mau tonu ana ki ō mātau tinana". Ka tuhia e Donna he mahere:

Ka kī ake a James, "Ki taku whakaaro me puru e tātau te rāhiteke ki runga ki te mahere. Ka taka taku tarau tākarō mehemea kāore he rāhiteke. Pēwhea ō mātou kākahu o raro?"

Ka whakahoki atu a Donna, "Āe. Rāhiteke. He aha ake?" Anei ētahi atu mea i whakaarohipia e mātau:

I purua e mātau ēnei ki tētahi atu mahere nā te mea kāore he tangata i te mau i ngā mea nei i taua rangi. Kātahi ka whakaritea e mātau kia hangā he kauwhata pou mā te whakamahi i te mahere tuatahi. Koinei te mea i mahia e mātau.

1. Ka kautehia e mātau te katoa o ngā tamariki e mau ana i ngā taputapu whakamau rerekē. Hei tuhi i tēnei i whakamahia e mātau he mahere tatau. I kitea e mātau i te mau ētahi o ngā tamariki i ētahi taputapu whakamau rerekē, e rua, e toru rānei.

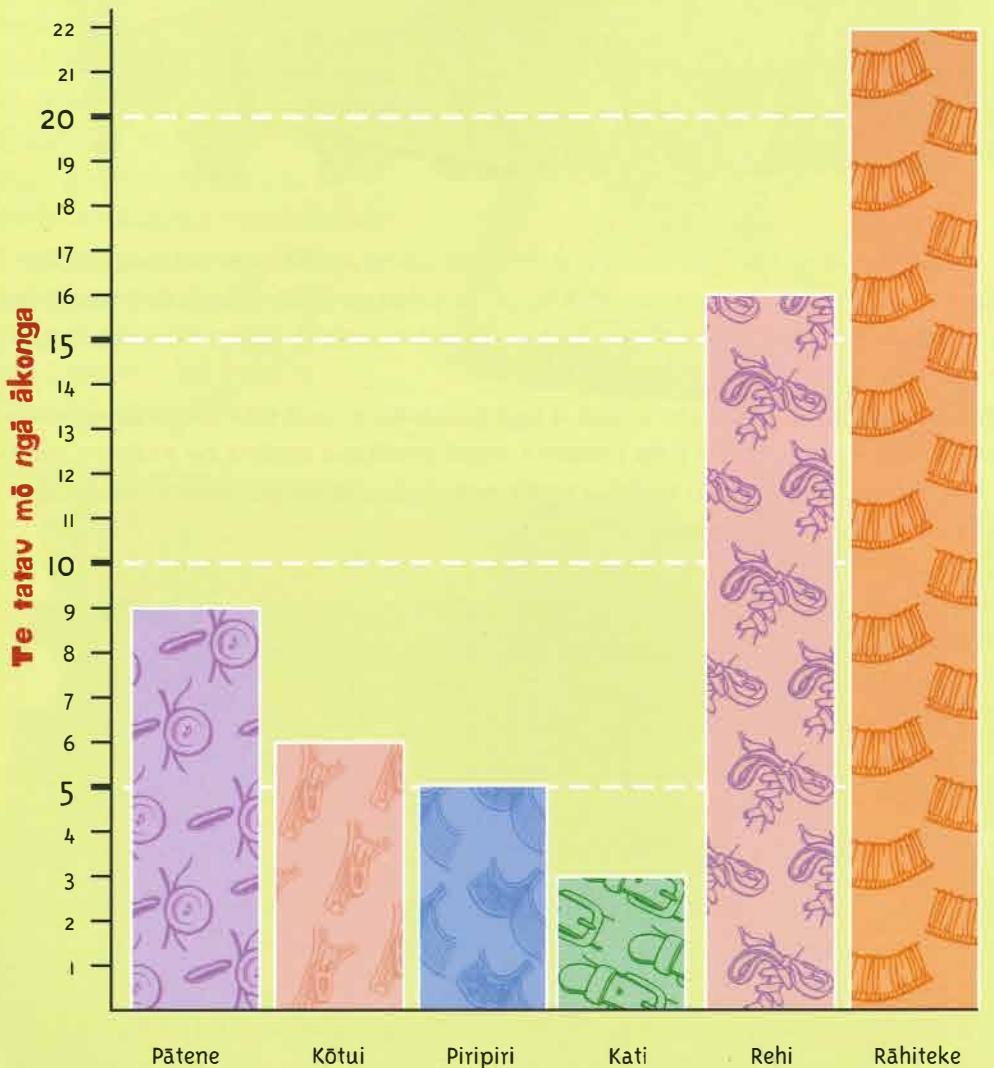
Te Mea	Tatau (Te tatau o ngā ākonga)
Pātene	
Kotvi	
Piripiri	
Kati	
Rēhi	
Rāhiteke	

2. Ka tīkina e mātau ētahi pepa kauwhata ka rūri whakarunga mai i te 1 ki te 22 i te taha. Koinā te tokomaha o ngā tamariki i tō mātau akomanga i taua rangi. Kātahi, i te taha whakararo ka tuhia e mātau ngā ingoa o ngā taputapu whakamau.

3. Ka kautehia e mātau ngā tatau i runga i tā mātau mahere ka whakamahi pene ngohe ki te puru kara ki runga ki ngā kauwhata.

Ināianei, kei te whakaaro mātau i pēwhea ai te tangata i te wā kāore he rāhiteke.

Kauwhata Pou: Taputapu Whakamau Kākahu i Whakamahia e tō mātau Akomanga

Ngā momo taputapu whakamav

He ngāwari te hanga tauira, ā, he pai ki te titiro atu. Ka titiro ana koe ki tētahi tauira, hoki atu hoki mai ka kite koe i taua mea anō, pērā i: iti, waenganui, rahi, iti, waenganui, rahi.

Ngā Tauira

nā Julie Ellis

Anei he mea kua whakarārangitia hei tauira i runga anō i te nui, te āhua, te kano rānei. I pēhea te whakatauira i aua mea? Tirohia ngā tauira, ka hanga mahere pērā i te mea i runga i te whārangi 31, ā, ka puru i te tohu whakaae ki roto i te pouaka tika.

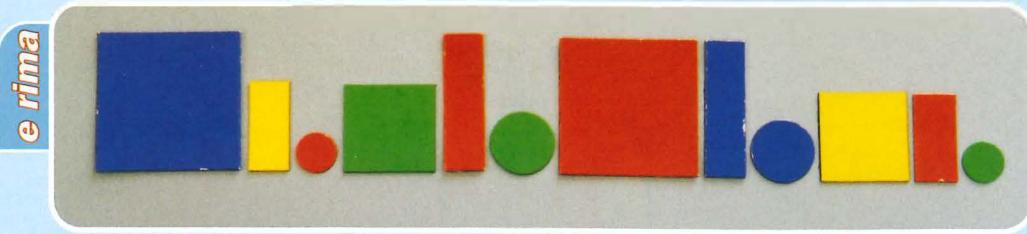
e
rua

e
toru

e
whā

e
rima

e
ono

	tahi	rua	toru	whā	rima	ono
āhua						
rahi						
kano						

Nā ka taea e koe te kohi ētahi o ngā mea nei ka hanga i tētahi tauira. Tuatahi me whiriwhiri kia toru, kia whā rānei ngā mea. Purua ki roto i tētahi rārangī. Mahia anō taua rārangī me ētahi atu mea e toru, e whā e rite ana. Tērā, hoki atu hoki mai he rite tonu te rahi, te kano, te āhua rānei o ō mea. Nā, me mahi kōrua ko tō hoa ki te whakamātautau i ā kōrua tauira. Tētahi o kōrua ki te whakamātau i tauira a tōna hoa, ā, ka whai atu tērā ki te whakamātau i tāu. Anei ētahi tauira pārekareka he hanga mā koutou: motokā taonga tākaro, matire, mataono, whakapiripiri, anga, rau, reta, pene rānei.

KUPU WHAKAMĀRAMA

a
anuhe *caterpillar*
apa *pleated*
au *fume*

h
hangarua *recycle*
hauwhā *quarter*
hōtoke *winter*
huatau *fashionable*

k
kāpehu *(Eng) compass*
kati *buckle*
kauawhiawhi *cosy*
kautaka *wilt*
kauwhata pou *bar graph*
kiri *peel (noun), rind*
kirihiu *plastic*
kirikiri *sand*
kitakita *bacteria*
kongakonga *flake, chip*
kotira *sprout*
kōtui *zip*
kōwiri *twist*
kurutē *crush*

m
maramara *cloth*
mātotoru *thick*
mauti *silage*
mea whakamau *snap fasteners*
memene *smile*
miraka pē *yoghurt*
miro *yarn, cotton*
mōkihi *parcel*
mōmona *rich (fertile)*

ng
ngongo *hose*

o
opeope *rinse*
oumu *stove, furnace*

p
paitini *(Eng) poison, pollute*
pākākano *pod*
pākau *wing*
pātene *(Eng) buttons*
pātīti *grass*
pepa ngātatahi *cardboard*
perehi *(Eng) braces*
perepere *counter*
pīhuka *hook*
pine *brooch, pin*
pine taura *toggle*
piripiri *velcro*
poka *drill*
pōkai *fold*
pōkarakara *pellet*
poururu *frown*
pū wairākau *compost*
puare *hole*
pūhangā *bundle*
puia *tuft*
pūtūmata *incinerator*

r
raima *(Eng) lime*
raparapa *sole (of shoe)*
raranga *weave*
ratarata *molten*
raumati *summer*
rēhi *(Eng) lace*
reihuka *lactose, lactic*
rewa *melt*
rīrapa *matted*

t
tāhungahunga *fluffy*
taiao *environment*
takahurihuri *spinning*
tāke hei *haystack*
tāpiapia *sticky*
tapiki *tuck*
tāpuke *bury*
tarau tāngari *jeans*
taupoki *lid*

tīhore *peel (verb)*
tipua *giant*
tohetaka *dandelion*
tohu *preserve*
torouka *raw*
tuaina *(Eng) twine = string*

u
uhō *core*

w
waikawa *acid*
waipupū *soda*
wairaka ngaiaku *nylon parka*
wairākau *dye*
weu *fibre*
whakapinepine *stapler*
whakapiripiri *sticker*
whakarongoa *tan (verb)*
whakatahe *drain, clear*
whakatipu *breed*
whata *shelf, sill*
whatu *eye*
whatu huru *knitting*
whawhao *pack (into)*
wheketerē *(Eng) factory*
whenu *spin (into yarn)*
whitianga *diameter*
whiuwhiu *juggle*
wūru miro *cotton wool*

Ngā mihi

Kei te mihi ake Te Pou Taki Kōrero ki a Rosemary Hipkins (Te Kura Takiura o Poneke), mō tāna mahi arotake i te pukapuka nei me Ngā Tuhinga mā ngā Kaiwhakaako. Kei te mihi atu hoki ki ngā kaituhi me ngā kaitāpikitia, rātou ko ngā kaiwhakaahua. Otirā, tēnā koutou katoa.

Oranges: An Experiment to Prove That Rubbish Does Not Exist, mana pupuri © Alan Bagnall 1999

Seeds, mana pupuri © K.E.Anderson
Smile! mana pupuri © Diana Noonan

What Goes Around Comes Around, mana pupuri © Bob Kerr 1999
How to Wear a PET, mana pupuri © Te Karauna 1999

How the Children of Room 3 Keep Their Clothes On, mana pupuri Barbara Beveridge 1999

Make a Spinner, mana pupuri © Jane Buxton
Eggs in the Nest, mana pupuri © Jane Buxton
My Amazing Plant, mana pupuri © Jane Buxton
Patterns, mana pupuri © Julie Ellis

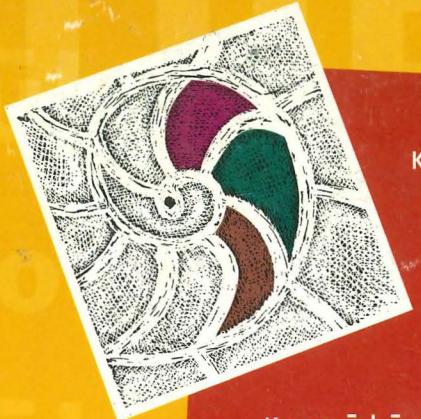
Ko ngā whakaahua kei ngā whārangi e whai ake nei: 2, 3 (te mea o raro), 4 (te mea o raro), 5 (te mea o raro) nā Julia Brooke-White; 3 (te mea o runga), 4 (te mea o runga), 5 (te mea o runga), 10 - 11 (ngā mea pakū), 14 (te kau) nā G.R. (Dick) Roberts; 10 - 11 (te mea nui), 14 (te mea o raro i te taha mauī) nā Diana Noonan; 12 (te mea o runga i te taha mauī) nā Digital Stock; 24 nā Dean Zillwood. Ko ngā pikitia kei ngā whārangi e whai ake nei: te uhi, 6-7, 25-28 nā Ali Teo (nā Richard Washbourn ngā hoahoa); 8 nā Jane MacDonald; 9 nā Clive Taylor; 15-17 nā Bob Kerr; 20-23 nā Lorenzo Van Der Lingen.

Ko ngā whakaahua nā G.R. (Dick) Roberts, mana pupuri © G.R. (Dick) Roberts
Ko ngā whakaahua nā Diana Noonan, mana pupuri © Diana Noonan 1999

Ko te whakaahua nā Digital Stock, mana pupuri © Digital Stock
Ko te whakaahua nā Dean Zillwood, mana pupuri © Dean Zillwood
Ko te whakaahua nā Julie Ellis, mana pupuri © Digital Stock

Ko te pikitia nā Bob Kerr, mana pupuri © Bob Kerr 1999

Manā pupuri © Te Karauna 1999 i ngā pikitia me ngā whakaahua kai te toe.

Ko Tūhono, he rārangī kōrero tēnei he mea tātai hei whakaatu i te tūranga o te pūtaiao me te hangarau i roto i te horopaki o te koiora o ngā ākonga, ia rā.

Ko ngā kōrero me ngā tuhinga nei, he tīmatanga tēnei hei wero i ngā ākonga, ngā rōpū, ngā akomanga rānei; ki te whakahaere i ētahi atu tino hōparatanga.

Ko te whāinga o ngā hei mahi nei arā, he whakaoho ake i te harakoa o ngā akoranga pūtaiao, pāngarau me te hangarau.

I hangaia a Tūhono 1 mō ngā ākonga e mahi ana i ngā taumata 1 ki 2 o te marautanga o Aotearoa.

MINISTRY OF EDUCATION Te Tāhuhu o te Mātauranga

ISBN 0-478-23004-4

9 780478 230048

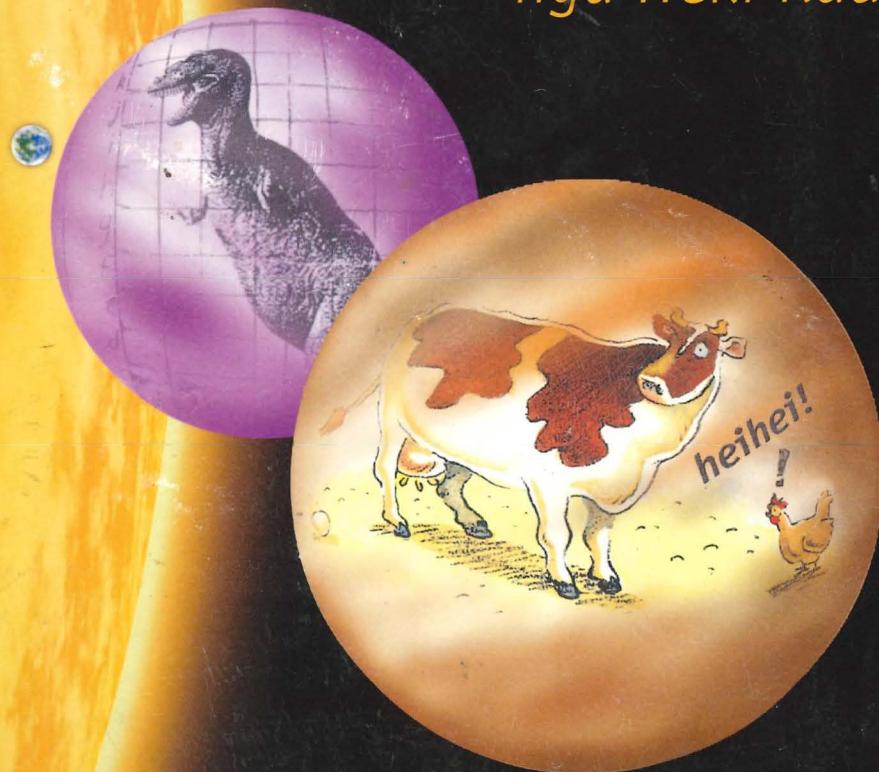
Tūhono 1

1999

Ngā Take e pā ana ki te Rā

Me Pēwhea e Taea ai te Ine Mokotuauri?

Miraka Heihei me ngā Hēki Kau

Ngā Mihi

Kei te mihi atu Te Pou Taki Kōrero ki ngā kaituhi i whakaae mai kia whakamāoritia ā rātau tuhinga mai te rārangī pukapuka o Connected, ā, kia tāngia ki roto i a Tūhono. Kei te mihi anō ki ngā pukenga toi me ngā kaiwhakaahua. Ko te mihi whakamutunga ki a Ross White, nānā ēnei kōrero i whakamāori. Otirā, tēnā koutou katoa.

Shadow Sleeps mana pupuri © Ma'ara Taia Scheel 1996

Gifts from the Sun mana pupuri © John O'Brien 1995

Sun Facts mana pupuri © Te Karauna 1998

Clocks with a Difference mana pupuri i te kōrero me ngā whakaahua © Bill Keir 1998

How Do You Measure a Dinosaur? mana pupuri © Trish Puharich 1994

How Much Do They Eat? mana pupuri © Te Karauna 1998

Make a Shadow Clock mana pupuri © K.E. Anderson 1998

Open It! mana pupuri © Diana Noonan 1996

Hen's Milk and Cow's Eggs mana pupuri © Joy Cowley 1998

What Do You See? mana pupuri i te kōrero me ngā whakaahua © Clare Bowes 1998

A Number Grid Game mana pupuri © Jane Buxton 1998

Ngā pikitia me ngā whakaahua:

Ko te pikitia kei te whārangi 2, nā Ross Jones tērā, ā, ko ngā mea kei ngā whārangi 3-5, nā Ruth Paul ērā. Nā Richard Washbourn ngā pikitia kei ngā whārangi 6-7 me 26, ā, ko ngā mea kei ngā whārangi 8-11, nā Judith Kunzle ērā. Kei ngā whārangi 20-25 me 27-31 ngā pikitia a Phillip Webb. Nā Clare Bowes te whakaahua kei te whārangi 13, ā, ko ngā whakaahua kei ngā whārangi 14-17, nā Bill Keir ērā. Kei ngā whārangi 18-19, ngā whakaahua a Nick Clarkson rāua ko Fiona Esau. Kei Te Karauna © te mana pupuri i ngā pikitia me ngā whakaahua kei te toe.

Ētita: Paora Te Kakapaiwaho Tibble

Kaihaohoa: Richard Washbourn

I whakaputaina tēnei kōrero i te tau 1999 mō te Tāhuhu o te Mātauranga e Te Pou Taki Kōrero Whāiti, Pouaka 3293, Te Whanganui ā Tara, Aotearoa.

Pūmau te mana.

Ngā tono ki te kaiwhakaputa i te pukapuka.

ISBN 0 478 23004 4

Nama Take 23004

Tuhinga a ngā Kaiwhakaako: Nama Take 23005

Te Pou Taki Kōrero
Te Whanganui ā Tara

Ngā Ihirangi

Kōrero Paki

Kei te moe te Ata
nā Ma'ara Taia Scheel

Ngā Kōrero Pono

Ngā Takoha a te Rā
nā John O'Brien

Ngā Take e pā ana ki te Rā
nā Rhonda Moselen

Ngā Karaka Rerekē
nā Bill Keir

Me Pēwhe a Taea ai te Ine Mokotuauri?
nā Rūma C1, Te Kura o Island Bay

Whiti

Huakina!
nā Diana Noonan

Whakaari

Miraka Heihei me ngā Hēki Kau
nā Joy Cowley

Ngā Ngohe

Te Hanga Karaka Ata
nā K. E. Anderson

Ō Karu Hoki!
nā Clare Bowes

He Tākaro Tau Tukutuku
nā Jane Buxton

Pēhea te rahi o ā Rātau Kai?
nā K. E. Anderson

8

3

14

18

27

2

12

26

32

TE HANGA

Karaka Ata

NĀ K. E. ANDERSON

E whai ake nei ngā rawa
hei hanga karaka ata:

Tētahi rākau hāngai   Ētahi rākau paku
Ētahi tohu whakapiri   He wati, he karaka rānei

Poua te rākau hāngai ki te whenua i
te wā e whiti ana te rā.

Tirohia te ata o te rākau ka tuhi ai
he tohu i te wāhi whakamutunga o
te ata mā te pou atu i tētahi o ngā
rākau paku ki te whenua.

Tirohia te wā. Tuhia te wā
ki te tohu whakapiri, ka
whakamau atu ai ki runga i te
rākau paku.

Tatari mō te kotahi haora. Purua
te rākau paku tuarua ki te wāhi
kei reira te mutunga o te ata
ināianei. Tuhia te wā ki runga i te
tohu whakapiri ka puru atu ai ki
runga i te rākau hou.

Ia haora me rite tonu tāu mahi pēnei.
Kua whiwhi karaka ata koe ināianei.
Ka taea e koe te whakamahi hei whakarite i te wā?

I ngā rangi makariri, ka mutu ana taku whakaheke ngaru mō te
haora kotahi, ngā haora e rua rānei, totoka ana taku āhua. I a au e
wiriwiri ana ka kimi au i tētahi wāhi whakaruru hau. Ka takoto au
kia rongo ai au i te mahana o te Rā, me ūna hihi hoki. Kāore noa e
roa kua mahana katoa au, ā, kua tino hākoakoa hoki.

He mea miharo te kite i te kaha o te pūngao e puta mai ana ki a
tātau mai i te Rā - tae noa atu ki ngā rangi makariri. Tōna wera me
tōna tīaho, he takoha tūturu ēnei ki a tātau o tēnei ao.

Ki te mutu te whiti o te Rā, ka tere tonu te makariri o te ao. Ka
matemate katoa ngā mea ora, ā, i te tino kaha o te mātao ehara anake
ko ngā moana ka totoka, ko te hau hoki ka pērā.

He poi ahi te Rā e kikī ana i ngā momo hau, ā, e hia mano nei
tōna rahi, i tō tērā mō te Ao. Ka kā tōna puku pēnei i te ahi karihi

nei, ā,
pēra
anō hoki
i tētahi
pahū karihi
mutunga kore.
Koinei te wera e
whakamahana ana
i a tātau, ā, hei
whakamārama hoki i
tō tātau rangi.

Ehara i te mea ko ēnei
momo pūngao anake kei te
puta mai i te puku o
Tama-nui-te-Rā.

He pūngao anō kei te puta mai,
ā, ko tētahi o ēnei ko te hihi katikati.
Kāore e kitea e tātau, engari he mea
tino mōrearea.

He tino kino te wera o te kiri o te
tangata mai i te hihi katikati. I tua atu
ka tūkinohia anō ō tātau whatu, ā, ka
pāngia te tangata i te mate pukupuku.
He rerekē tēnei pūngao i ērā mō te wera

me te kanapa o te rā, he mea kino tēnei. Me kore ake
tātau i te pekerangi, ā, koinei te mea kei te ārai kia
kore te hihi katikati e pā mai ki a tātau. Otirā, he
rawaka tonu te hihi katikati tērā ka pā mai ki a
tātau menā kāore tātau e tūpato.

Nō reira, ahakoa he makariri te rangi,
ka mutu ana taku whakaheke ngaru, he
rite tonu taku puru i taku pōtae ki runga
i taku māhunga, me te panipani i a au
ki te pare tīkākā. Tino mahi ai au ki
te tiaki i a au mai i te hihi katikati.

Kia mutu rawa tēnā kātahi
anō au ka takoto i tētahi wāhi
whakaruruau ki te rongo i
te mīharo o te mahana o
Tama-nui-te-Rā me
tōna kanapa. He
takoha mīharo
ēnei nā Tama-
nui-te-Rā.

Ko nā Rhonda Moselen

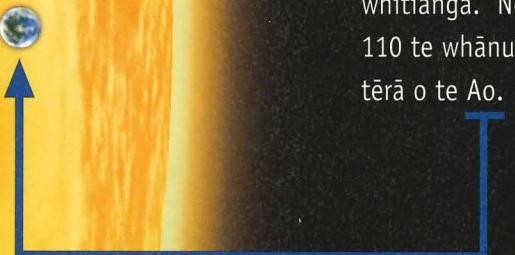
nā Rhonda Moselen

Ko te Rā, he whetū tēnei.

Eke ana te wera o te Rā ki te 6 000 waeine mahana. Engari ko te puku o te Rā, he wera kē atu tēnei, ā, eke ana ki te tekau mā whā miriona waeine mahana!

Ko te wera o te rangi i Aotearoa, tata eke ana tēnei ki te 30 waeine mahana!

Eke ana te whitianga o te Rā ki te 1.4 miriona kiromita, engari ko te Ao he 12 756 kiromita noa iho tōna whitianga. Nō reira tata ana ki te 110 te whānuitanga ake o te Rā i tērā o te Ao.

Te Rā:

Eke ana ki te 150 miriona kiromita te tawhiti o te Rā mai i te Ao. Mehemea ka taraiwa koe i tō waka ki te rā, ā, ko te tere o tō haere he 100 kiromita i te haora, ka eke ki te 171 tau te roa o tō haerenga kātahi ka tae atu ki reira!

Nā, i te mea he tino tawhiti te Rā, kia taha rawa atu te waru meneti kātahi anō tātau ka kite i tōna mārama.

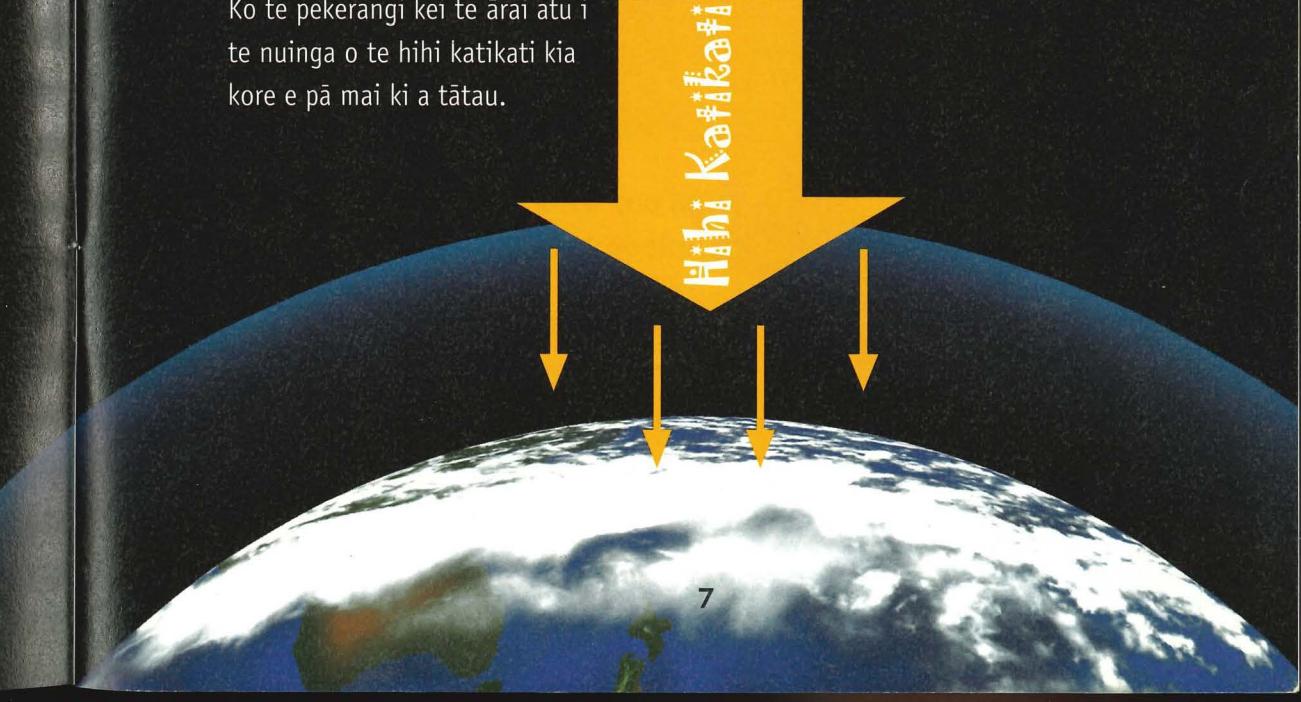

12:00 i te ahiahi ↗ mārama ↘ 12:08 i te ahiahi

I tua atu i te Rā, ko *Alpha Centauri* te whetū e tata mai ana ki te Ao. Eke ana ki te whā tau me te ono marama te roa o te wā ka taha atu kātahi anō tātau ka kite i tana mārama. Me whakaaro ake koe ki tō pakeketanga ā te whā tau me te ono marama kei te heke mai. Koinā tō pakeketanga kātahi ka kite atu koe i te mārama e wehe mai ana i *Alpha Centauri* i te rangi nei.

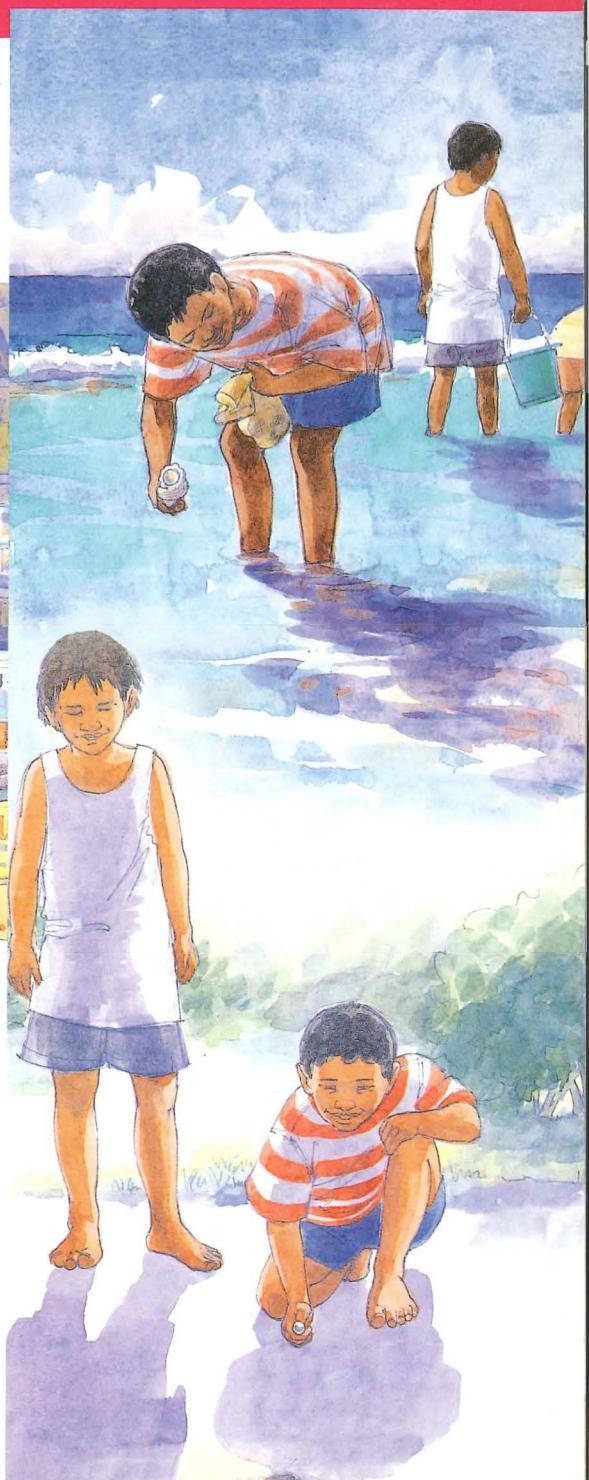
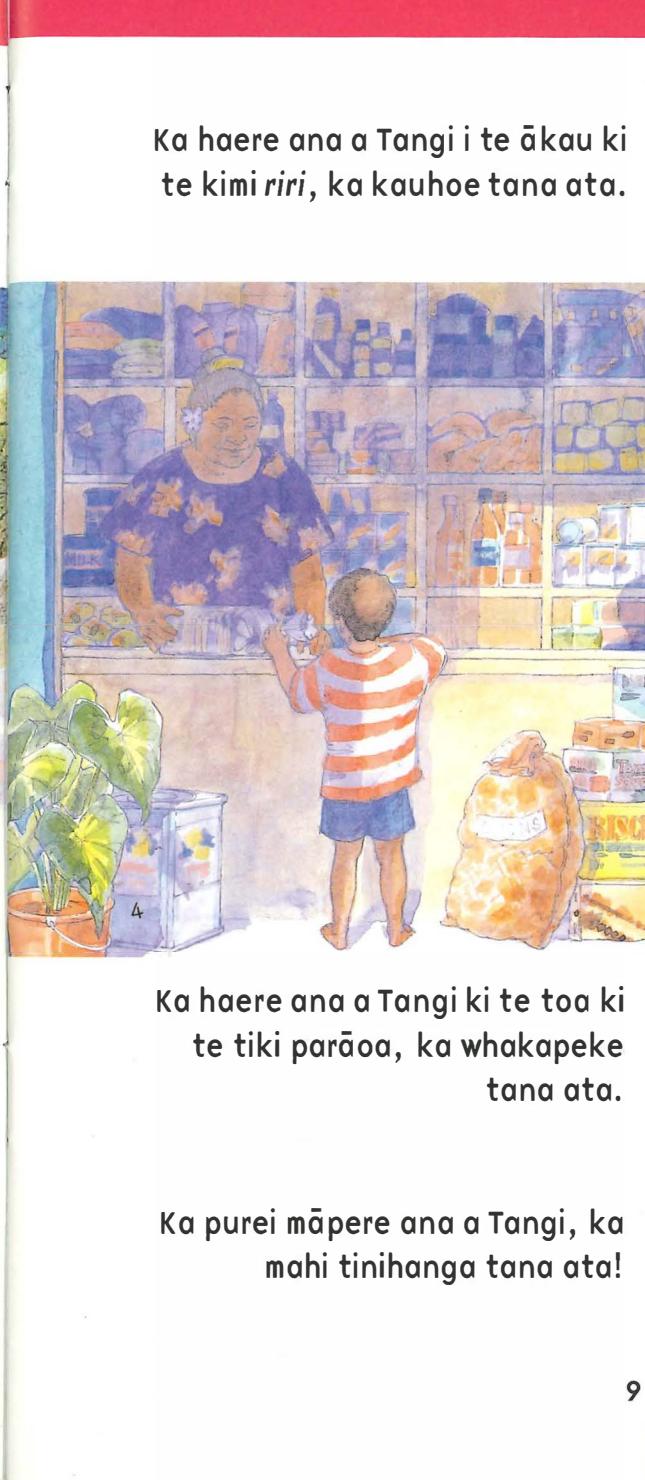
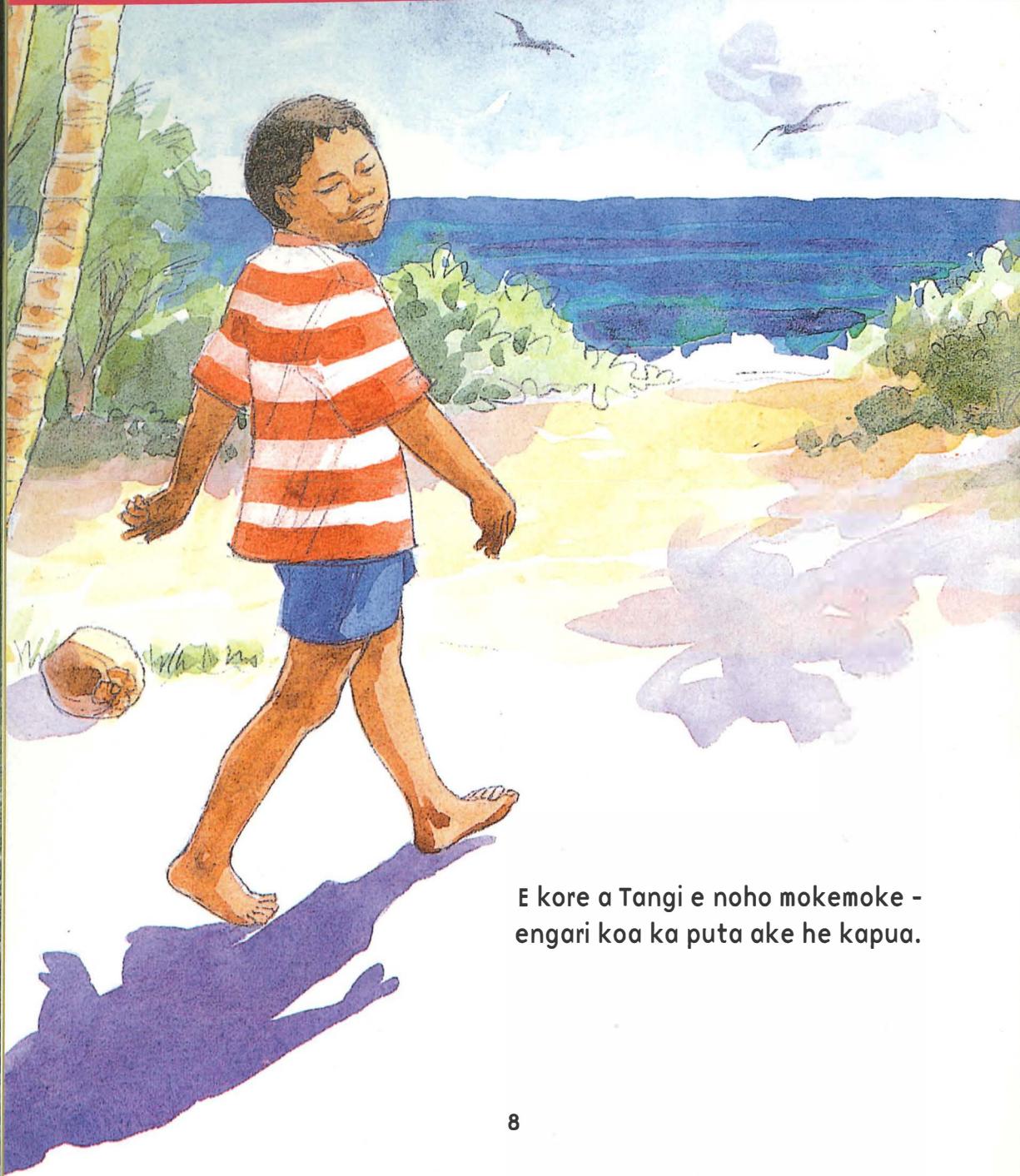
Ko te pekerangi kei te ārai atu i te nuinga o te hihi katikati kia kore e pā mai ki a tātau.

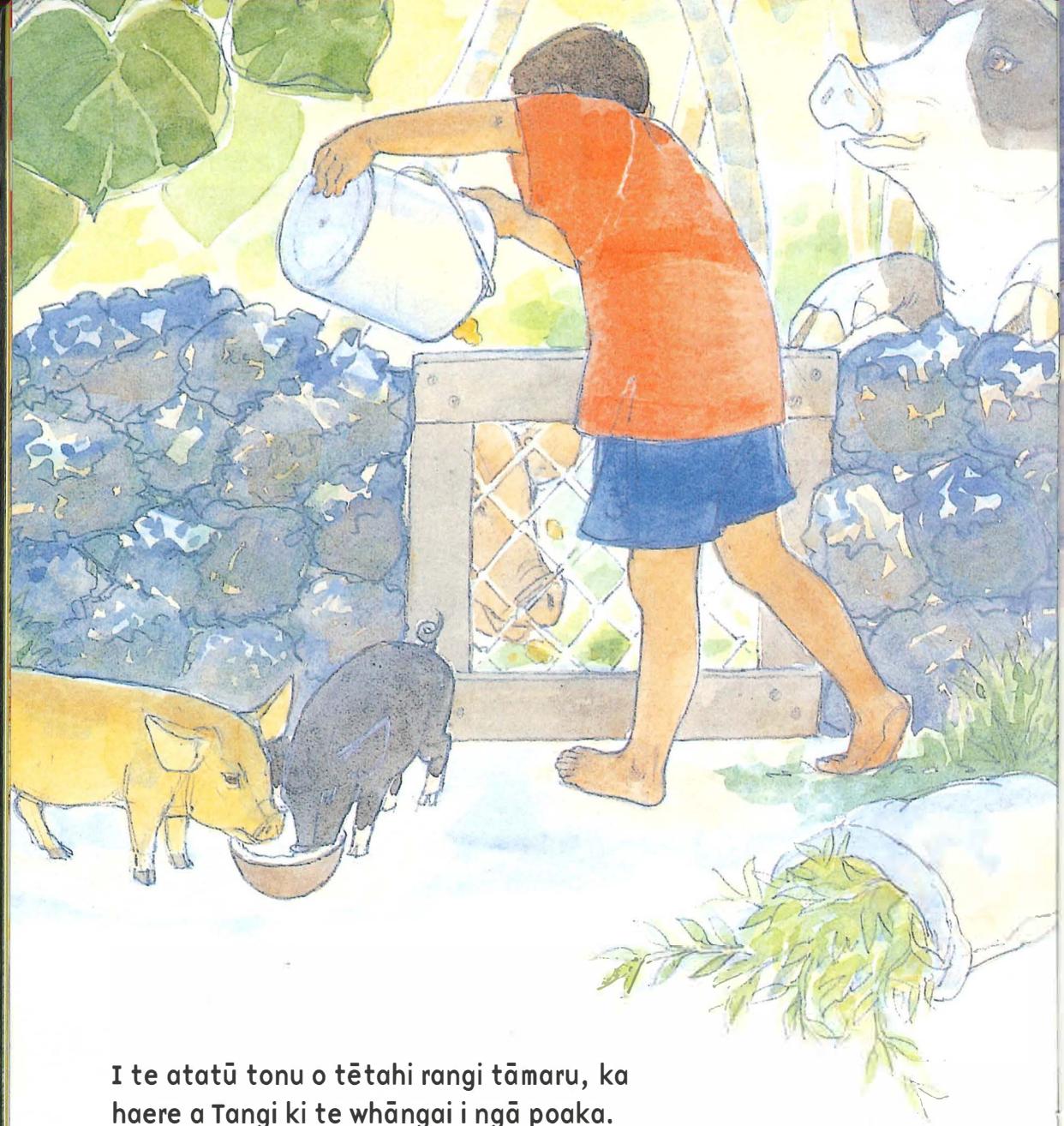
Hihi Katikati

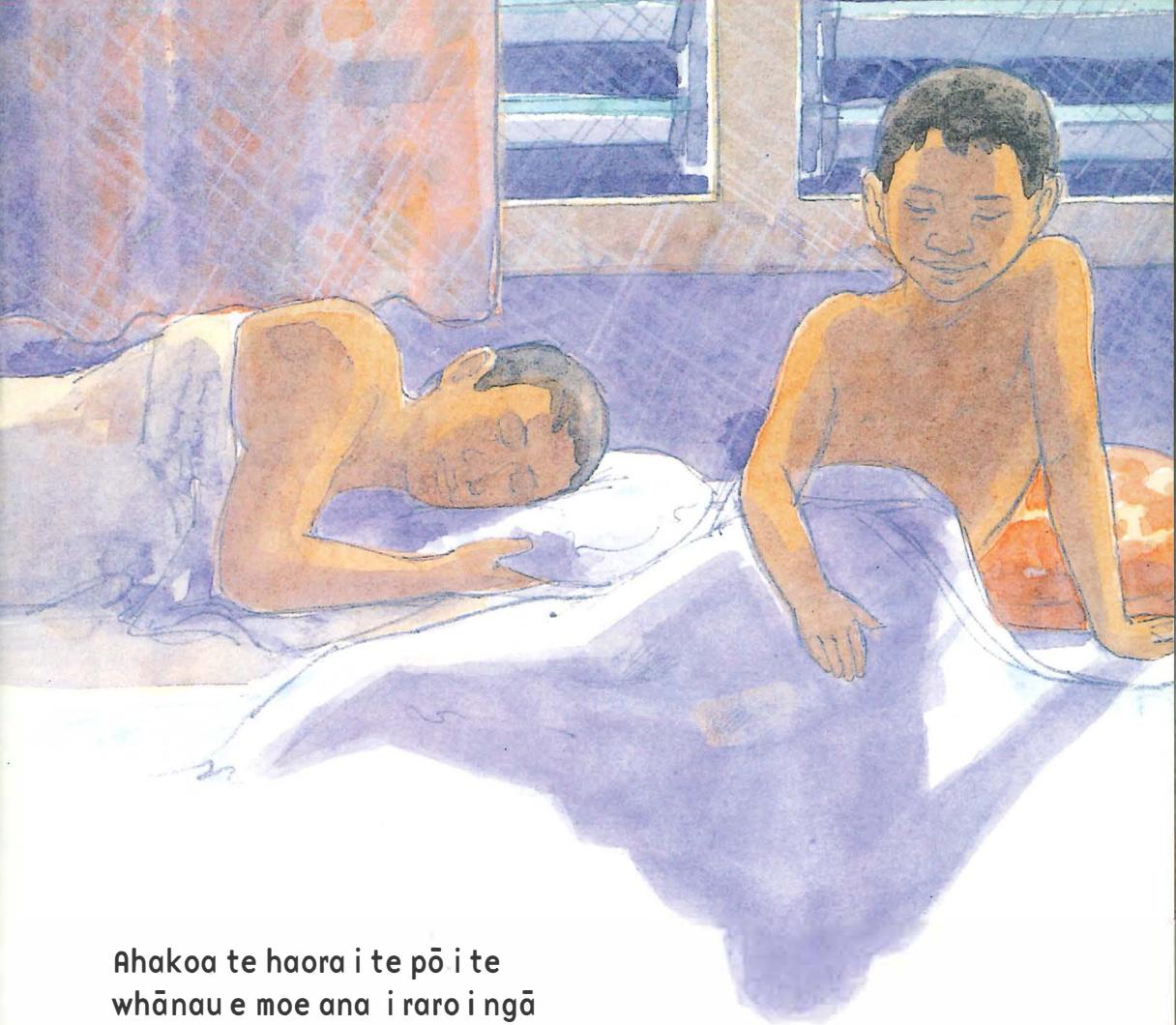
Kei te moe te Ata

nā Ma'ara Taia Scheel

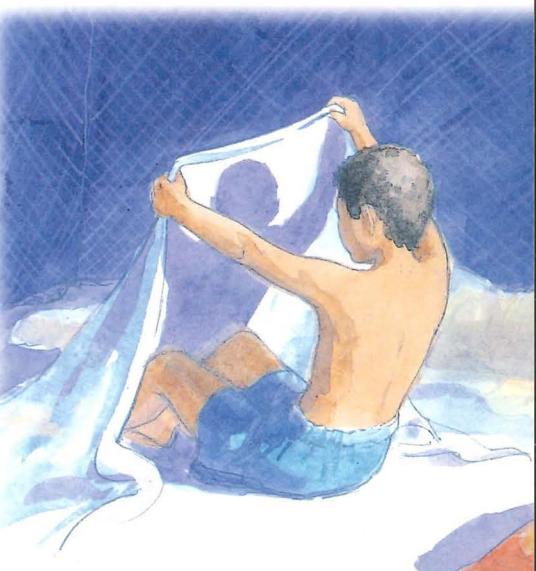
I te atatū tonu o tētahi rangi tāmaru, ka
haere a Tangi ki te whāngai i ngā poaka.
Kāore tana ata māngere e paku āwhina i a ia.

Ahakoa te haora i te pō i te
whānau e moe ana i raro i ngā
kupenga waeroa, kei reira tonu
te ata o Tangi.

Noho noa ake ana a Tangi i
roto i te ahoroa, kua puta
ake tana ata.

Ka kī atu a Tangi, "Tēnā me
whakangā tāua, e Ata, " ka
tōia e rāua te hīti ki runga i
ō rāua māhunga. "Ka kite i a
koe āpōpō, e Ata."

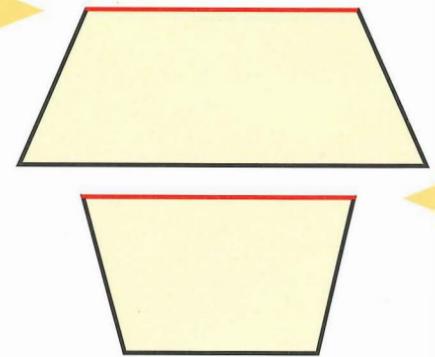

ō Karu

Hoki!

nā Clare Bowes

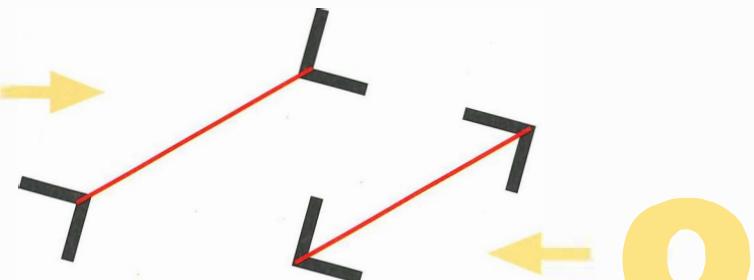
a

e

He roroa ake te rārangi whero "a" i te rārangi whero "e"?
Inea ngā rārangi nei kia kitea ai ko tēhea te mea roroa.

i

o

He roroa ake te rārangi whero "i" i te rārangi whero "o"?
Inea ngā rārangi nei kia kitea ai ko tēhea te mea roroa.

I ētahi wā ka nukarautia tō roro kia pōhēhētia kei te kite koe i tētahi mea kāore koe i te kite. E kīa ana tēnei āhuatanga he "tinihanga ā whatu."

Kua tāngia tētahi tinihanga ā whatu ki runga i te pakitara o runga ake nei. Titiro ki ngā matapihi me ngā ārai kākāriki. Ko tētahi he matapihi tūturu, ā, ko tētahi he mea peita noa. Ko tēhea, tēhea? Kei te kupu takा te whakautu tika.

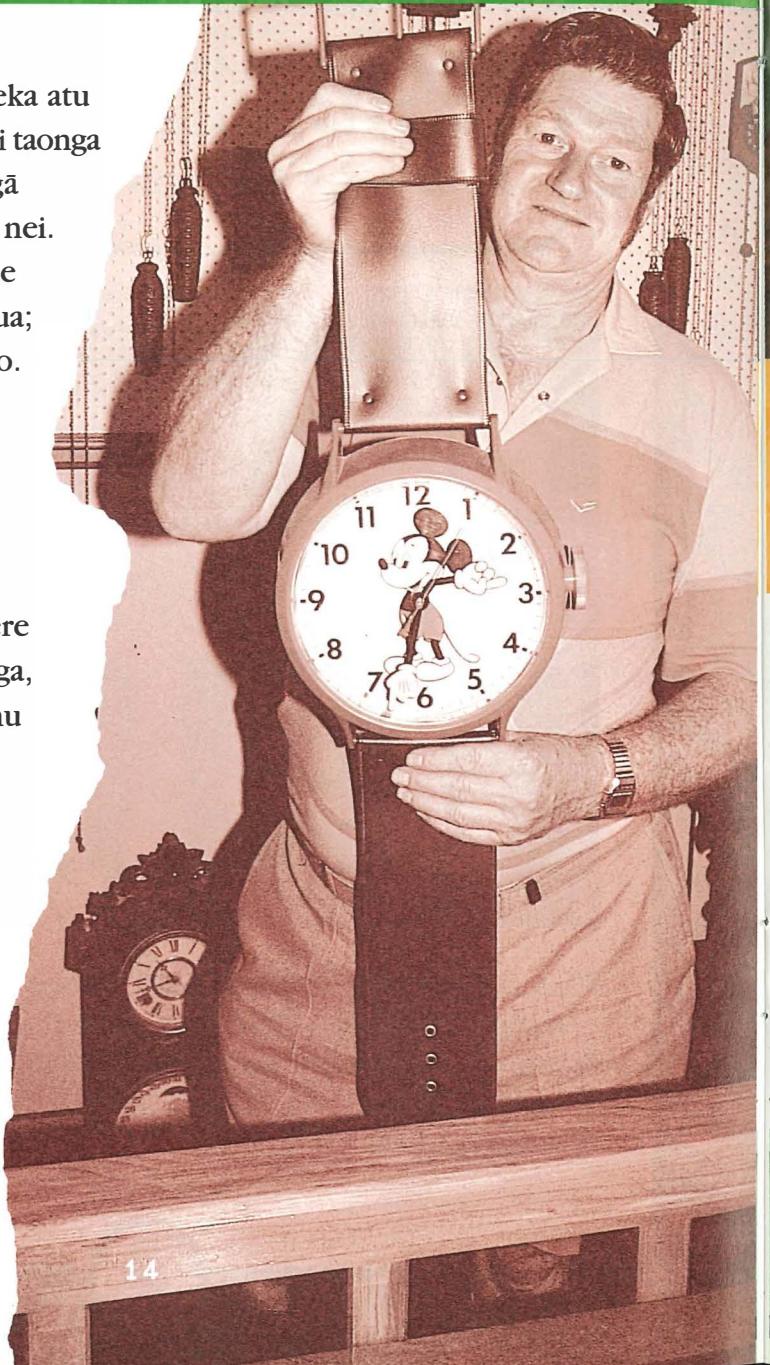
Ngā Karaka Rerekē

nā Bill Keir te kōrero me ngā whakaahua

I a au i Whangārei ka peka atu au ki tētahi whare pupuri taonga rerekē. E hia rau nei ngā karaka i roto i te whare nei. Ko ētahi o ngā karaka he karaka ahurei, he ātaahua; ā, ko ētahi he tino tahito.

I hangaia ētahi o ngā karaka hei mahi whakangahau noa.

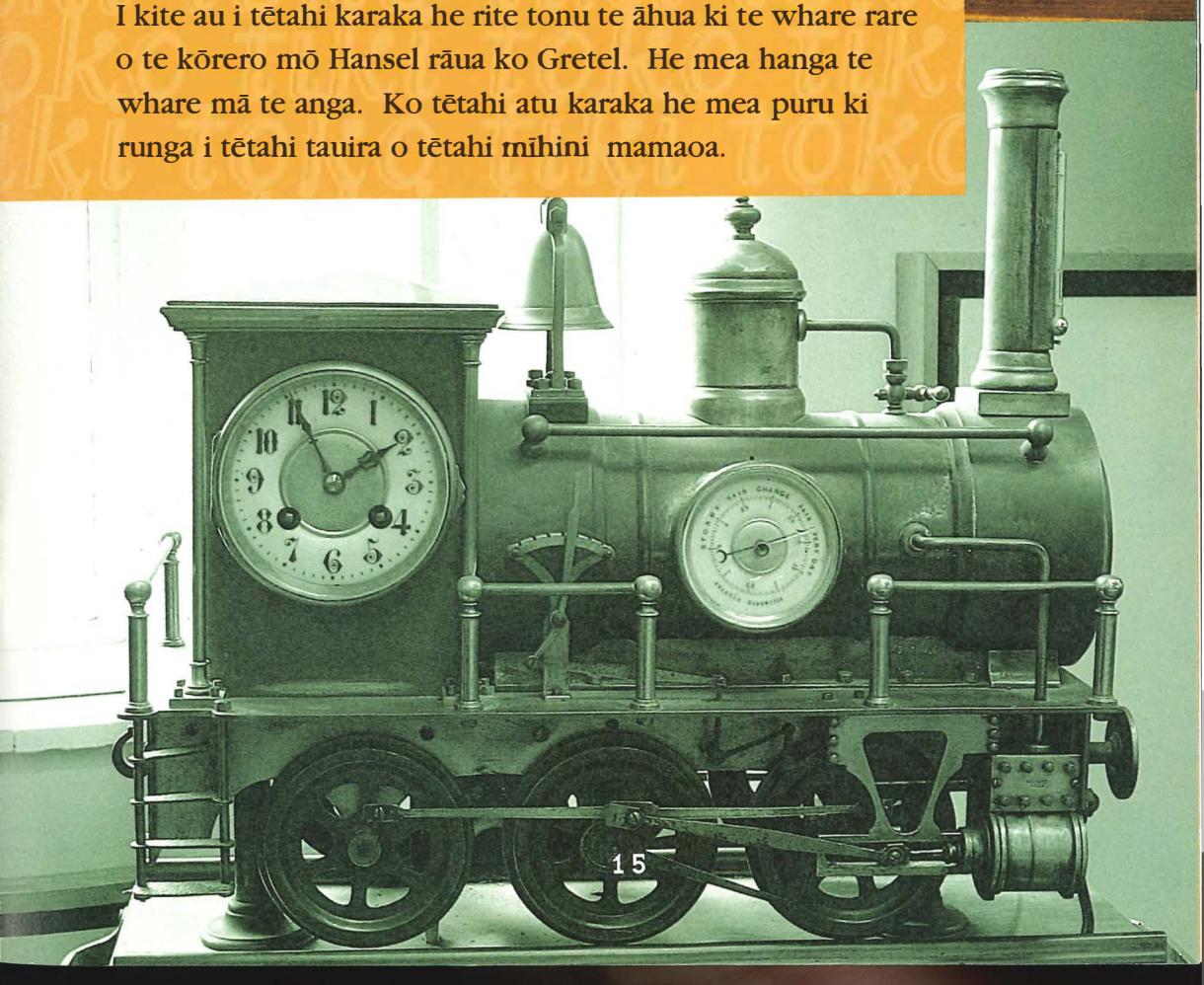
I whakaatuhia mai e Mr Woods, te kaiwhakahaere o te whare pupuri taonga, tētahi karaka he rite tonu ki tētahi wati *Mickey Mouse* te āhua. He kaitā rawa hei takai ki tō ringa. Whata noa ai i runga i tētahi matau i te pakitara.

14

I kite au i tētahi karaka he rite tonu te āhua ki te whare rare o te kōrero mō Hansel rāua ko Gretel. He mea hanga te whare mā te anga. Ko tētahi atu karaka he mea puru ki runga i tētahi tauira o tētahi mīhini mamaoa.

"Dickory

Dickory

④ Jock"

57

16

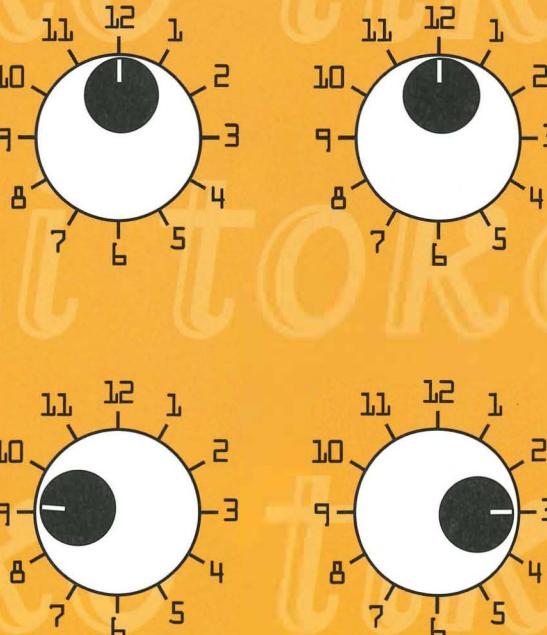
I tuhia te ingoa o tētahi o ngā karaka tino rerekē ki te tihi o te karaka, arā, *Dickory*, *Dickory*, *Dock*. Kā āta piki haere te kiore i te karaka whakaatu ai i te taima i a ia e haere ana. Ka tae ana ia ki te kotahi karaka, ka heke ia ki raro ki te papa ka tīmata anō - pērā tonu i te rotarota.

Ko tētahi o ngā tino karaka e hiahia ana au ko te karaka kuri rākau. Whakaatu ai ia i te taima mā te whakaoreore i ana whatu. Whakaatu ai tētahi whatu i te haora, ā, whakaatu ai tētahi i ngā meneti.

I te wā i tangohia te whakaahua nei ko 3:35 te wā. He aha te wā menā ka pēnei ana te āhua o ngā whatu o te kuri pakupaku nei?

kia pēnei rānei?

17

Huakina!

nā Diana Noonan

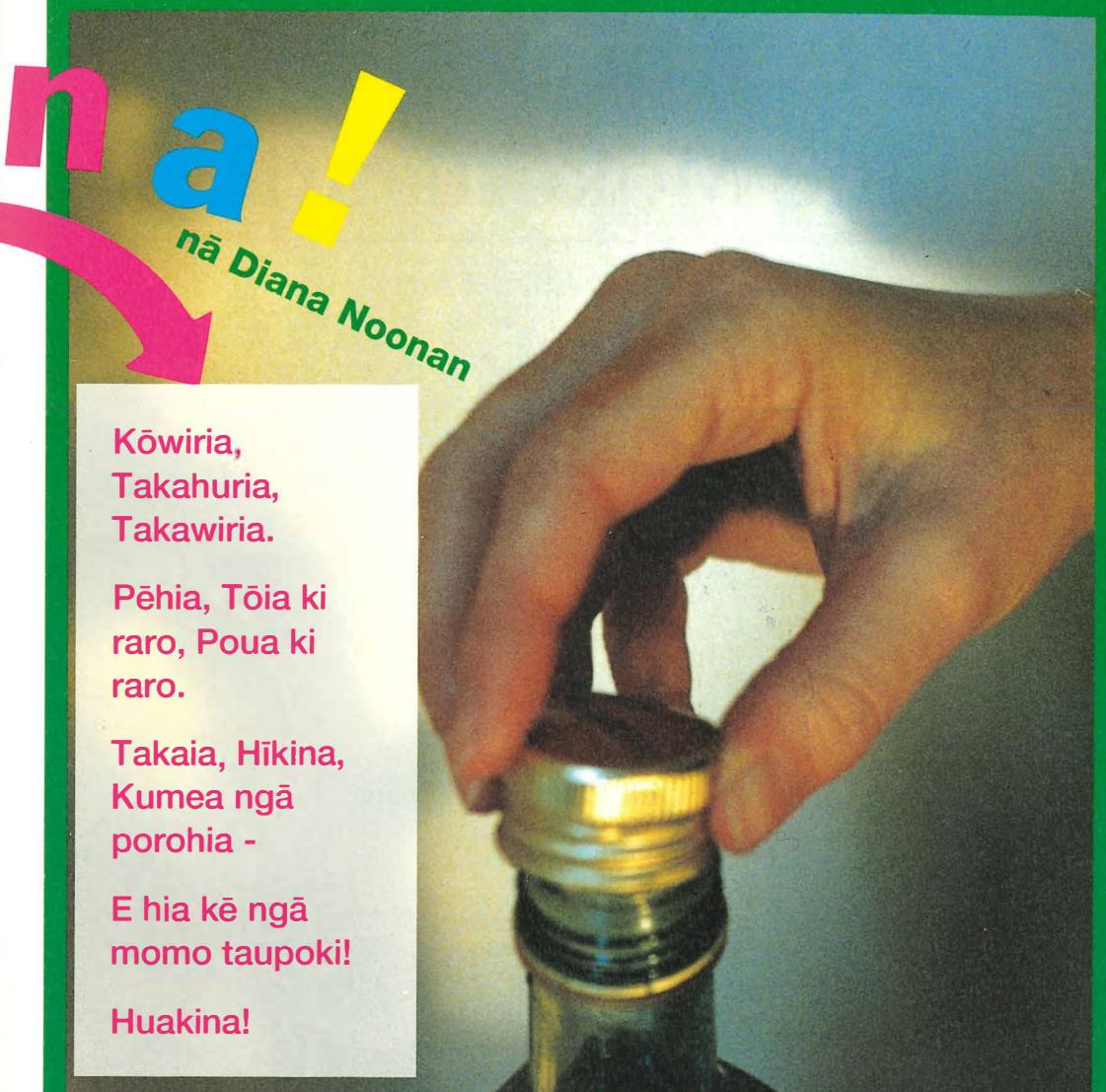
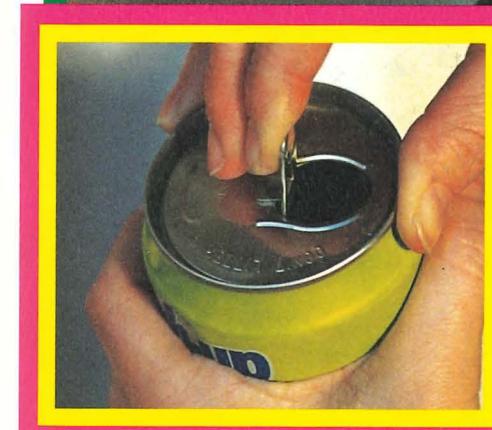
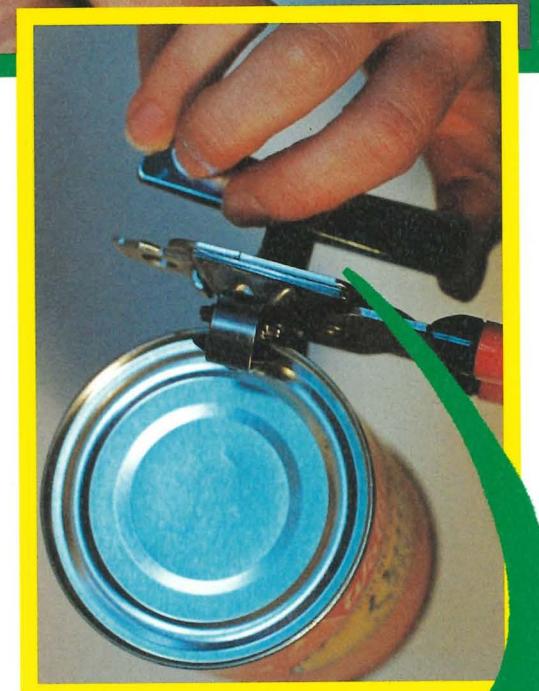
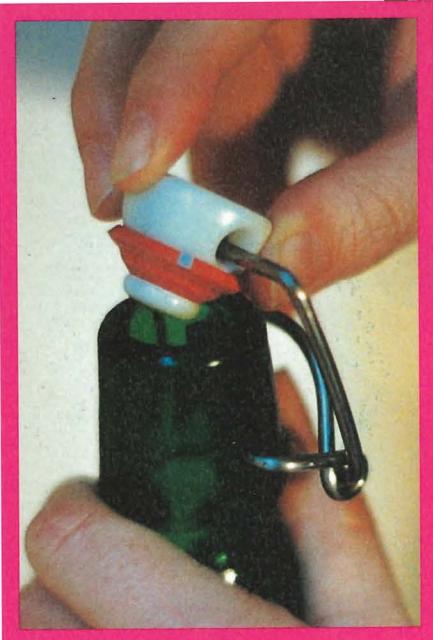
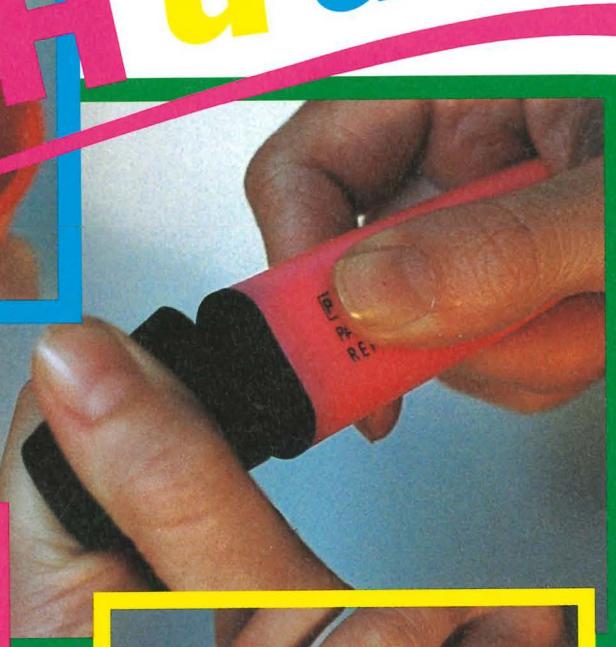
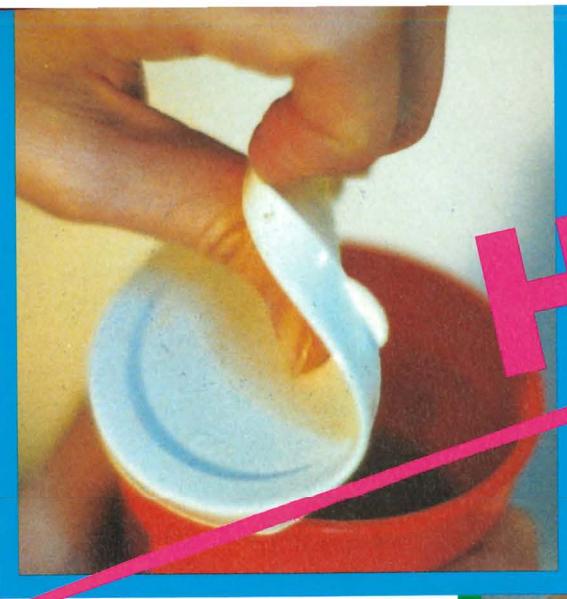
Kōwiria,
Takahuria,
Takawiria.

Pēhia, Tōia ki
raro, Poua ki
raro.

Takaia, Hīkina,
Kumea ngā
porohia -

E hia kē ngā
momo taupoki!

Huakina!

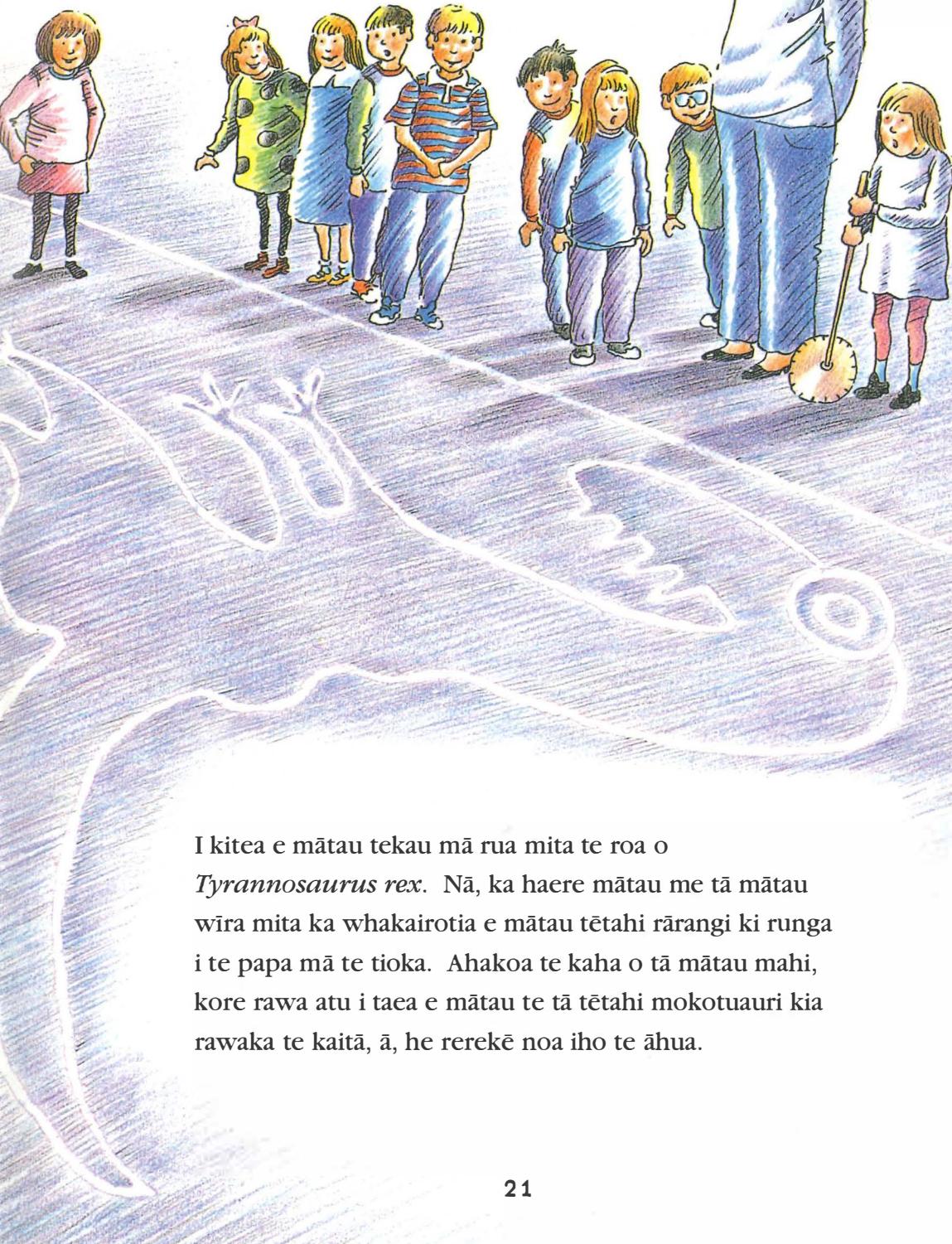
Me Pēwhea e Taea ai te Ine Mokotuauri?

nā Rūma C1, Te Kura o Island Bay

E ako ana tō mātau akomanga i ngā take e pā ana ki nga mokotuauri. Ngā mokotuauri kaitā pērā i te *Apatosaurus* me ngā mea paku pērā i te *Microceratops*.

Mōhio tonu mātau he tino nunui ētahi o ngā mokotuauri, engari pēhea te kaitā o ngā mokotuauri nei?

Ka kī ake tētahi, "Me tā tātau tētahi ki te papa tākaro!" Whakaae katoa mātau he tino whakaaro tēnei.

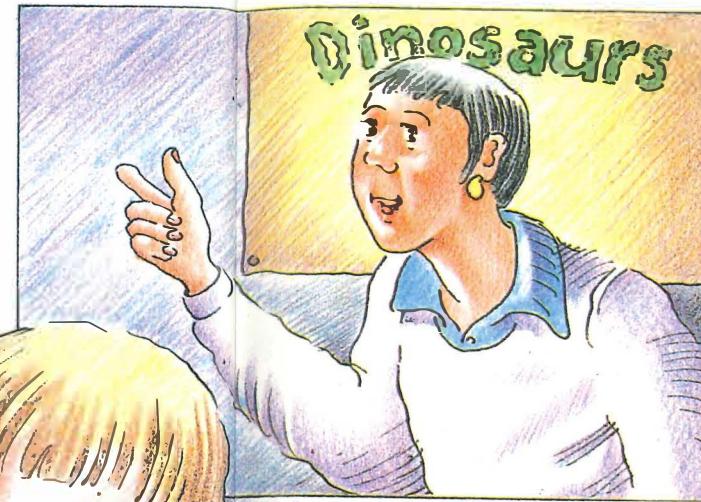

I kitea e mātau tekau mā rua mita te roa o *Tyrannosaurus rex*. Nā, ka haere mātau me tā mātau wīra mita ka whakairotia e mātau tētahi rārangī ki runga i te papa mā te tioka. Ahakoa te kaha o tā mātau mahi, kore rawa atu i taea e mātau te tā tētahi mokotuauri kia rawaka te kaitā, ā, he rerekē noa iho te āhua.

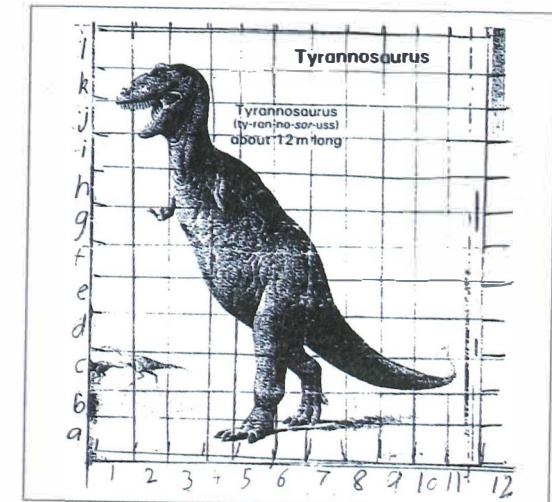
I tā mātau kōrerotanga atu ki te kaiwhakaako mō tā mātau raruraru ka kī mai ia, "He take pāngarau tēnei!" Ka kī mai ia ka taea e mātau te waihanga tētahi pikitia rahi mai i tētahi pikitia iti mā te whakamahi tukutuku. Kua paku mōhio kē mātau ki te āhua o te whakamahi tukutuku. Engari i whakaaro tonu mātau he mea rerekē te whakamahi pāngarau ki te tā!

Koinei tā mātau mahere:

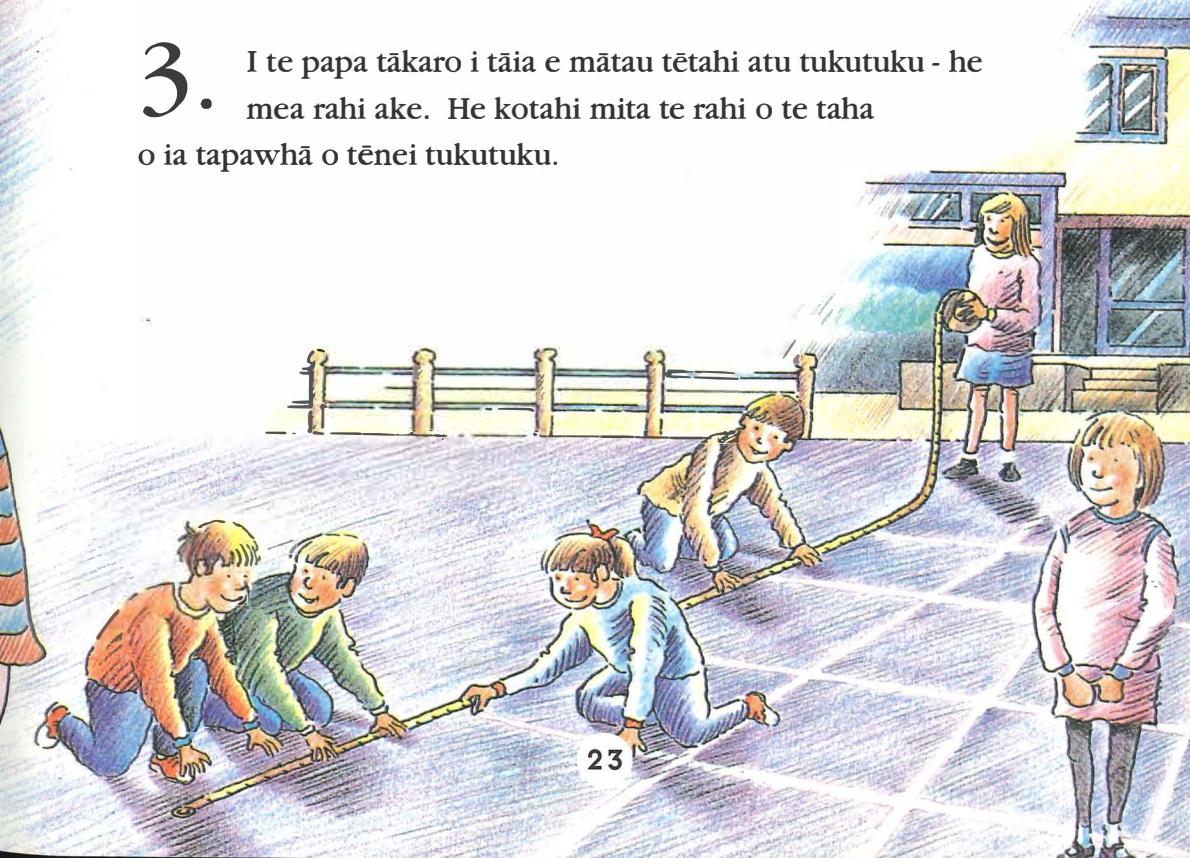
1. He mea whakaahua nā mātau tētahi pikitia o te *Tyrannosaurus rex*, ā, ka tā i tētahi tukutuku ki runga. I hangaia e mātau kia tekau mā rua ngā tapawhā te whānuitanga o tā mātau tukutuku, ā, kia tekau mā rua ngā tapawhā hoki tōna teitei. Kotahi henemita te ine o ngā taha o ia tapawhā.

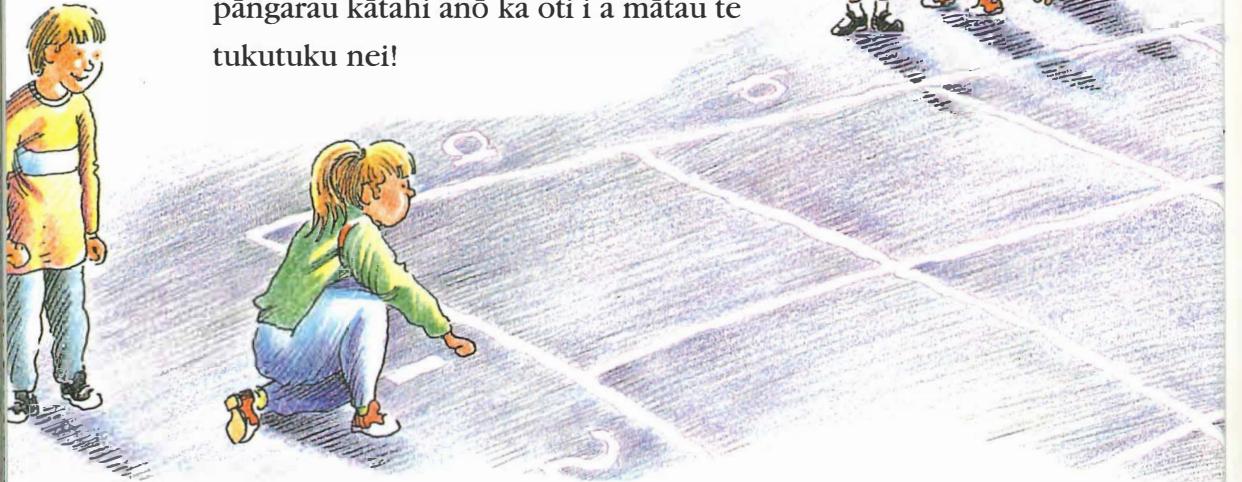
2. I tuhia e mātau ētahi pū ki runga i te taha mauī o tā mātau tukutuku, ā, i tuhia anō ētahi nama ki te taha whakararo. Ka kite koe kei roto te whatu o te mokotuauri i 2k.

3. I te papa tākaro i tāia e mātau tētahi atu tukutuku - he mea rahi ake. He kotahi mita te rahi o te taha o ia tapawhā o tēnei tukutuku.

4. I tuhia e mātau ngā pū me ngā nama e rite ana ki ngā mea i runga i te tukutuku paku. E rua ngā akoranga pāngarau kātahi anō ka oti i a mātau te tukutuku nei!

5. Muri iho ka titiro atu mātau ki ia tapawhā o te tukutuku paku. Ka tāia e mātau taua wāhangā o te pikitia ki te tapawhā e rite ana ki te mea o te tukutuku kaitā, pēnei nei.

He āhua teitei kē ake tā mātau *Tyrannosaurus* i te mea tūturu, engari he tika tana roroa. Tokorua o mātau ka uru atu ki roto ki tana waha. He mahi tino harakoa te mahi tā mokotuauri. Ahakoa te roa hoki o te mahi (ā, he nui hoki te tioka i pau) - tika tonu, he mahi whai hua tēnei. I tapaina tā mātau *Tyrannosaurus* ki tētahi ingoa Māori. I karangahia e mātau ko "moko nui ngarengare,"ā, ko te tikanga o te ingoa nei arā, he "ngārara whakamataku nunui."

Kāore noa i roa ka ngaro a moko nui ngarengare i te ua. Ka ngaro tā mātau mokotuauri pērā tonu i te katoa o ūna uri.

*Haere rā
moko nui ngarengare!*

He Tākaro

Tau Tukutuku

nā Jane Buxton

TĪMATA

2	3	6	5	4	9	5	2	1	7
1	8	6	4	3	9	5	7	2	6
3	7	6	3	4	5	8	9	1	2
6	4	5	2	7	6	1	3	8	9
9	8	4	1	3	6	5	7	2	MUTUNGA

3
5
4

8
7
6
1
7

7
7

2	3	6	5
1	8	6	4
3	7	6	3
6	4	5	2

Whakaahua tēnei papatau, hangaia i tāu ake rānei.

Tuhia he rārangi mai i te tīmatanga ki te mutunga, kia rua tekau mā tahi anake ngā tau ka werohia e tō pene. Ka āhei te rārangi te haere mā te huarahi pae (↔), mā te huarahi poutū rānei (↓), engari mō te huarahi hauroki(↖↗), ā, kāore hoki e āhei te whakawhitit i a ia anō.

Tāpirihia te katoa o ngā tau i werohia e tō rārangi. Ko te whāinga he whakapipi i te taumata o ngā whiwhinga e taea ana e koe te whakatutuki. Ka āhei te hokihoki ki te mahi i runga i taua papatau anō, mā te whakamahi he pene kara rerekē i ia wā.

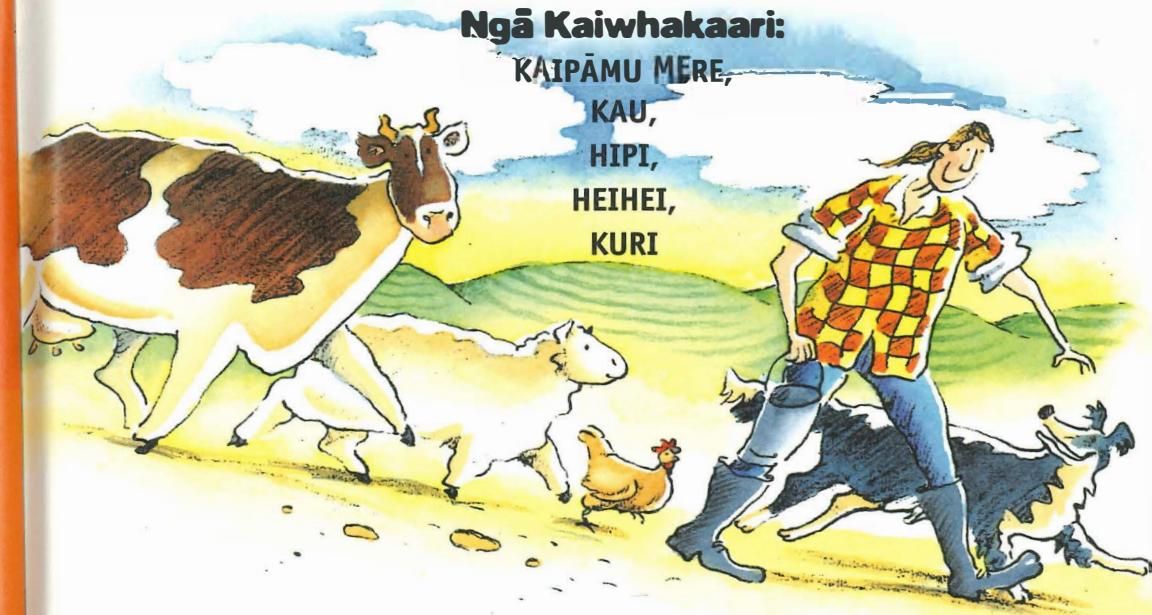
Tērā pea ka pīrangī koe ki te mahi pēnei me tētahi hoa, kia kitea ko wai ka whiwhi i te kaute nui.

Miraka Heihei me ngā Hēki Kau

nā Joy Cowley

Ngā Kaiwhakaari:

KAIPĀMU MERE,
KAU,
HIPI,
HEIHEI,
KURI

KAIPĀMU MERE: Kia ora. Ko Mere ahau, he kaipāmu ahau, ā, koinei aku kararehe. Koinei a Kau.

KAU: Mū-uuu

KAIPĀMU MERE: Ko Hipi tēnei.

HIPI: Pā-aaa

KAIPĀMU MERE: Ko Heihei tēnei.

HEIHEI: Heihei, heihei.

KAIPĀMU MERE: Ko Kuri tēnei.

KURI: Au au! Au au!

KAIPĀMU MERE: Tatari mai i konei, kararehe mā. Kei te haere atu au ki te tiki i ā koutou kai.

Ka haere ia.

KURI: Au au! Me mahi tinihanga tātau ki a Kaipāmu Mere.

KAU: Mū-uuu. He aha te tinihanga?

HIPİ: Pā-aaa. Me whakawhititātau katoa i ō tātau reo.

HEIHEI: Hei hei. Hei hei aha te tikanga o tō kōrero - me whakawhititātau?

HIPİ: Pā-aaaa mārika! He mahi kai pātītī noa iho tēnā. Māku e kōrero i roto i te reo o Kuri. Arā, pēnei nei - au au. Kuri, māu e whakamahi i tōku reo. Heihei, me mū koe pēnei i a Kau. Kau, māu te reo o Heihei. Aue! Kia mātaara, kei te hoki mai a Kaipāmu Mere me ā tātau kai.

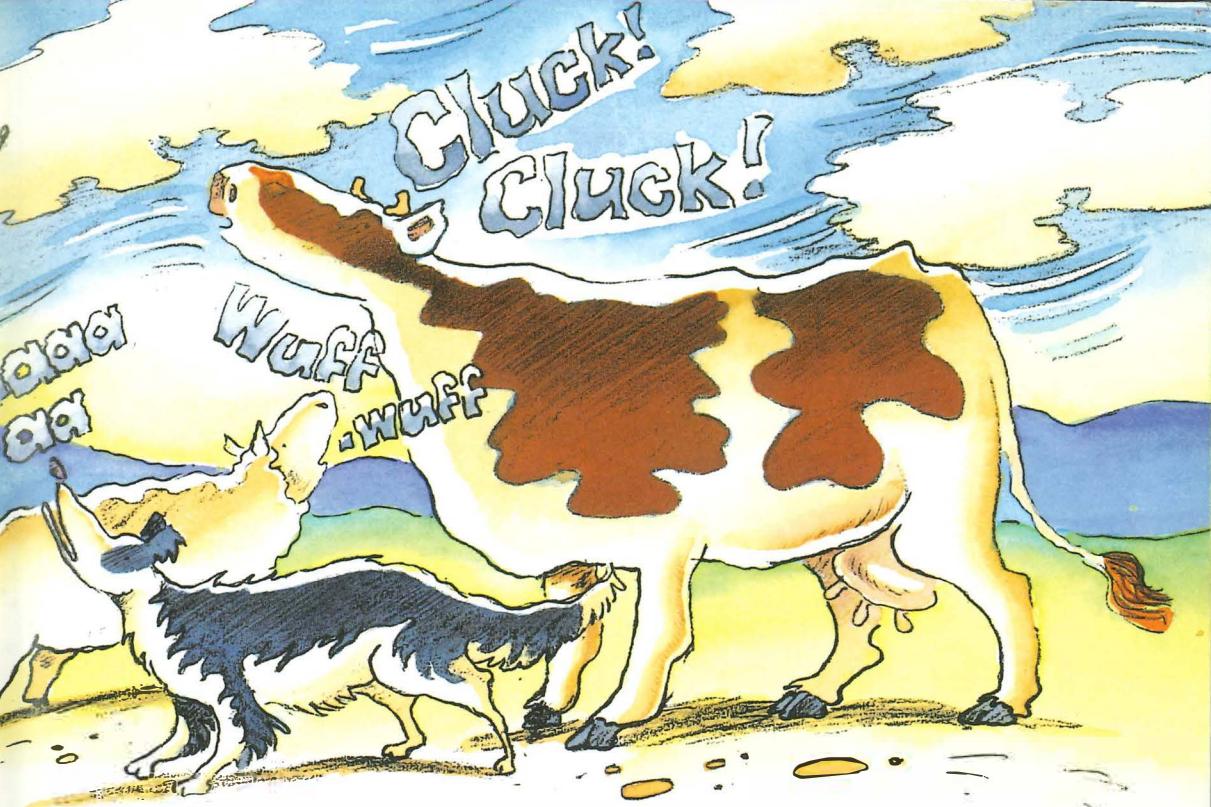
KAIPĀMU MERE: Kia kamakama kararehe mā. Anei, manaakitia te kai.

KURI: Pā-aaa. Pā-aaa. Kei te tino matekai au. Pā-aaa.

KAU: Kei te hemo kai mātau. Heihei, heihei.

HIPİ: Auau! He aha koe i roa ai? Auau!

HEIHEI: Mū-uuu. Mū-uuu. Hōmai, hōmai. Mū-uuu.

KAIPĀMU MERE: Hika mā. He aha hoki tēnei hanga! Pēnei tonu taku kuri, he hipī ia. Ko taku hipī kei te pōhēhē he kuri ia. Ko taku kau kei te kōrero heihei ia, ā, ko taku heihei kei te pōhēhē he kau ia. Kore rawa atu tēnei tūmomo hanga i heipū i mua atu rā.

KURI: Kua hinga ia i a tātau!

KAU: E kore e mutu i a au te kata.

HIPİ: Au auē. Aroha ana a Kaipāmu Mere.

HEIHEI: Mū-uuu. Kei te tino āwangawanga ia.

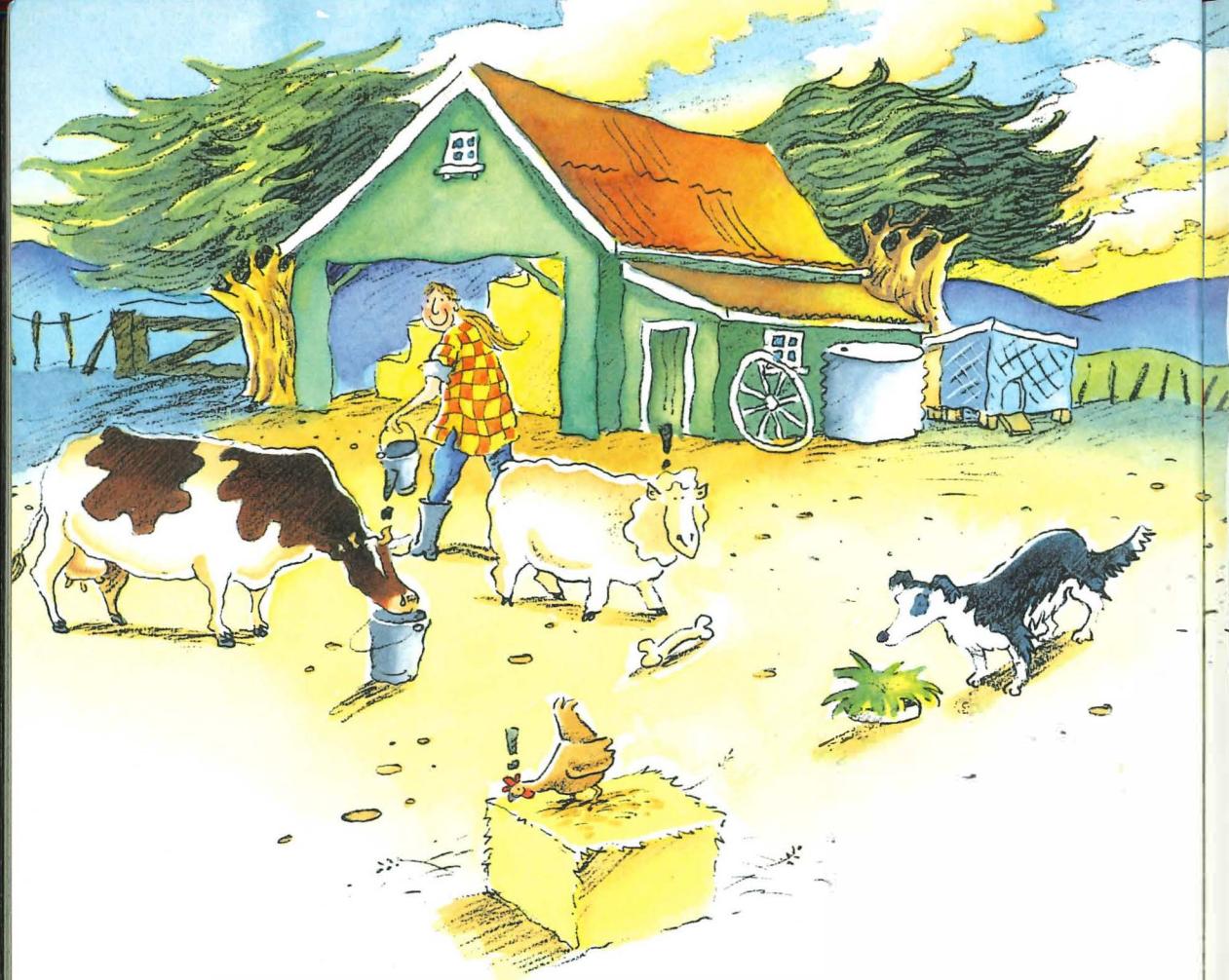
KAIPĀMU MERE: Kāti, kotahi anake te huarahi mā koutou. Me whakawhititātau e au ā koutou kai. Anei Kuri, he pātītī pai, he pātītī kākāriki māu.

KURI: Pātītī? Kia mate rawa au kātahi anō au ka kai pātītī.

KAIPĀMU MERE: Kau, kei a koe ngā maramara kai mai i te kāuta.

KAU: Maramara kai o te kāuta. Auē! Te haunga hoki!

KAIPĀMU MERE: Anei Hipī. He kōiwi tahito tō kai.

HIPI: He kōiwi hipi! Ai! Kai a te kuri!

KAIPĀMU MERE: Ā, me koe Heihei, māu ngā hei nei.

HEIHEI: Hei aha hoki! Ko te hei nā, koinā ngā mea e whakawhānau ana au i aku hēki ki runga. E kore rawa au e kai i tēnā mea.

KAIPĀMU MERE: Noho mai rā kararehe mā. Kia pai tā koutou kai.

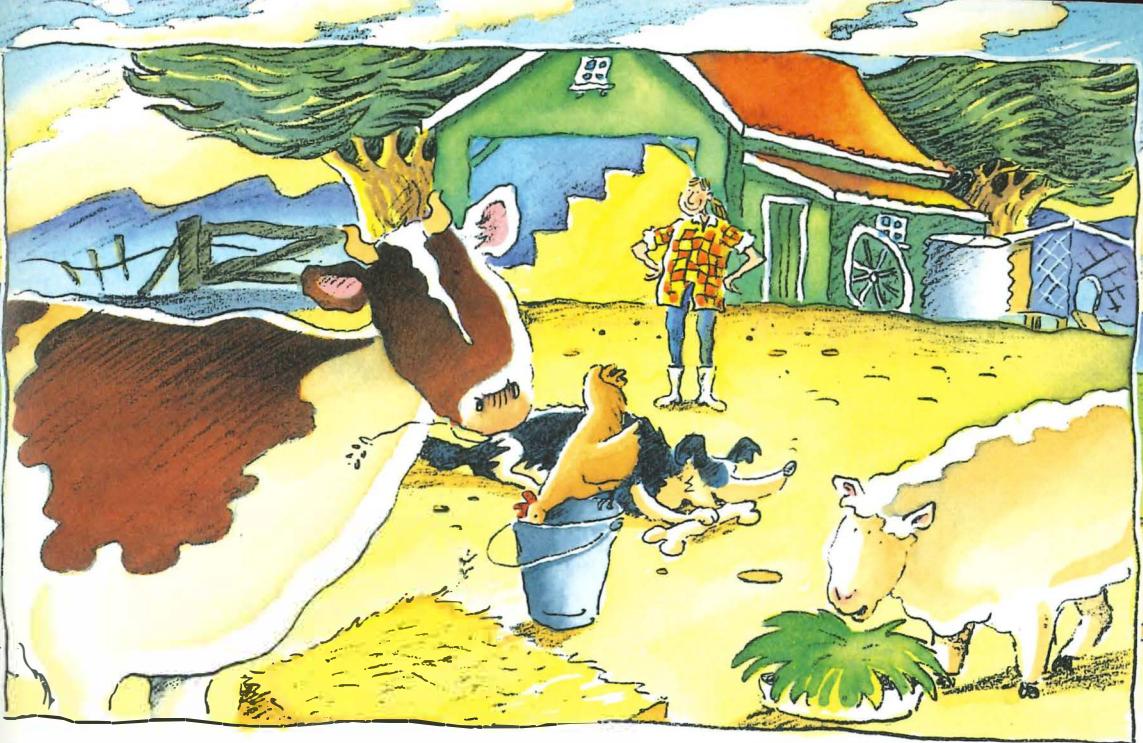
Ka haere ia.

KURI: Pātītī? Kāore au i te kata!

KAU: Mai i taku whānautanga, kāore anō au kia whāngaiā ki ngā maramara kai o te kāuta!

HIPI: He aha rawa rā ia i kaha ai ki te hōmai i te kōiwi o tētahi o ōku whanaunga hei kai māku!

HEIHEI: Te kino kawa hoki o te hei.

HIPI: Me whakawhititā anō tātau ki ū tātau āhua tūturu, ū tātau reo, me ū tātau kai.

KURI: Au au mārika! Te reka hoki o te kōiwi nei.

KAU: Ka mū te wehi! He tino reka ki a au te hei.

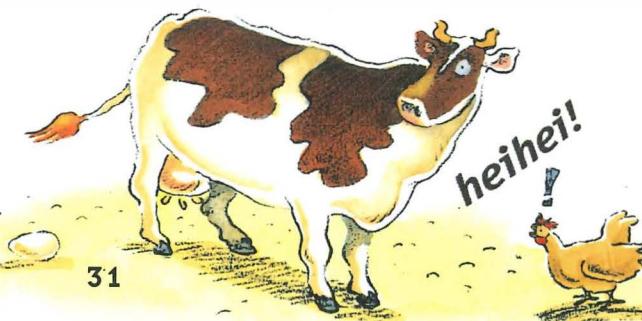
HIPI: Pā-aaai mutunga! Pātītī kākāriki, pātītī pārekareka hoki.

HEIHEI: Heihei! Koinā te mea pai ki ahau, he timotimo i ngā maramara kai o te kāuta.

Ka hoki mai a Kaipāmu Mere

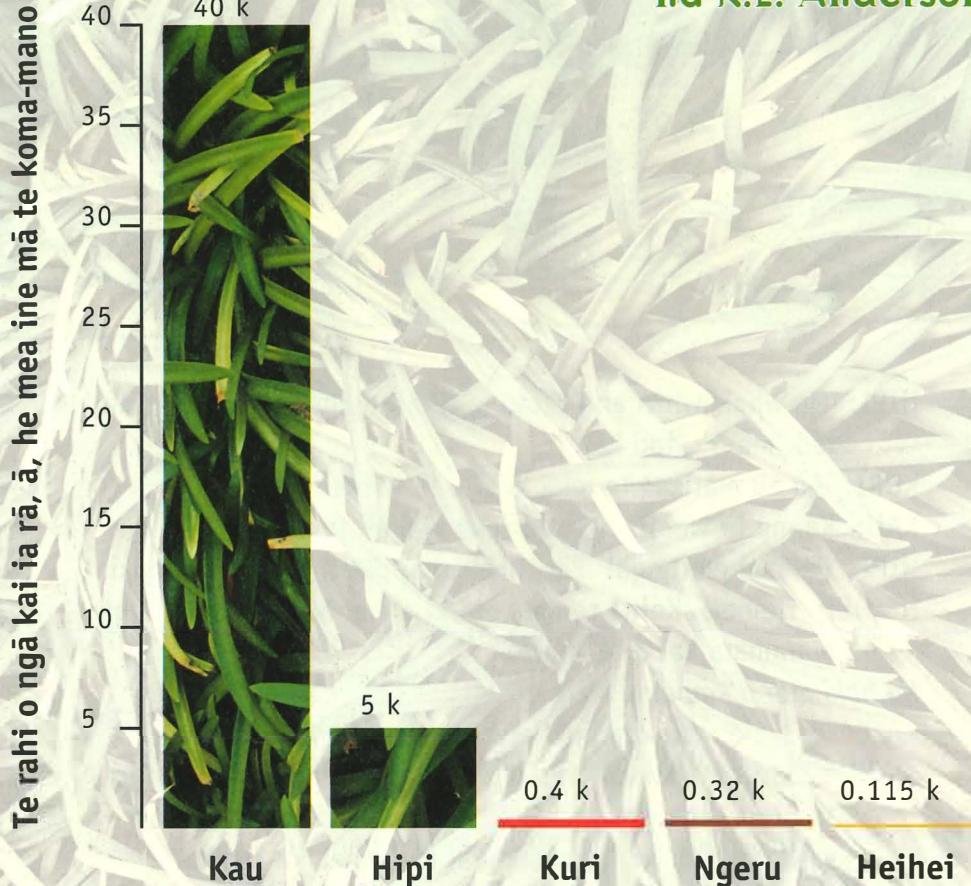
KAIPĀMU MERE: Ā, kua hoki anō koutou ki ū kōutou āhua tūturu. E rekareka ana ahau. Hipi, ka pōrangī noa iho tō āhua i roto i te maukakī kuri. Kuri, ka tino rorirori rawa atu tōu nei āhua pākira, mehemea ka kutikutia koe. Kāore anō au kia unu miraka heihei. Ā, e kore kore rawa atu ahau e hiahia ki te kai hēki kau.

nā Phillip Webb ngā pikitia

Pēhea te rahi o ā Rātau Kai?

nā K.E. Anderson

Ki tō whakaaro, he aha te take he kaha kē atu te kai a ngā kau me ngā hipi i tō ērā mō ngā kuri, mō ngā ngeru me ngā heihei?

Pau ana te tekau haora i ngā kau me ngā hipi, ki te kai pātītī. Ka taea anō e koe te whakarite te roa o te wā e kai ana ngā ngeru me ngā kuri?

KUPU WHAKAMĀRAMA

A
ahoroa
ahurei
akoranga
*bright moonlight
unique, rare
lesson*

H
hau
hauroki
hihi katikati
hōpara
*gas
diagonal
ultraviolet ray
investigate, explore*

I
ine
measure

K
karihi
kōwiri(a)
*nuclear
twist*

M
mamaoa
mokotuauri
*steam
dinosaur*

P
pahū karihi
pākoro manu
pare tīkākā
pekerangi
poutū
pū
*hydrogen/nuclear bomb
birdcage
sunblock
ozone layer
vertical
letter*

R
rare
(Eng) lolly = candy

T
takahuri(a)
tāmaru
tau
tinihangā ā whatu
tohu whakapiri
totoka
tukutuku
*turn
cloudy
number
optical illusion
label
frozen
grid*

W
waeine mahana
whakaahua
whakapipi
whakatutuki
whitianga
whiwhinga
*celsius
photocopy
amass, pile up, tally up total
achieve
diameter
score*

Whārangī 13

Tohu: Āta tirohia ka kite koe kei raro tika iho te ata tūturu o te tuanui i a ia tonu, engari ko te ata he mea peita i raro i te pākoro manu, kei te tāhinga kē tēnā ki te taha mauī.

Whakahoki: Ko te matapihi kei te taha mauī te mea tūturu.

TŪhono-Rua

1999

Ko Tūhono, he rārangi kōrero, he mea tātai i te tū o te pāngarau, o te pūtaiao me te hangarau i te horopaki o te ao o ngā ākonga.

He tīmatanga noa iho ēnei tuhituhinga hei wero i te hinengaro o ngā ākonga ki te whakahaere whakaaro e pā ana ki ētahi atu hōparatanga.

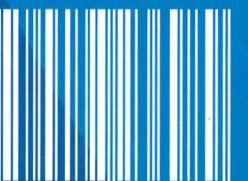
Ko te tikanga o ngā ngohe, he whakaoho ake i te harakoa o ngā akoranga pūtaiao, pāngarau me te hangarau.

I hangaia a Tūhono Rua mō ngā ākonga e mahi ana i ngā taumata 1 ki 3 o te Marautanga o Aotearoa.

TE TĀHUHU O TE MĀTAURANGA
Ministry of Education

ISBN 0-478-23698-0

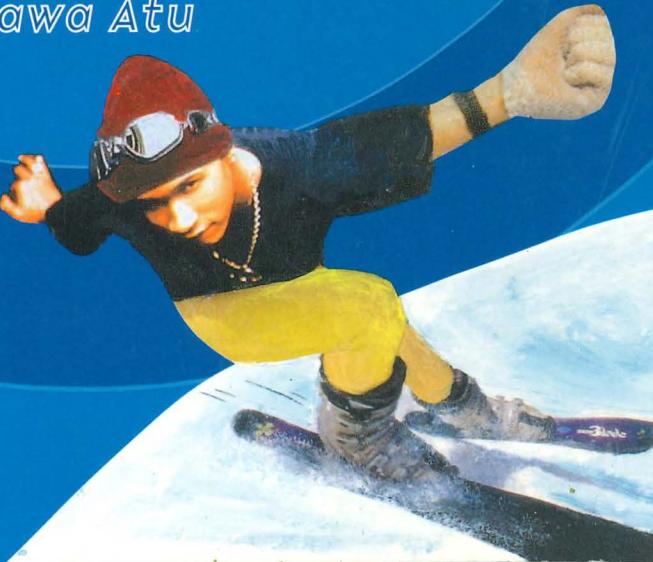
9 780478 236989

He Ao Tauhou, he Ao Kōrekoreko

Te Purapura Nui Rawa Atu

Te Mīhini Piakamo

Ngā Mihi

Kei te mihi atu Te Pou Taki Kōrero ki ngā kaituhi i whakaae mai kia whakamāoritia ā rātau tuhinga mai i te rārangī pukapuka ko *Connected*, ā, kia tāngia ki roto i a *Tūhono*.

He mihi anō ki a Carolyn English rāua ko Fiona Walls nō Te Whare Takiura o Pōneke mō tō rāua tirohanga ki tēnei kohinga kōrero. He mihi hoki ki a Susan Davies nō Te Whare Taonga Stanley, Kingfield, Maine, USA, mo tana arotake i te kōrero ko *The Steam-powered Car: Time for a Comeback?* me ētahi o ngā whakaahua hītoria a roto. Kei te mihi hoki ki ngā ringatoi me ngā kaiwhakaahua. Ko te mihi whakamutunga ki a Hēni Jacob rāua ko Te Haumihiata Mason mō ā rāua mahi whakamāori i ēnei tuhinga. Tēnā koutou katoa.

The Biggest Seed We've Ever Seen, Connected 2 1999, mana pupuri © Jill MacGregor 1999

The Bubblegum Machine, Connected 2 1999, mana pupuri © Vince Wright 1999

The Case of the Erupting Lawn, Connected 2 1999, mana pupuri © Te Karauna 1999

The Steam-powered Car: Time for a Comeback? Connected 2 1999, mana pupuri © Pat Quinn 1999

Friction, Connected 2 1999, mana pupuri © K. E. Anderson 1999

Mist, Connected 2 1999, mana pupuri © K. E. Anderson 1999

The Playful Frogs, Connected 2 1999, mana pupuri © Derek Holton 1999

Samoan Siapo Patterns, Connected 2 1999, mana pupuri © Cathrine West 1999

Strange White World, Connected 2 1999, mana pupuri © i te kōrero me ngā whakaahua Pauline Cartwright 1999

Mana pupuri ki ngā whakaahua kei ngā whārangī: 5 © Photodisc Inc.; 8, 9, © Rotorua Daily Mail; 10 © G.R. (Dick) Roberts. Nā Richard Washbourn ngā whakaahua kei whārangī 15, © mana pupuri i Te Karauna. Kei Te Karauna © te mana pupuri i ngā pikitia me ngā whakaahua kei te toe.

Ētita: Pāora Te Kakapaiwaho Tibble

Kaihoa: Stephen Pene

I whakaputaina tēnei pukapuka i te tau 1999

mō Te Tāhuhu o te Mātauranga
e Te Pou Taki Kōrero Whāiti, Pouaka 3293,
Te Whanganui a Tara

Mana pupuri © Te Karauna 1999

Pūmau te mana

Ngā tono ki te kaiwhakaputa i te pukapuka.

ISBN 0478236980

Nama take: 23698

He Tuhinga mā te Kaiwhakaako: nama take 23699

Tūhono Rua

1999

Ngā Ihirangi

HE PAKIWAITARA

- Te Mihini Piakamo nā Vince Wright
Ngā Poraka Pukutākaro nā Derek Holton

20
30

HE KŌRERO PONO

- He Ao Tauhou, he Ao Kōrekoreko nā Pauline Cartwright
Te Papa Karaihe i Hū nā Rupert Alchin
Te Motokā Kai Korohū: Ka hokia anō a muri? nā Pat Quinn
Te Wakuwaku nā K.E. Anderson
Te Purapura Nui Rawa Atu nā Jill MacGregor

2
8
11
16
24

HE NGOHE

- Te Pūkohu nā K.E. Anderson
Ngā Tauira Siapo o Hāmoa nā Cathrine West

5
28

Te Pou Taki Kōrero
Te Whanganui a Tara

HUARAHİ MAORI
Auckland College of Education

He Ao Tauhou, he Ao Kōrekoreko

nā Pauline Cartwright

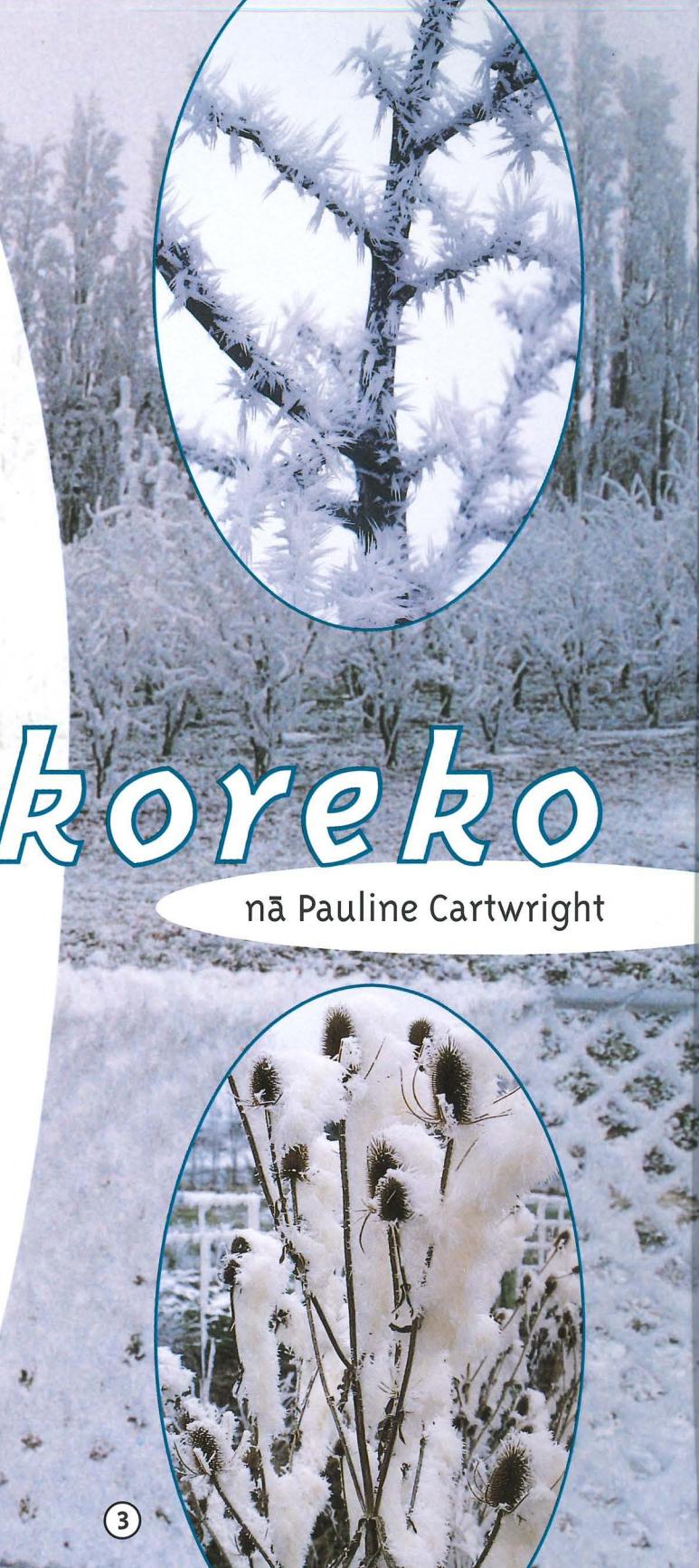
Taihoa kua mā katoa, kua rerekē katoa te āhua o te taiao. Inā kē te ātaahua o te hukatū; me te mea nei ko tētahi whakarākei Kirihimete tino kaitā rawa atu. Ko te hau tonu e kōwatawata ana i te huringa o te wai o roto hei pata, ka heke haere ki raro.

Ina tau ana te waikohu mō te katoa o te rā i Te Puku o Ōtākou, tērā e pōhēhētia kua whakatata mai anō a Rangi ki a Papatūānuku. Kua kore e kitea te kahu o te rangi, ā, kua kore e whiti te rā. Ka kaha kē atu te mātao o te hau o te takiwā, ā, kua mōhiotia he tino hukapapa kei te haere, arā, he ‘hukatū’.

Rerehua ana tērā te rau pātītī kotahi. Ko ngā whare pūngāwerewere me te mea nei he kupenga rauangi. Ko ngā pūtoi koi paina, ka rite ki tētahi momo poi huruhuru te āhua. Ki te roa tonu te hukatū e tau ana ki te whenua, tērā ka tipu tonu te hauhunga i runga i ngā taiapa matakupenga kia kapi rawa ngā mokowā, ā, kua tū mai hei pakitara tio.

2

3

Ki te pūmau tonu te waikohu me te makariri, ka tipu haere tonu ngā tioata. Ki te roa tonu tēnei tūāhua, ka tukuna ngā kaimahi hiko ki te tango i ngā tioata hukapapa mai i ngā waea kawehiko, kia kore ai e motu i te kaha taumaha.

Nāwai rā, ka riro mā te hau pupuhi e kawe haere te waikohu ki tua o Tāwauwau, ā, kua whiti anō te rā. Anā ia! Kua kōwatawata ngā mea katoa. Heoi anō, nā te mahana, ka rewa te hauhunga. Ka taka mai ngā koi kōataata i ngā rākau, ka pā ki te whenua me te hoihoi anō. Kāore i roa, kua tika anō te āhua o te taiao. Kua menemene anō ngā tāngata, i runga i te mōhio arā tonu a Rangi rāua ko Tama-nui-te-rā e noho mai ana i te kahu o te rangi.

He aha ngā āhuatanga ōrite kei a kōrua ko te ika? Pērā tonu i te ika, e karapotia ana koe e te wai. Kāore tonu pea koe i mōhio, engari he haukū katoa te hau o te takiwā. Ka kīia tēnei wai he takawai.

He nui tonu te wai ka puritia e te hau

Te Pūkohu

takiwā mahana. Engari kāore e tino rahi te wai ka puritia e te hau takiwā mātao. Ko te wai o roto, he momo hau me uua ka kitea. Engari ka mātao haere ana te hau takiwā, ka huri te hau o roto hei pata wai. Otirā, ka noho tonu mai ēnei pata iti ki te hau takiwā, ā, koinei te pūkohu, e kite atu nei tātou i ōna wā anō.

I ngā ata makariri, ka kitea te tākohu e puta ana i te waha o te tangata. Ka puta hei tāpūkohu i te mea kua mātao te hau takiwā i ngā hāora e pō tonu ana, ā, kua kore e kaha ki te pupuri takawai. Nā, ko te haukū e puta ana i roto i te hā o te tangata, ka huri tonu atu hei pata wai, hei tākohu.

na K. E. ANDERSON

Te Hanga Pūkohu, Kohu-auahi

Ngā Utauta

- he tio
- he wai wera
- ētahi papa rākau e rua, kei te āhua 6 mitarau te teitei

- he paepae tunu mīti
- he oko hupa
- he ngongo kirihiou
- he pepa kirihiou

1

Huripokia te paepae tunu, ka whakatakoto atu i ētahi kapunga tio e rua ki runga ake.

Takaia ki te pepa kirihiou, kia kore ai te tio e paheno noa.

Waiho mō ētahi meneti, kia riro ai mā te tio e whakamātao te hau o raro o te paepae.

2

Āta hikitia a mua o te paepae tunu, me te whai kia kaua e paheke atu te tio.

Kōkuhua atu ngā papa rākau ki raro i ngā koko o mua o te paepae.

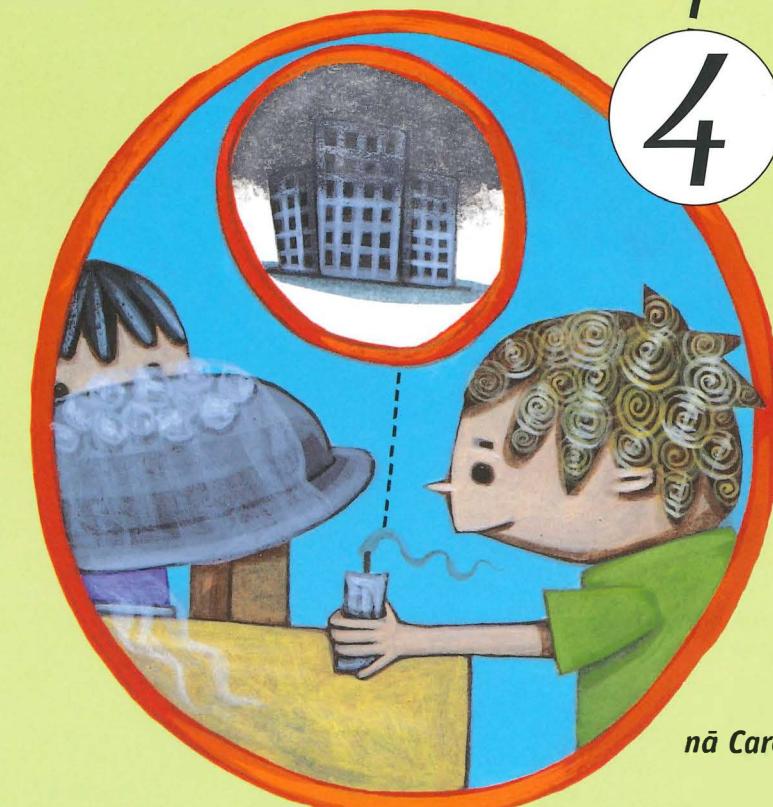

3

Tonoa he pakeke kia whakakī i te oko hupa ki te wai wera, ka āta kuhu atu ki raro i te paepae. Raua atu tētahi pito o te ngongo ki roto i te wai wera, ka tuku i tō hā mā roto i te pito e wātea ana. Kua noho mai anō he tākohu ki raro i te paepae? (Tērā pea ka whaihua te hora i tētahi tītāuera ki runga i te paepae kia kapi katoa ai ngā taha - mā konei ka āta puritia te tākohu.)

4

Hei hanga i te kohu-auahi, heoi anō tāu, he tahu i te kānara, ka tinei atu. I te wā e puta tonu ana te paowa, meatia atu ki raro i te paepae. I konei kua minamina auahi te pūkohu. Koinei hoki te āhua ka pā i ētahi o ngā tāone nui o te ao.

"Kua mataku katoa au! Kua kore au e mōhio ka pēhea, nō reira kei te kimi wāhi noho hou ahau mōku." Koinei te kōrero a tētahi wahine o Rotorua i te hūnga ake o tētahi "waiariki pupū" i te papa karaixe o mua i tana whare i nā tata nei.

He nui ngā waiariki kei te tiriti i noho rā ia, ā, mō ētahi wiki kua kaha tonu te korikori o ērā. Kāore i roa i mua i te hūnga, kua ngaeki te whenua i te takahanga atu o te tangata tapahi karaixe. Ka taka atu ia ki roto i tētahi rua mawharu. Kāore i whara, engari i tumeke, ā, kāore i whakaae kia hoki anō ki te tapahi i aua karaixe - ko wai hoki te tangata ka whakaae!

Te

Papa karaixe

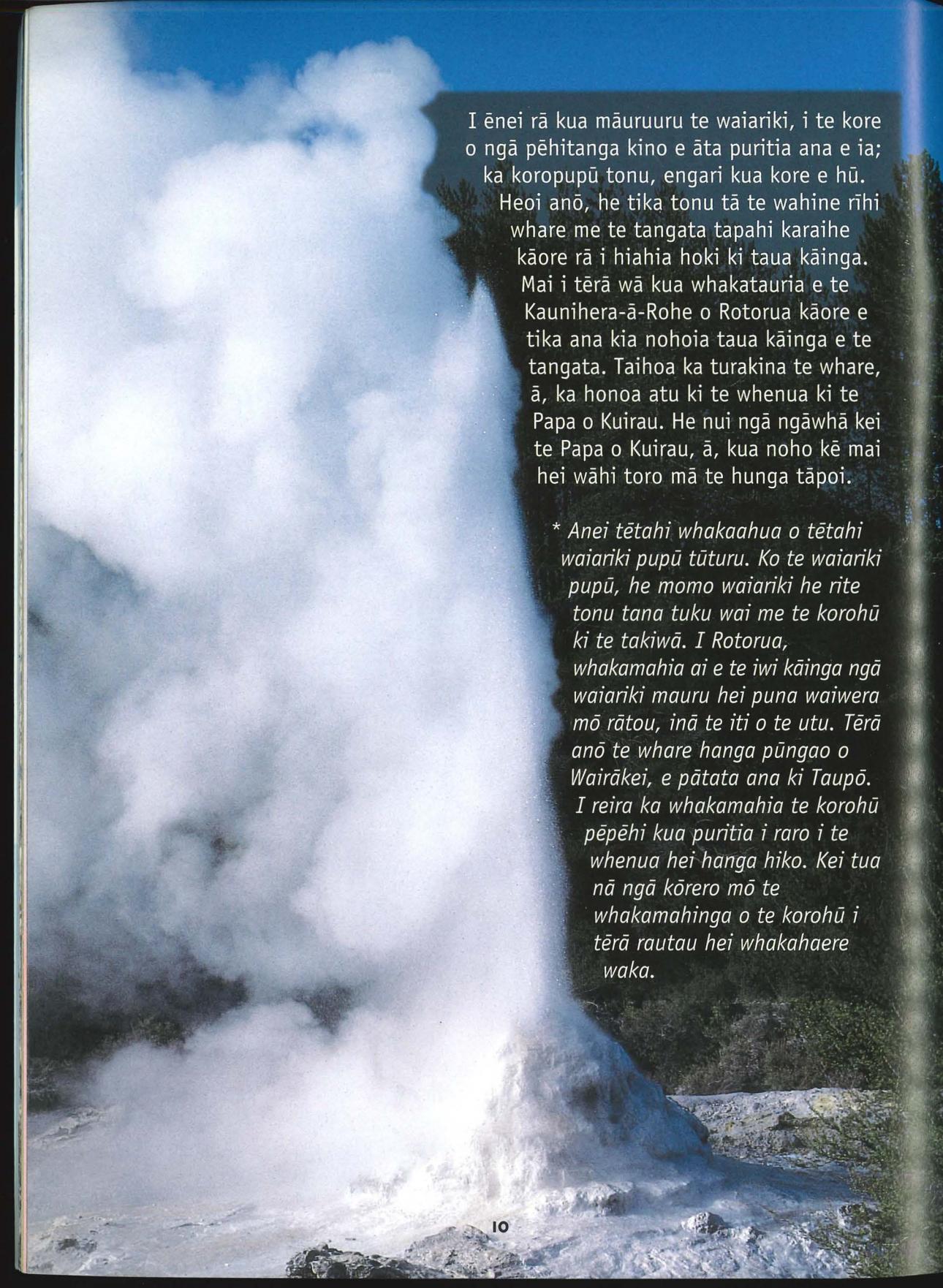
Karaixe i Hū

nā Rupert Alchin

Engari ko te hū tino nui, ka tīmata i te Paraire, te 8 o Haratua 1998. I te ahiahi, ka tuhaina ake he paru, he korohū, he waiwera, me te toka. Ka taka ki te Rātapu, kua 12 mita te teitei o te hūnga. Whakamataku ana tēnei ki te hunga noho pātata, heoi anō, muia ana tō rātou kāinga e te hunga tāpoi me te hunga tātai arowhenua. Kāore i ārikarika tō rātou manarū.

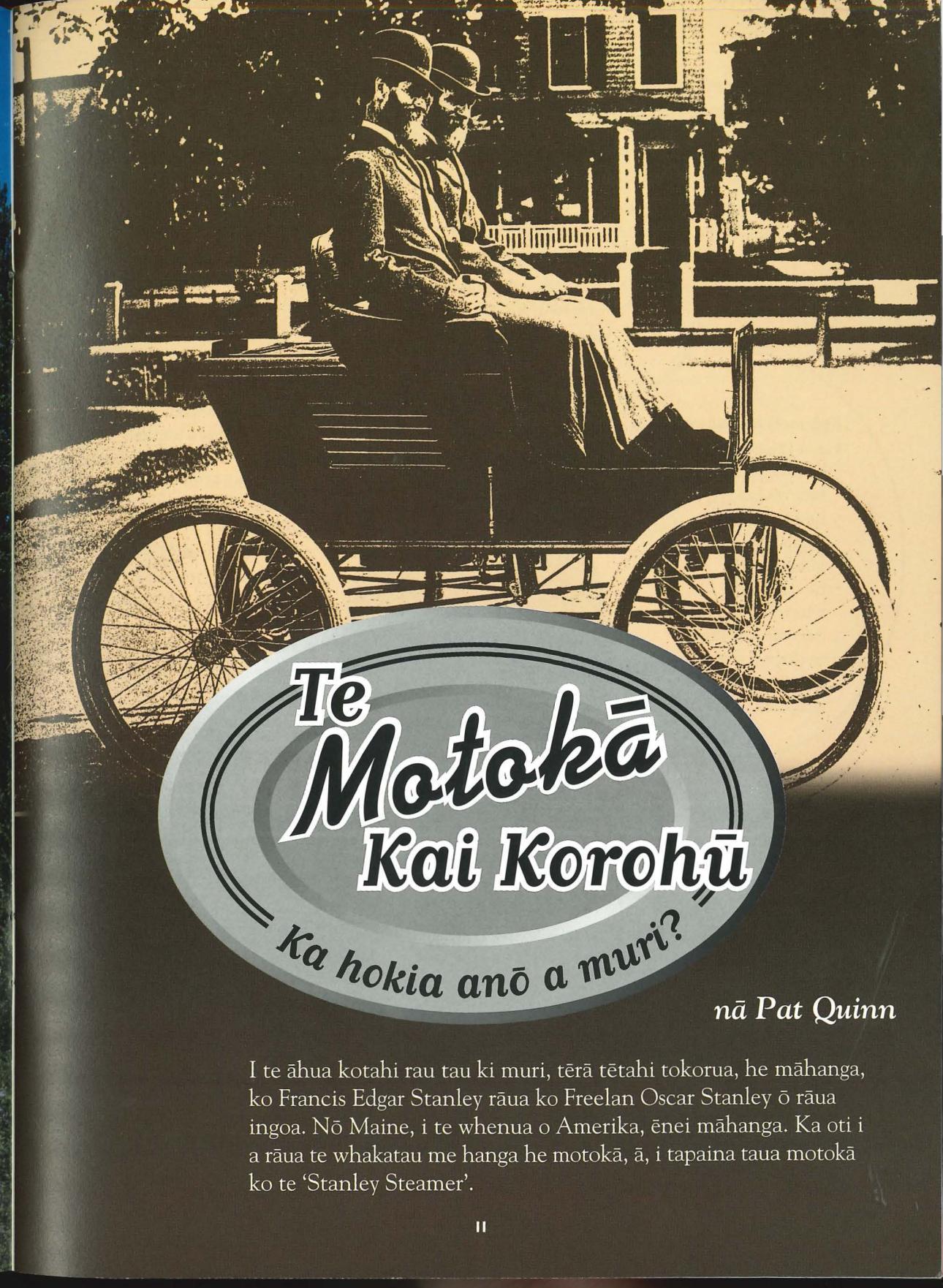
Ko te pōhēhē i te tīmatanga, kua ara ake he waiariki pupū* hou, engari nō muri mai ka kitea kāore i rerekē ake tēnei waiariki i te nuinga kei taua tiriti. I ngā tau ki muri, kua whakakīia taua waiariki e ētahi tāngata. (Koinei hoki i tuhaina ake ai he kere, he wai, tae atu ki te pātara!) I roto i ngā tau, kua kaha haere ngā pēhitanga o roto i tēnei waiariki kua tanumia, nā wai rā, ka kimi huarahi e puta anō ai te ki ao mārama.

I ēnei rā kua māuruuru te waiariki, i te kore o ngā pēhitanga kino e āta puritia ana e ia; ka koropupū tonu, engari kua kore e hū.

Heoi anō, he tika tonu tā te wahine rīhi whare me te tangata tapahi karaihe kāore rā i hiahia hoki ki taua kāinga. Mai i tērā wā kua whakatauria e te Kaunihera-ā-Rohe o Rotorua kāore e tika ana kia nohoia taua kāinga e te tangata. Taihoa ka turakina te whare, ā, ka honoa atu ki te whenua ki te Papa o Kuirau. He nui ngā ngāwhā kei te Papa o Kuirau, ā, kua noho kē mai hei wāhi toro mā te hunga tāpoi.

* Anei tētahi whakaahua o tētahi waiariki pupū tūturu. Ko te waiariki pupū, he momo waiariki he rite tonu tana tuku wai me te korohū ki te takiwā. I Rotorua, whakamahia ai e te iwi kāinga ngā waiariki mauru hei puna waiwera mō rātou, inā te iti o te utu. Tērā anō te whare hanga pūngao o Wairākei, e pātata ana ki Taupō. I reira ka whakamahia te korohū pēpēhi kua puritia i raro i te whenua hei hanga hiko. Kei tua nā ngā kōrero mō te whakamahinga o te korohū i tērā rautau hei whakahaere waka.

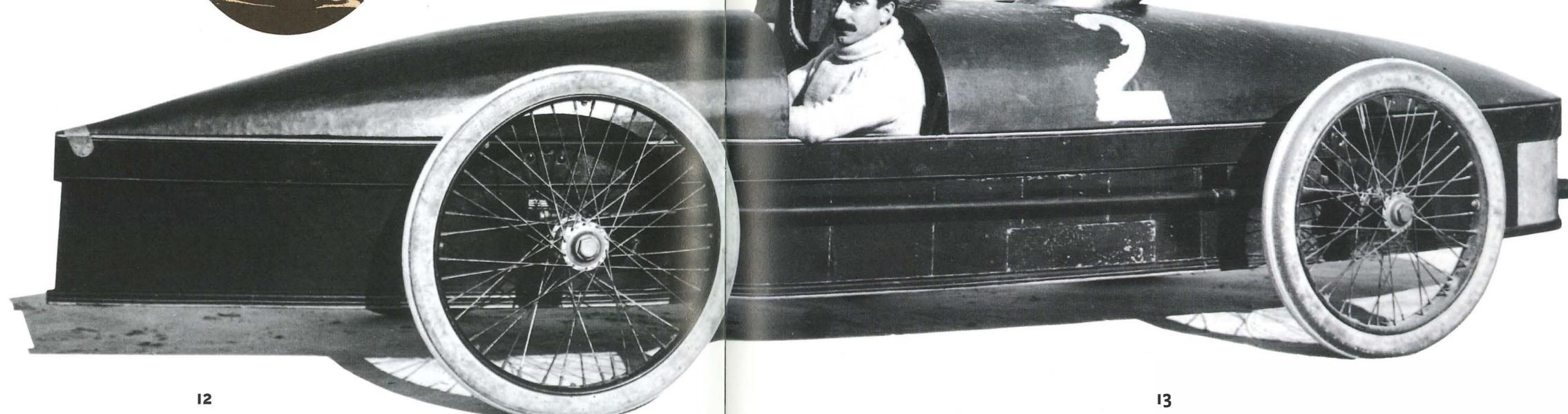
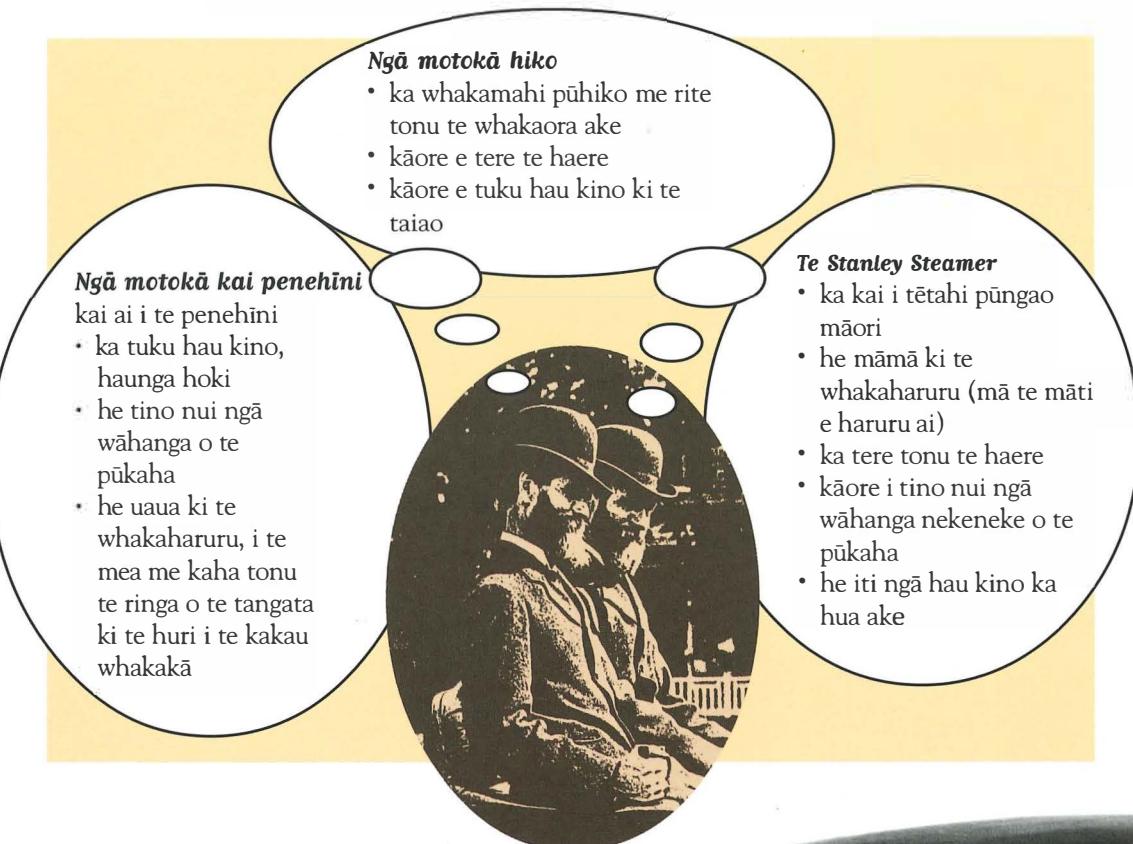
Te Motokā Kai Korohū

Ka hokia anō a muri?

nā Pat Quinn

I te āhua kotahi rau tau ki muri, tērā tētahi tokorua, he māhanga, ko Francis Edgar Stanley rāua ko Freelan Oscar Stanley ō rāua ingoa. Nō Maine, i te whenua o Amerika, ēnei māhanga. Ka oti i a rāua te whakatau me hanga he motokā, ā, i tapaina taua motokā ko te 'Stanley Steamer'.

Kua hangaia kētia e ētahi atu he motokā kai hiko me te motokā kai penehīni. Engari ki tā te tokorua nei, ka pai ake te motokā ka hangaia e rāua i ērā. Tēra pea i āhua pēnei ō rāua whakaaro:

Ka tahuri a Francis rāua ko Freelan ki te hoahoa me te hanga i tō rāua motokā korohū. Ko te motokā i oti mai, he māmā ki te whakaharuru, kāore i paruparu, ā, tekau mā rima noa iho ngā wāhanga nekenekē o te pūkaha.

Hei whakaharuru i te motokā, ka tahuina te kōhue. (Kai ai te kōhue i ngā momo kora maha tonu, pēnei i te karahini me te waro.) Ka wera ana te wai o roto i te kōhue, ka huri hei korohū. Ka kaha tonu te pēpēhi o te korohū, ka huakina e te kaitairaiwa ētahi katirere, kia tukuna ai te korohū ki ōna wāhi anō o te pūkaha. Ānana! Whewheo ana te haere o te Stanley Steamer; kei muri kē ngā motokā penehīni e kai ana i ōna puehu!

Nō te tau 1906, ka riro ko te Stanley Steamer te mihini tuatahi i neke atu i te 1.24 kiromita te tawhiti i haerehia i roto i te meneti kotahi. I eke ki te 204 kiromita i te hāora te tere o tana haere.

Kātahi ka hangaia e rāua he motokā korohū whakataetae. I eke tōna tere ki te 240 kiromita. Heoi anō, i te wā e parahutihuti ana te haere, ka rokohanga atu he wāhi torehapehape i te ara, ka kotiti katoa te haere, me te aha, ka pakaru rikiriki te motokā. Ahakoa i whara te kaitaraiwa, he tino waimarie kāore i mate. Ka mutu i konei te whai atu a ngā māhangā i ngā mahi whakataetae. Heoi anō, mōhio tonu rāua he tino motokā tā rāua i hanga ai, ka mutu, he motokā i hiahiatia e te tini tāngata. Nā, he aha i kore ai e hokona whānuitia? Ahakoa i pai ētahi āhuatanga o te taha hokohoko, arā anō ētahi āhuatanga kāore i tino pai.

Waihoki, i pērā anō te āhua ki te motokā.

Te Taha Whakatairanga me te Taha Hokohoko

Ngā Painga

- Ka taraiwa tahi te tokorua i ō rāua motokā ki te puku o te tāone, ko tētahi kei tōna anō motokā, ko tētahi kei tōna, ā, he ‘haere kōtui’ te āhua o tā rāua haere. He tau kē ō rāua āhua; e rua, e rua, he whai pāhau roa, ā, he ūrite ō rāua pūweru. Māna te kore e aro atu o te tangata ki te tokorua nei me ō rāua motokā.

Ngā Raruraru

- Kāore rāua i whakaae kia tāngia he pānui whakatairanga i te motokā.
- Me utu rawa te kaihoko i te katoa o te moni i te wā i hokona ai te motokā - kāore i whakaaetia he moni tāpui.

Te Hanga me te Whakatikatika

Ngā Painga

- Mēnā i māuiui te motokā, ka whakahokia tikahia e te kaihoko ki te wheketere.

Ngā Raruraru

- Kāore i tino maha ngā motokā i hangaia. I te tau 1907, e 775 ngā motokā i mahia mai. Engari i ērā atu tau, kei waenga i te 100 me te 600 noa iho i oti mai.

Te Pai o te Haere

Ngā Painga

- Ki te whakatairitea ki ētahi atu motokā o tērā wā, he tere, he mā te Stanley Steamer, ā, he māmā ki te whakaharuru.
- Tekau mā rima noa iho ngā wāhanga nekenekē o te pūkaha. Kai ai te pūkaha i ngā momo kora maha tonu, mai i te karahīni ki te waro.
- He taonga anō kei roto hei āta pupuri i te korohū, kia kore ai te pūkaha e pahū.
- Whakamahia ai he muraiti hei tahu i te ahi i roto i te kōhue.

Ngā Raruraru

- Me rite tonu te whakakī i te motokā ki te wai.
- Tērā kua tatari te tangata mō te rua tekau mā rima meneti kia eke te nui o te korohū ki tērā i hiahiatia e neke ai te motokā.
- Ko te kupu teka i pānuitia e ētahi atu kaihanga motokā mō te motokā korohū, tērā tonu pea ka pahū te kōhue, me te aha, ka hemo te taraiwa me te hunga pātata.

I āhua taurite ngā painga me ngā raruraru ā, taka rawa ki te wā i kitea ai he mihini hiko hei whakaharuru i ngā motokā whai pūkaha “kā-ārōto” (pēnei i ngā mea e taraiwatia ana i ēnei rā). Nā konei ka pai noa ake ēnei motokā, i te mea kua kore te tangata e mate ki te huri i te kakau hei whakaharuru i te pūkaha.

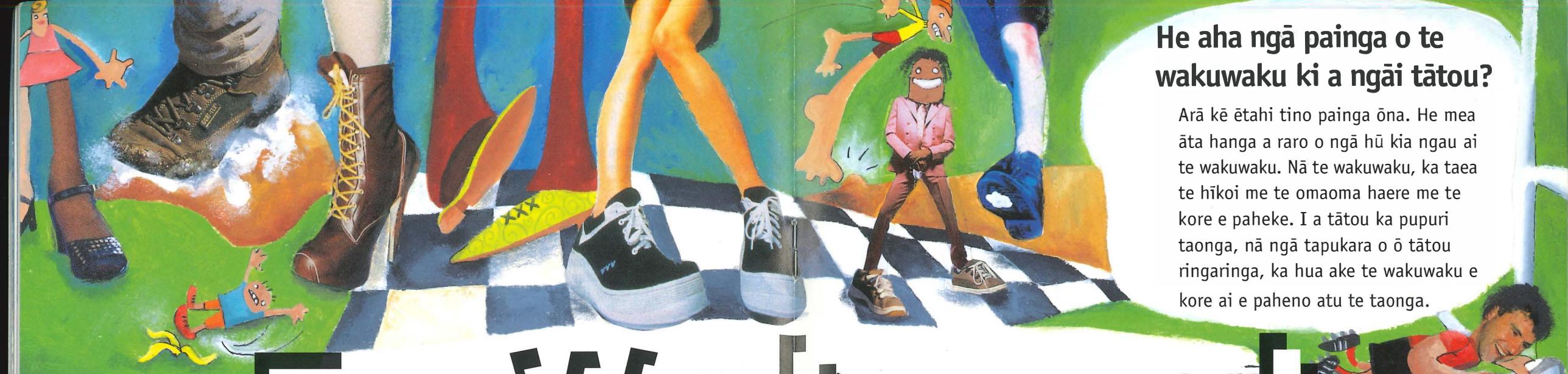
Kātahi ka tīmata a Henry Ford ki te whakamahi rārangī awheawhe hei hanga i ana motokā Ford. He maha ake ngā i hangaia, i hokona e ia i ērā ka taea e ngā māhanga te mahi mai. He iti ake anō hoki te utu, nō reira ka taea tētahi Ford e te tokomaha, engari ko te Stanley Steamer, ka noho hei taonga mā te hunga whairawa anake. Ka heke haere te nui o ngā Motokā Korohū e hokona ana. Ka mea ā, ka whaka mutua tēnei mahi a rāua.

Heoi anō, ina whakaarotia te pikī ake o te utu mō te penehīni i roto i ngā tau, me te paruparu haere o te hau o te takiwā i ngā haukino e ahu mai ana i ngā motokā kai penehīni, tērā pea ka ara ake anō te motokā korohū hei tino waka mō ngā rā kei te tū mai. Engari me pātai anō te pātai, he aha te momo kora ka whakamahia hei whakawera i te wai kia puta ai te korohū?

1926 Model-T Ford

1920 Stanley Steamer

He aha ngā painga o te wakuwaku ki a ngāi tātou?

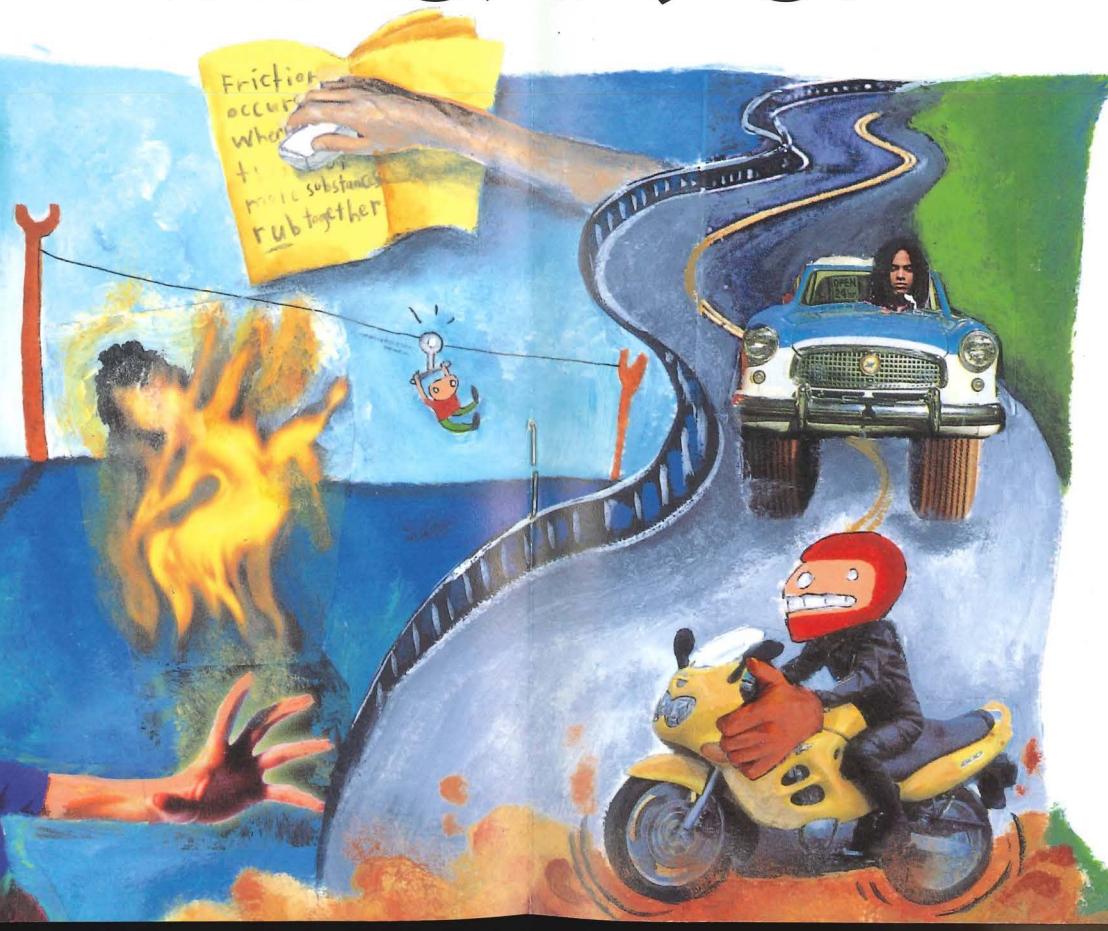
Arā kē ētahi tino painga ōna. He mea āta hanga a raro o ngā hū kia ngau ai te wakuwaku. Nā te wakuwaku, ka taea te hīkoi me te omaoma haere me te kore e paheke. I a tātou ka pupuri taonga, nā ngā tapukara o ūtātou ringaringa, ka hua ake te wakuwaku e kore ai e paheno atu te taonga.

Te Wakuwaku

nā K. E. Anderson

He aha te wakuwaku?

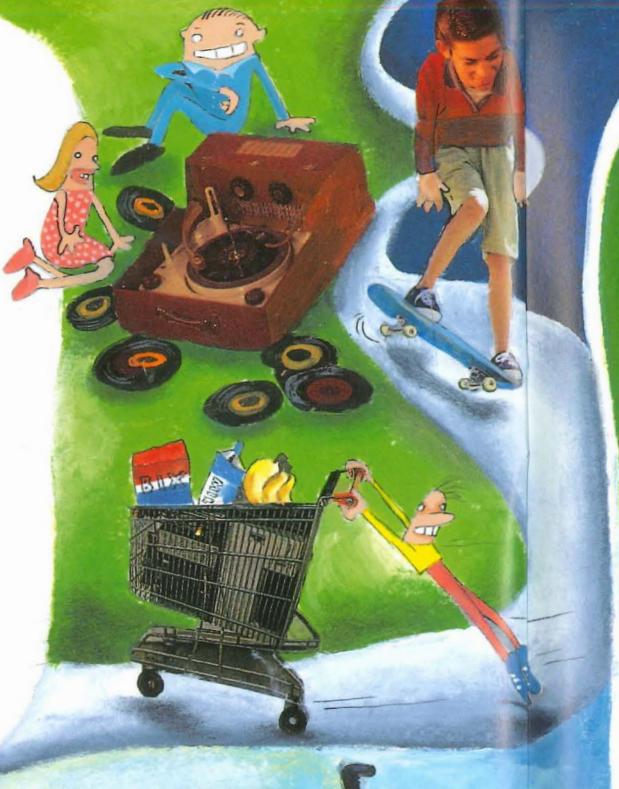
Ina waniwani tahi ētahi mea e rua, neke atu, kua puta ake ko te wakuwaku. Ina kōmiria tahitia ūringaringa, ka puta ake te wakuwaku. Nā te wakuwaku, ko te wera, te pūnguru, me te uaua ake o te neke haere. He hua pai ūte wakuwaku, he hua kino anō hoki.

Nā te wakuwaku anō i kore ai e taka atu aua taonga. Ko te wakuwaku hoki kei te whakahaere i te kiore rorohiko; ko te rango o roto, he pōro tupangarua, raparapa hoki, ā, mā konei ka pīrori te pōro i runga i te papa kiore, te mania noa. He pērā anō te rapa o ngā wīra motokā - ka āta piri atu ki te ara haere kia neke whakamua ai. Ki te kore he wakuwaku, kua tū kau te motokā, ahakoa te hurihuri o ngā wīra, me te mea nei kua mau i te ūi.

Ngā wā e kore e pai te wakuwaku

He whakararu kē tā te wakuwaku ina hiahia te tangata ki te neke i tētahi mea. Mā te wakuwaku, ka tere pau te hau i te mea me nui ake te whakapau kaha ki te pana, ki te kukume rānei i te mea e nekehia ana. Ka hoatu hoki he hinu ki ngā hū retireti me ngā pahikara hei patu i te wakuwaku, kia tere ake i te haere i runga i te iti o te whakapaunga kaha. Nā te wakuwaku, ko te wera, me te pūnguru hoki o ngā mīhini. Nā te rite tonu o te konikoni tahi o ngā wāhanga o te pūkaha motokā, ka pūnguru haere te maitai. Me kī he pērā anō te āhua ina waikaueretia ngā ponā o ngā tarau.

Me pēhea te whakakore i te wakuwaku?

Kāore e taea te āta whakakore rawa i te wakuwaku, engari ka taea te whakaiti ake. Kōmiria tahitia ō ringaringa kia mahana rawa. Ka mutu tēnā, raua atu ki te wai, me te whakakapi i te hopi. Kātahi ka kōmirimiri anō. Ka roa ake te wā e tatari ana koe kia mahana ō ringaringa? He āhua rite te hopi ki te hinu ka hoatu ki ngā mīhini. Ko tā te hinu, he whakaiti ake i te wakuwaku ina konikoni tahi ētahi mea. Kāore e pērā rawa te wera, ā, kāore e tere pūnguru.

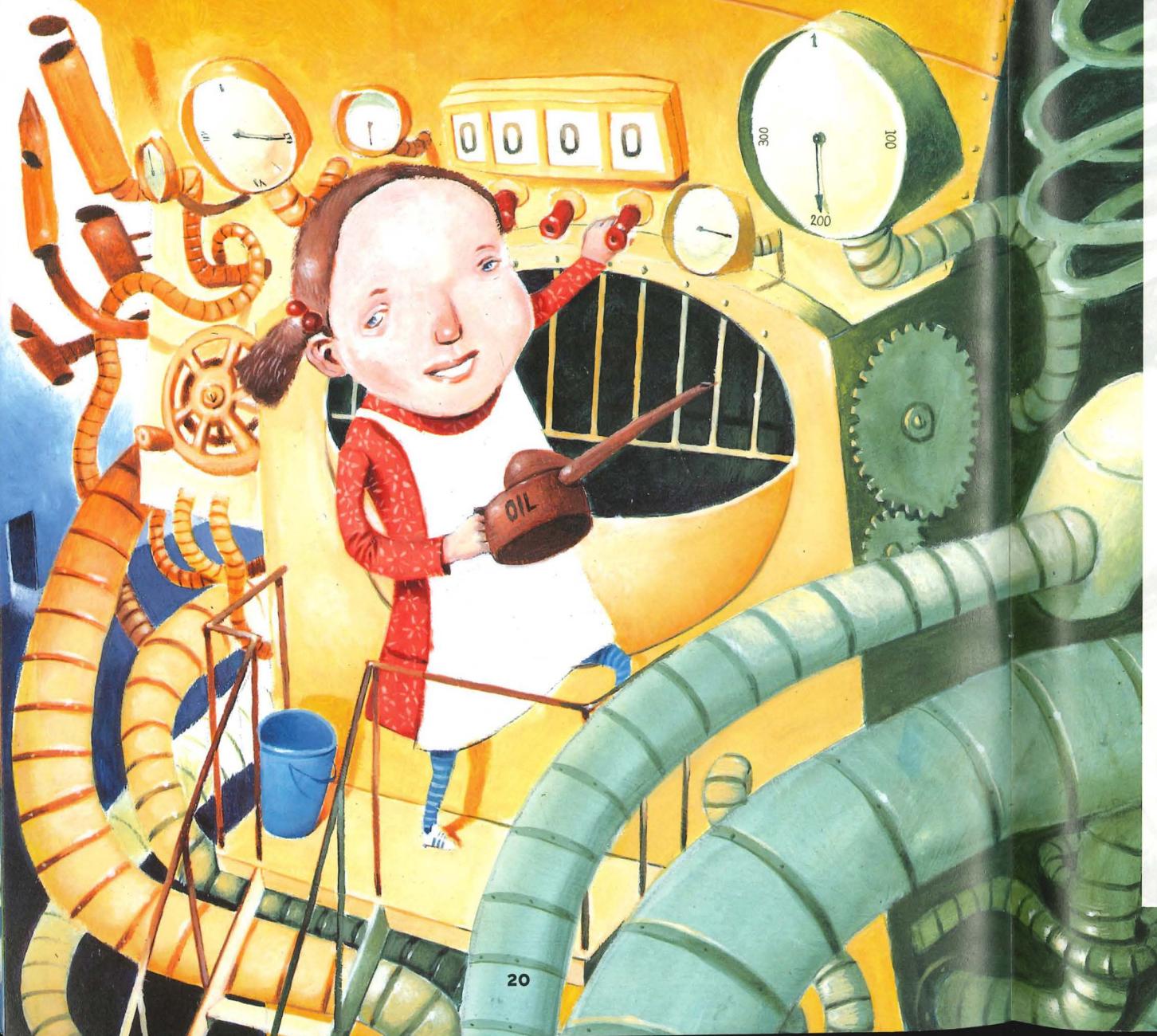
He tikanga anō tā te hunga retireti maunga hei patu i te wakuwaku. Ko tā rātou, he hoatu harare ki raro o ngā reti kia maheni ai. He maheni hoki te hukarere, ā, ina konikoni tahi ētahi papa maheni e rua, kua iti noa ake te wakuwaku, tēnā i te konikoni tahi o ētahi papa tupangarua. Mā te whakamahi harare, kua kaha ake te mania, kua tere ake te rere.

nā Ali Teo ngā pikitia

Te Mīhini Piakamo

nā Vince Wright

E kimi ana te Kamupene Kamu-Kū i tētahi tino tangata hei tiaki i te mīhini piakamo hou.

Kua mea ake te kaiwhakahaere, a Māmā Kū, "Kua āhua raru tātou."

Whakaae atu ana a Tametame, "Āe rā. Taihoa pea ka tino raru rawa atu."

Kua kōrero ko Puhi Pūawhe, "He iti mokoroa, e hinga te mīhini."

Kātahi rātou ka whakatau kia puta he pānui ki te nūpepa. Aoinaake, tokowhā noa iho te hunga kimi mahi i tae ake ki te wheketere. Titiro kau iho ki te mīhini piakamo. Te mahi a te ringaringa, te niho, te aha noa iho, me te haruru anō hoki o te puku i te riri. He taniwha whakamataku te ritenga.

"E kī, he mahi māmā noa iho!" kua amuamu te tangata tuatahi. "Tēnā teka. Kua haere au!

Kua hāmemē ko te tangata tuarua, "Kei hohoro i aku ngutu, ka mau i taku tinana. Ko au anō tēnā kua haere."

Kua amuamu ko te tangata tuatoru. "Arā noa atu te pai o te noho kumu i te noho mai ki konei hei hoa mō tēnā taniwha. Ko au anō tēnā kua haere."

Ka taki haere. Kotahi noa te tangata i mahue mai, he kōtiro, ko Ruiha Reka te ingoa.

Ka kī ake a Māmā Kū me te rūrū atu anō ki a Ruiha, "Nau mai. E tino whakapono ana au nāu te mahi nei." Mahue atu ana te kōtiro nei ki tāna mahi.

Ka noho mai ko Ruiha rāua ko te mīhini piakamo pukuriri.

"Korū! Korū! Korē!" Anō nei e matekai ana te mīhini. Ka putua atu e Ruiha ētahi pēke Kīnakinaki e toru ki te waha.

"Patū! Patū! Pakē!" Anōnei e komekome ana te mīhini.

Ka whakakikīngia e Ruiha ngā wīra i te taha.

"Kekē! Kekē! Kekē!" Anō nei e matewai ana te mīhini. Ka hoatu e Ruiha he hinu me te whakakī i te kōpapa o muri ki te wai.

"Wanī! Wanī! Wanea!" Anā ia! Kua koa katoa te mīhini.

Taro kau iho, ka pipī mai te piakamo Kū-natinati, ka taka atu ki roto i te pākete i te tou o te mīhini. Nā wai, nā wai, ka kī haere te pākete.

I te rima karaka, ka hoki mai a Māmā Kū, ka kī ake, "Ka nui tēnei mō tēnei rā". E whakariterite ana a Ruiha ki te hoki, ka kīia atu kia raua atu ngā piakamo ki rō kōpaki, ka mutu, kia tekau ki tēnā, ki tēnā kōpaki. Ko ngā toenga, māna ērā hei whakahoki ki te kāinga. He utu tāpiri tēnei hei tohu i tana pukumahi.

I te rā tuatahi, tekau mā whitu anahe ngā piakamo i oti i te mīhini, nō reira kotahi noa iho te kōpaki i kī i a Ruiha. I te rā tuarua, e rua tekau mā rima i oti, i te rā tuatoru, e toru tekau mā iwa i oti. Ko te mahi tuatahi a Ruiha ia rā he whakahoki i te karu tatau o te mīhini ki te kore. Taro kau iho, ka mōhio ia ka taea e ia te tatau e hia ngā kōpaki ka taea te whakakī i tana titiro ki te karu tatau i te paunga o te rā. Me tana mōhio anō e hia ngā piakamo ka toe mai ki a ia hei heri māna ki te kāinga.

Ka tere kē atu, ka tere kē atu te mahi a te mīhini. I tētahi rangi, kotahi rau e rua tekau mā rima ngā piakamo i oti. Ka kīia atu a Ruiha ina kī i a ia ētahi kōpaki tekau, raua atu ki tētahi pouaka.

Atu i taua rā, e hia rau kē ngā piakamo i oti i te pūrere te mahi ia rā, ia rā. Nā wai, nā wai, ka mōhio a Ruiha e hia katoa ngā pouaka me ngā kōpaki ka oti i tana titiro noa iho ki te karu tatau. Me tana mōhio anō e hia katoa ngā piakamo ka toe mai ki a ia hei whakahoki māna ki te kāinga.

Kua pātai a Mama Kū, "He aha rā ia i mōhio ai?"

Kua kī ake ko Tametame, "Aua hoki."

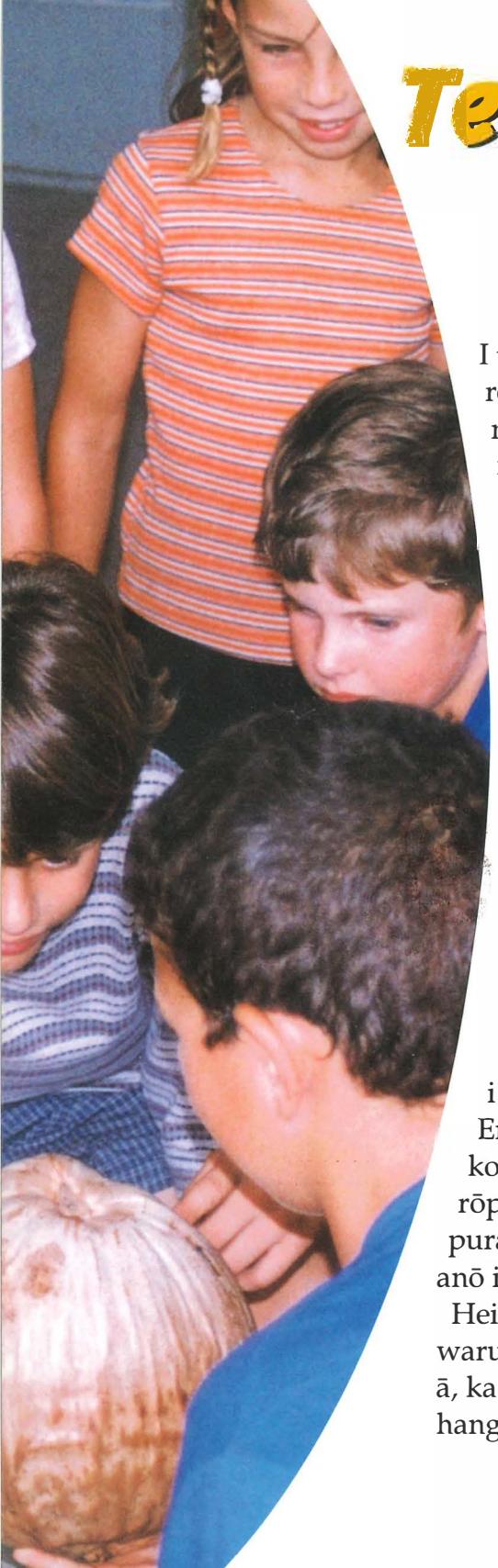
Kua kōrero ko Puhi Pūawhe, "Kāore e aro i a au."

Ka pēhea koe ... e aro ana anō i a koe?

Te Purapura Nui Rawa Atu

nā Jill MacGregor

I tērā wiki, i mauria mai e te kaiako tētahi mea rerekē ki te kura. I riro i a ia tēnei taonga i a ia e noho ana i tētahi o ngā moutere o Te Moana nui a Kiwa. He rahi tonu, he parauri te tae, ā, he mārō. Engari kāore noa iho i tino taumaha. Ka kōruiruitia ana, me te mea nei he momo wai kei roto e pōhutu ana. Ka riro mā mātou e whiriwhiri he aha taua mea.

"He rite te āhua ki te hutupōro i hangā ki te rākau," te kīake a Jamie.

Kua kōrero ake ko Emma, "E whakapae ana au he natī tino rahi."

Ko whai kupu ko Joshua, "Āe, koinā. He 'niu'. I kite au i ētahi i a au i Whītī. Nō te ngahorotanga o ngā niu mai i te rākau niu, ka kohia e taku hoa. Ka waruwarua ngā kai o roto, kātahi ka kōpētia kia oti mai he 'kirīmi'. Whakamahia ai tēnei kīnaki i roto ngā kai i tunua e tana māmā."

I mua atu kua kite mātou i ētahi niu paku ake i te hokomanga, ka mutu, he huruhuru katoa.

Engari he rerekē tēnei. Kei waho mai o te anga, ko tētahi peha tino mātotoru. I hiahia tō mātou rōpū ki te roanga atu o ngā kōrero mō tēnei purapura tino nui me ngā kai o roto. Ko mātou anō i hiahia ki te mahi mai i te kīnaki niu.

Hei mahi i te kirīmi, me mahi mai he taonga waruwaru. Ka homai e te kaitiaki kura ētahi papa, ā, ka tikina atu he hama me te whao i te rūma hangarau.

Ka haria mai i te kāinga ngā poki maitai o ētahi pātara, me ētahi pēke kirihi, he pēke matakupenga hei kōpē mai i te wē o te niu. Ko ngā niu, he mea hoko i te hokomanga.

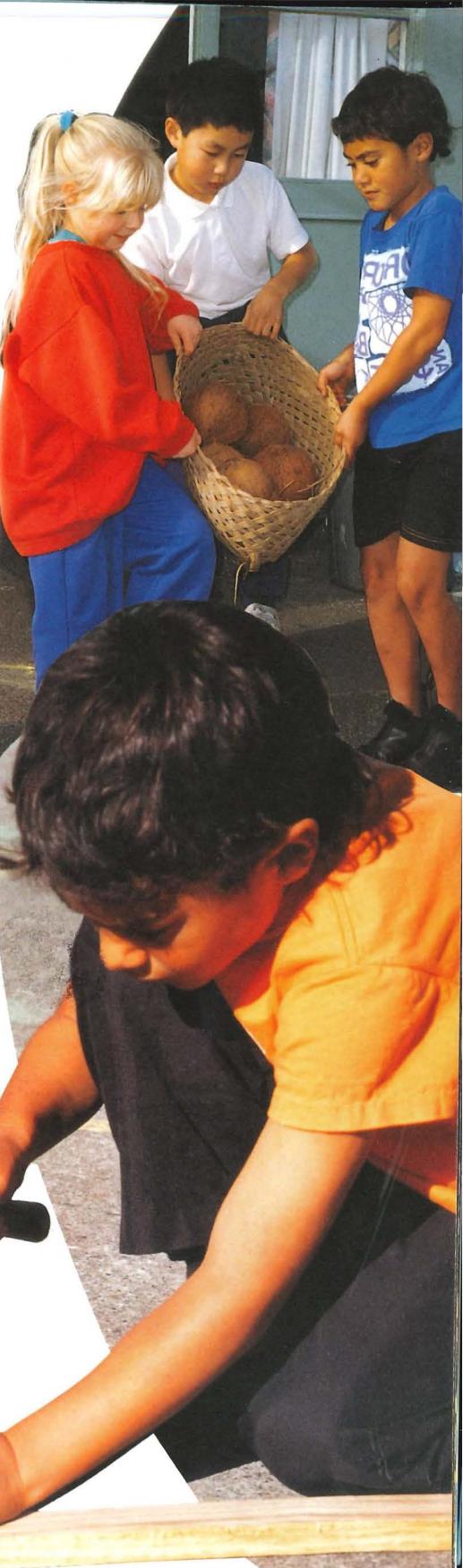
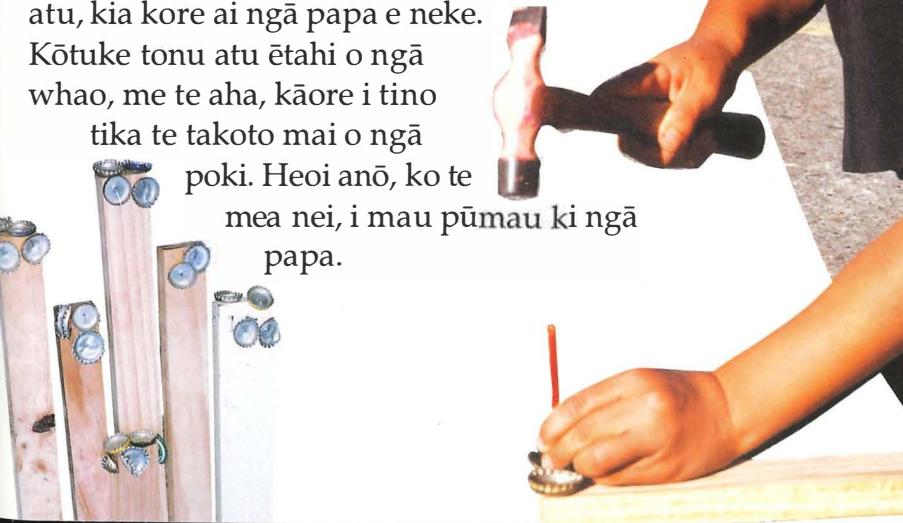
I te ahiahi paihuarere tuatahi o muri mai, ka haria ā mātou taputapu katoa ki waho. I mua i te wāwāhangā o ngā niu, ka whakawhiti kōrero mātou mō te hanga i ngā taonga waruwaru.

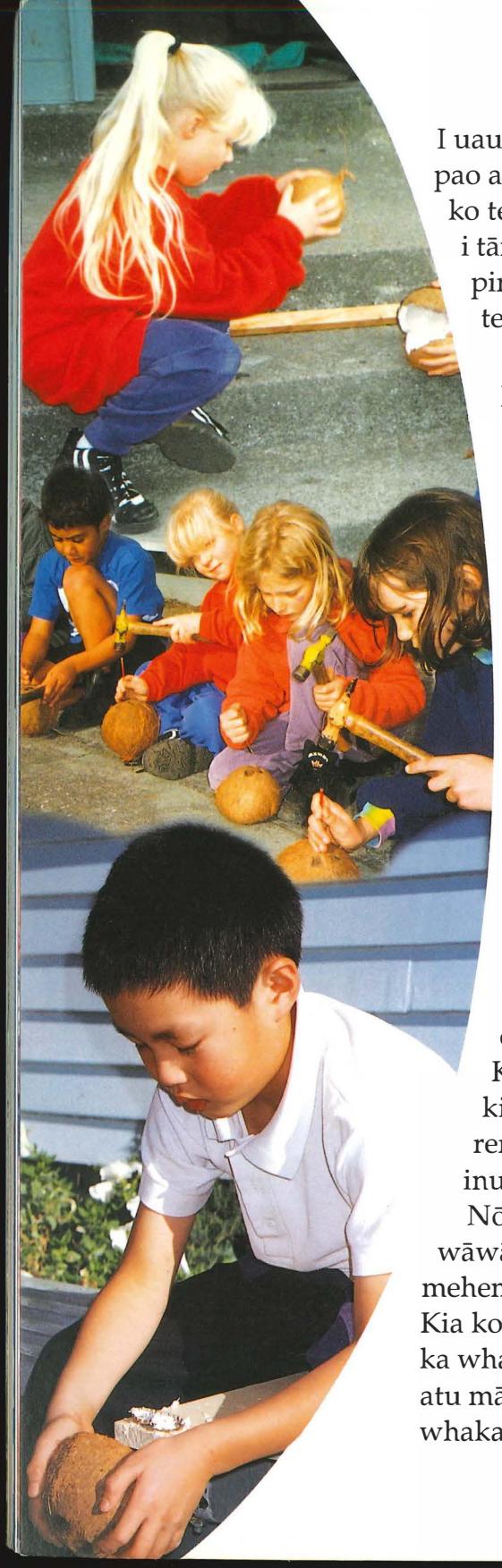
Ko tā Georgia, "Ki a au nei kia whā ngā poki pātara mō ia taonga waruwaru - e rua ki tētahi taha, e rua atu anō ki runga. Ka pai tonu ngā tapa whai niho o ngā poki pātara hei karure i te kiko o te niu."

Ka kitea e Jordan he māmā ake mehemea ka whakamahia he whao nui ake hei poka i te poki pātara, kātahi ka naomia atu he whao iti ake hei whakamau atu i te poki ki te papa. I reira mātou e hamahama ana mō te hia te roa. I ētahi wā ka tono āwhina mātou i ētahi atu, kia kore ai ngā papa e neke.

Kōtuke tonu atu ētahi o ngā whao, me te aha, kāore i tino

tika te takoto mai o ngā poki. Heoi anō, ko te mea nei, i mau pūmau ki ngā papa.

I uaua tonu te wāwāhi i ngā niu. Ko tā Emma, he pao atu i tāna ki ngā tepe; kotahi noa te hua o tērā, ko te mamae o te ringa. Ka whakataka atu a Krysta i tāna ki te papa raima, engari ka turapa, me te pirori haere atu. Ko tā Jamie, he paopao i tāna ki te toko maitai, he aha te aha!

Ka tahuri a Ken ki te whiu atu i tāna ki te pakitara, me te aha, ka pakaru rikiriki. Ko mātou katoa tēnā ki te kohikohi haere i ngā maramara. Te reka kē o ngā kiko, engari kua moumou noa te wai o roto.

Kua hāmama te waha o Catherine, "Kātahi nā te moumou! Kei te hiahia whakamātau au i te waireka o roto. Me pēhea e taea ai te wai o roto me te kore e pakaru o te anga?"

He whakaaro tō Krysta. "Me wero atu ki te whao." E toru ngā 'pūkanohi o te niu. Ko tētahi o ēnei mārua iti, he ngohe, ā, ka uru noa atu te whao ki roto. Heoi anō, me whakamātau haere ngā pūkanohi e toru, kia kitea rawatia te mea ngohe. I waimarie a Krysta - i te whatu tuatahi ka whakamātauria, kuhu tonu atu te whao. Ka tahuri mātou katoa ki te whai i tana tauira. Ka hikina e Georgia tana niu, kia pai ai te inu, engari ka māturuturu noa mai te wai o roto. Ka whakaaro ake ia me mahi mai anō he kōhao ki tētahi atu pūkanohi. Ana ka pērā. I te kaha rere o te wai, ka maringi atu ki tana tī-hāte i a ia e inu ana.

Nō te unuhanga o te wai o roto, ka māmā ake te wāwāhi i te anga. I kaikā katoa mātou kia kite mehemea he whaitake tonu ā mātou taputapu hou. Kia kore ai ngā taonga waruwaru e ngāruerue noa, ka whakatakotoria ki tētahi tūru roa, kātahi ka noho atu mātou ki runga; ko te pito whai niho, e anga whakawaho ana.

Ka tīmata te waruwaru, me te huri anō i ngā wāhangā o te anga. Ka taka atu ngā kiko ki tētahi kumete.

Kua huri ināianei ki te mahi i te kīnaki. Ka horoia ō mātou ringaringa, ā, ka ringihia atu tētahi hāwhe kapu o te wai māori ki te kiko kua waruwarua, arā, ki te 'puru'. Kātahi ka whaoria atu te puru ki roto i ngā pēke matakupenga. Tata tonu ka pakaru ō mātou hamuti ki te kōwiri, ki te kōpēpē i ngā pēke. Ka papi mai te wē ki roto i te kumete.

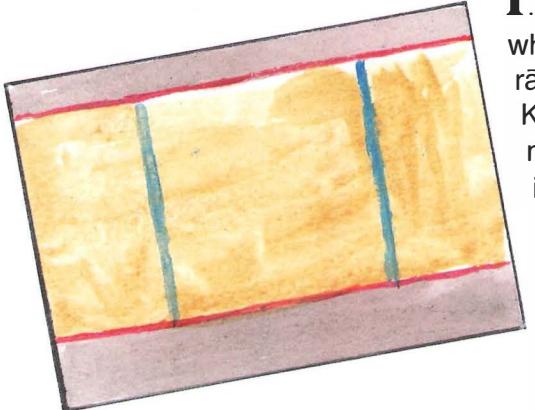
Hei mahi i tētahi kīnaki tino reka, ka āta whakaweratia kia kotahi te kapu huka parauri i roto i te kōhua, ka waiho kia kukū tonu. Nā Jordan i āta riringi atu te wai o te niu ki roto i te huka, nā Catherine i kōrorirori. Taihoa ka koropupū, me te kaha ake o te kukū, ana, kua reri. Ka ringihia atu ki runga i ngā panana kua kotikotia, kātahi ka kainga. Te reka kē!

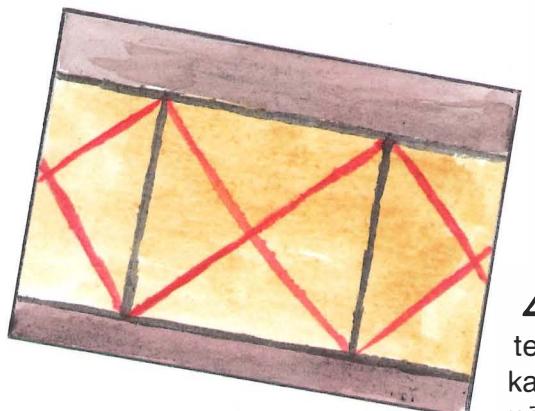
Ngā Tauira Siapo o Hāmoa

nā Cathrine West

Ko tā tēnei tauira siapo e tohu ana, ko te manu rere me ngā tapuwae o te manu i te onepū.

1. Tikina he pene rākau me tētahi whārangi pepa, ka tuhi i ētahi rārangi whakarara e rua ki runga. Kia 18 mitarau te roa o ngā rārangi nei, kia 3 mitarau te tawhiti o tētahi i tētahi (ngā rārangi whero).

2. Ia 3 mitarau, me tuhi atu he rārangi hāngai (ngā rārangi kikorangi) hei tūhono i ēnei rārangi. E ono ngā tapawhā rite ka mahia mai, e 3 mitarau te roa o ngā tapa.

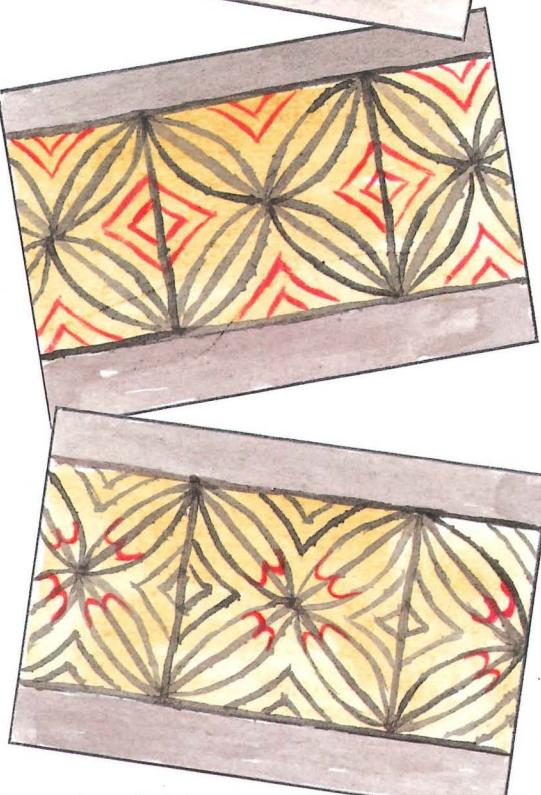
3. Tuhia he rārangi hōkai hei tūhono i ngā kokonga tauaro o ia tapawhā.

4. Pūruatia ēnei rārangi katoa ki te pene wairere. (Kia maumahara, ka ukuparatia te wai o te pene ka mākū ana. Me āta tuhi, ka tatari ai kia maroke te wai.)

5. Kei roto i ia pouaka, tuhia ētahi rārangi pewa ki ngā taha e rua o tēnā, o tēnā rārangi hōkai, kia rite ai ki ērā kei roto i te whakaahua. (Ka īhua rite ki ngā parirau e whā.)

6. Tuhia he 'V' īhua rahi tonu ki waenganui i ia 'parirau'. Ko ēnei 'V' e tohu ana i ngā tapuwae o te manu i runga i te onepū. Kātahi ka hoatu ētahi 'V' paku ake ki roto i ngā 'V' rahi.

7. Hei whakaoti i te tauira, tuhia tētahi pewa iti ki roto i ia parirau. Kia pātata tonu ki te pokapū o ia tapawhā (tirohia te whakaahua).

Ngā

Poraka

Pukutākaro

nā Derek Holton

He rā pai tēnei mō te poraka i te hāpua pārera. E ono ngā poraka e noho ana i ngā rau rīria e ono, e whanga ana kia whakatata mai he ngaro mōmona hei pere atu mā te arero. He kākāriki ētahi poraka e toru, e toru atu anō he parauri. Māu tonu e kite iho, e noho wātea ana tētahi rau rīria i waenganui i ngā huinga poraka e rua.

Kua roa ngā poraka e tatari ana kia pahemo atu he ngaro, he aha ake rānei, ā, kua āhua hōhā haere. Ka toko ake he whakaaro i a Pererika, te kaihautū o ngā poraka kākāriki, ka mea atu ki te kaihautū o ngā poraka parauri, ki a Te Pūru, "Ka pēhea mēnā ka peke atu āku nei poraka kākāriki ki ō koutou nā rau rīria, me te peke mai o āu nā poraka parauri ki ō mātou?"

Ka whakamātauria tēnei whakaaro, engari ka raru katoa. I peke tahi tētahi o ngā poraka kākāriki me tētahi o ngā poraka parauri, i te wā e rere ana ka tūtuki ō rāua upoko, me te aha, kua taka atu ki te wai.

Kua tīwaha atu ko Te Pūru, "Taihoa! Taihoa! Kia tūpato anō tātou, kei hemo noa iho tētahi mō te peke noa iho te take. Me whakatakoto kē he ture."

Kua kōrero anō ko Pererika, "Ā kāti. Ki a au nei, kia kotahi anake te poraka ka rere i te wā kotahi."

"Āe rā!" Ko ngā poraka ēnei i tata pakaru rā ngā upoko.

Kua kī ake tētahi o ngā poraka parauri, "Ka pēhea mēnā ka whakatauria me wātea rawa te rau e peke atu ai he poraka ki reira?"

Kua whai kupu ko Te Pūru, "Āe, he whakaaro pai tēnā. Engari ka taea anō hoki te peke ki tua o tētahi atu poraka kotahi."

Nā, kua takoto mai ngā ture a ngā poraka mō ngā momo peke e rua ka taea: ko te peke tika atu ki tētahi rau rīria wātea, me te peke ki tua o tētahi atu poraka kotahi ka tau ki te rau rīria wātea.

Ki tō mōhio, ka tutuki pai anō i ngā poraka te whakawhititūranga?

Kupu Taka

h

harare *wax*
hau *gas*
hau (o te) takiwā *air, fresh air*
hau (pupuhi) *wind*
hauhunga *frost*
hukatū *hoar frost*

k

kā-ā-roto *internal combustion*
kapunga *handful*
karure *scrape out*
katirere *throttle*
kōhue *boiler*
koi kōataata *glassy spike*
kōmiri *rub hands together*
konikoni tahi *move together, rub together*
kōpaki *packet*
kōpapa *storage (tank)*
kōpē *squeeze*
kora *fuel*
kōrekoreko *white, dazzling*
korohū *steam*
kota *scraper*
kōtuke *bent*
kū/kukū *thick, gooey*

m

'māna te kore e ...'
'it was almost impossible not to ...'
mārua *dent*
matakupenga *netting*
mawharu *muddy*
minamia-auahi *discoloured/affected by smoke*
moni tāpuiu *deposit, downpayment*
muraiti *pilot light*

n

nao *lay hold of*
niu *coconut*
ngaeki *give way (ground)*
ngāruerue *move about*
ngau *take effect*

o

ōi *mud, slush*

p

paheno *slip off, escape*
panoni *transformation*
papī *ooze*
peha *husk*
pere *throw, dart forth*
piakamo *bubblegum*
pipī *ooze*
poi huruhuru *pom-pom*
pōhutu *make a splashing noise*
poki *bottle-top*
pūkohu *mist*
pūnguru *worn away, worn down*
puru *pulp*
pūrua *go over, do a second time*

r

rārangi awheawhe *assembly line*
rau rīria *lily pad*

t

takawai *humidity*
tākohu *mist, vapour*
tapukara *fingerprint*
tauraki *dry by exposure to the sun*
tepe *step*
torehapehape *rough, uneven*
tupangarua *rough, not smooth*
turapa *bounce*

u

ukupara *smudge*

w

waiariki *hot water spring*
waikauere *old, worn out*
waikohu *fog*
wakuwaku *friction*
waniwani tahi *rub together*
waruwaru *pare, scrape out*
wē *liquid*
whao *nail*

Ko Tūhono, he rārangi kōrero, he mea tātai i te o te pāngarau, o te pūtaiao me te hangarau i te horopaki o te ao o ngā ākonga.

He tīmatanga noa iho ēnei tuhituhinga hei wero i te hinengaro o ngā ākonga ki te whakahaere whakaaro e pā ana ki ētahi atu hōparatanga.

Ko te tikanga o ngā ngohe, he whakaoho ake i te harakoa o ngā akoranga pūtaiao, pāngarau me te hangarau.

I hangaia a Tūhono Toru mō ngā ākonga e mahi ana i ngā taumata 2 ki 4 o te Marautanga o Aotearoa.

TE TĀHUHU O TE MĀTAURANGA
Ministry of Education

ISBN 0-478-23698-0

9 780478 236989

TŪhono Toru

1999

Kiri Kā

Te Rorohiko Korokē

Te Pohewa ki a Hinā

Tūhono Toru

1999

Ngā hirangi

Ngā kōrero paki

Ka Hangaia e Hare Hakune he Mahere Whenua
nā Bob Kerr

Kiri Kā
nā Rupert Alchin

2

24

whakaari

Te Rorohiko Korokē nā Douglas Carian

18

I whakaputaina tēnei pukapuka i te tau 1999
mō Te Tāhuhu o te Mātauranga
e Te Pou Taki Kōrero Whāiti, Pouaka 3293,
Te Whanganui a Tara

Mana pupuri © Te Karauna 1999
Pūmau te mana
Ngā tono ki te kaiwhakapūta i te pukapuka

ISBN 0478237162
Nama take: 23716
He Tuhinga mā te Kaiwhakaako: nama take 23717

Ngā hirangi

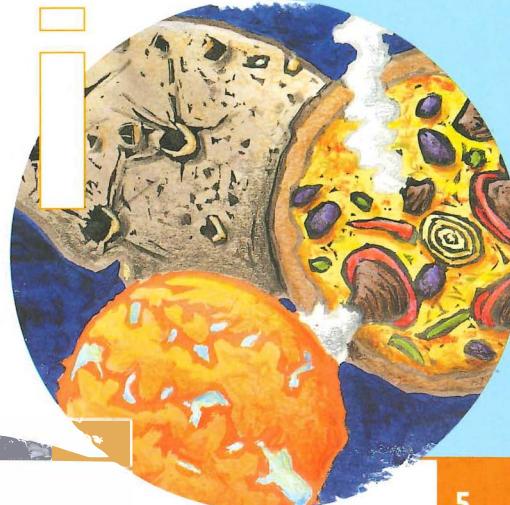
Ngā tuhinga pono

Te Karu nā K. E. Anderson

Te Pohewa ki a Hina nā Bill Keir

Ngā Tīramaroa o te Pō nā David Hill

"Eureka!": Ngā Kitenga Pokerehū o te Ao Pūtaiao nā Rupert Alchin

5

9

13

26

ngā ngohe

Māu anō e Waihanga te Kokomea nā Jenny Gambirazzi

Te Noho i te Pōuriuri nā Douglas Carian

He Aha te Tapeke? nā Douglas Carian

11

30

31

HUARAHİ MAORI

Auckland College of Education

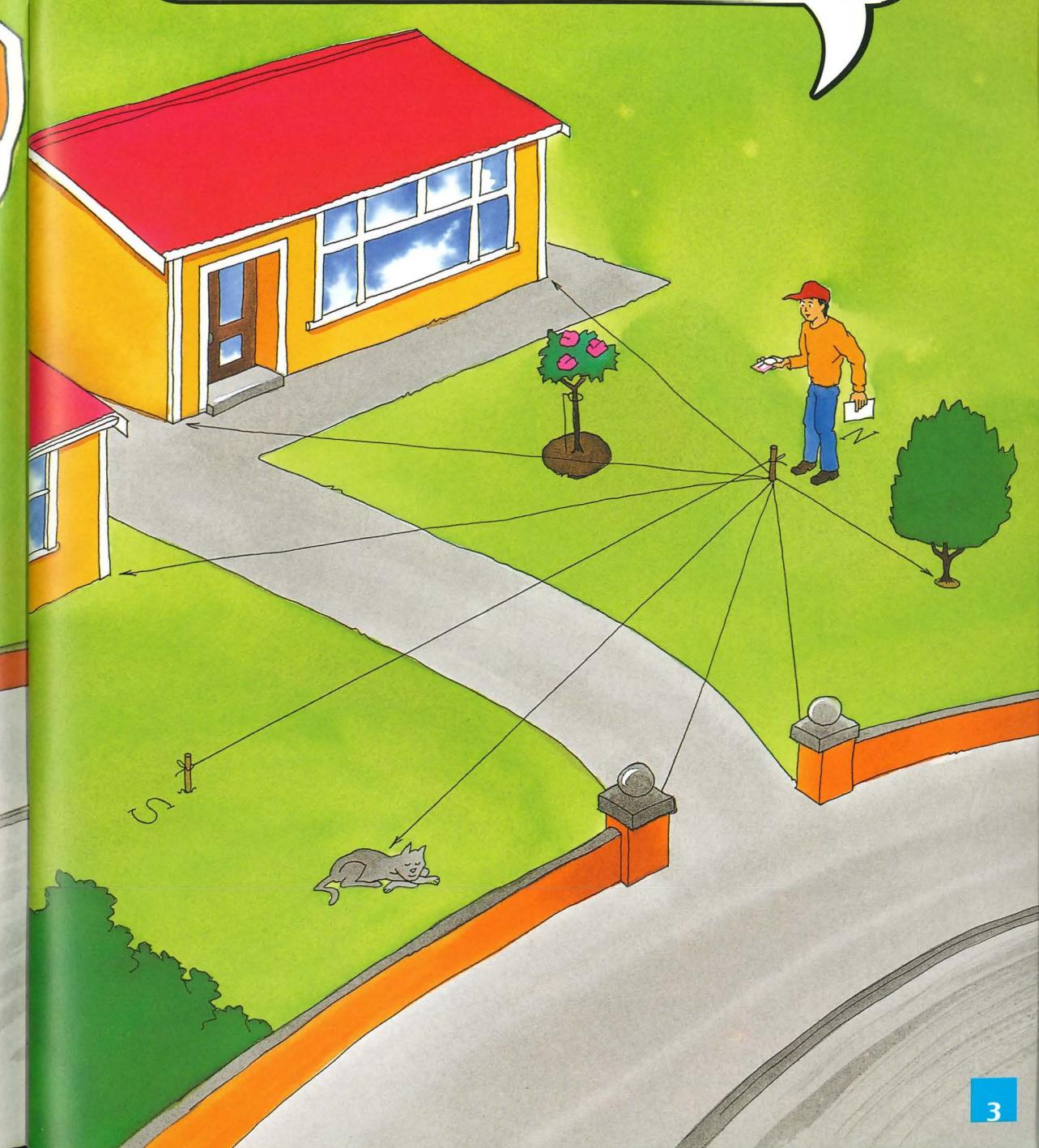
Ka Hangaiā e Hare Hakune He Mahere Whenua

Kia ora! Ko Hare Hakune taku ingoa. Kia whakaatu atu au i pēhea taku whakamahi ine ā-tapatoru hei hanga mahere o te papa tākaro o te kura.

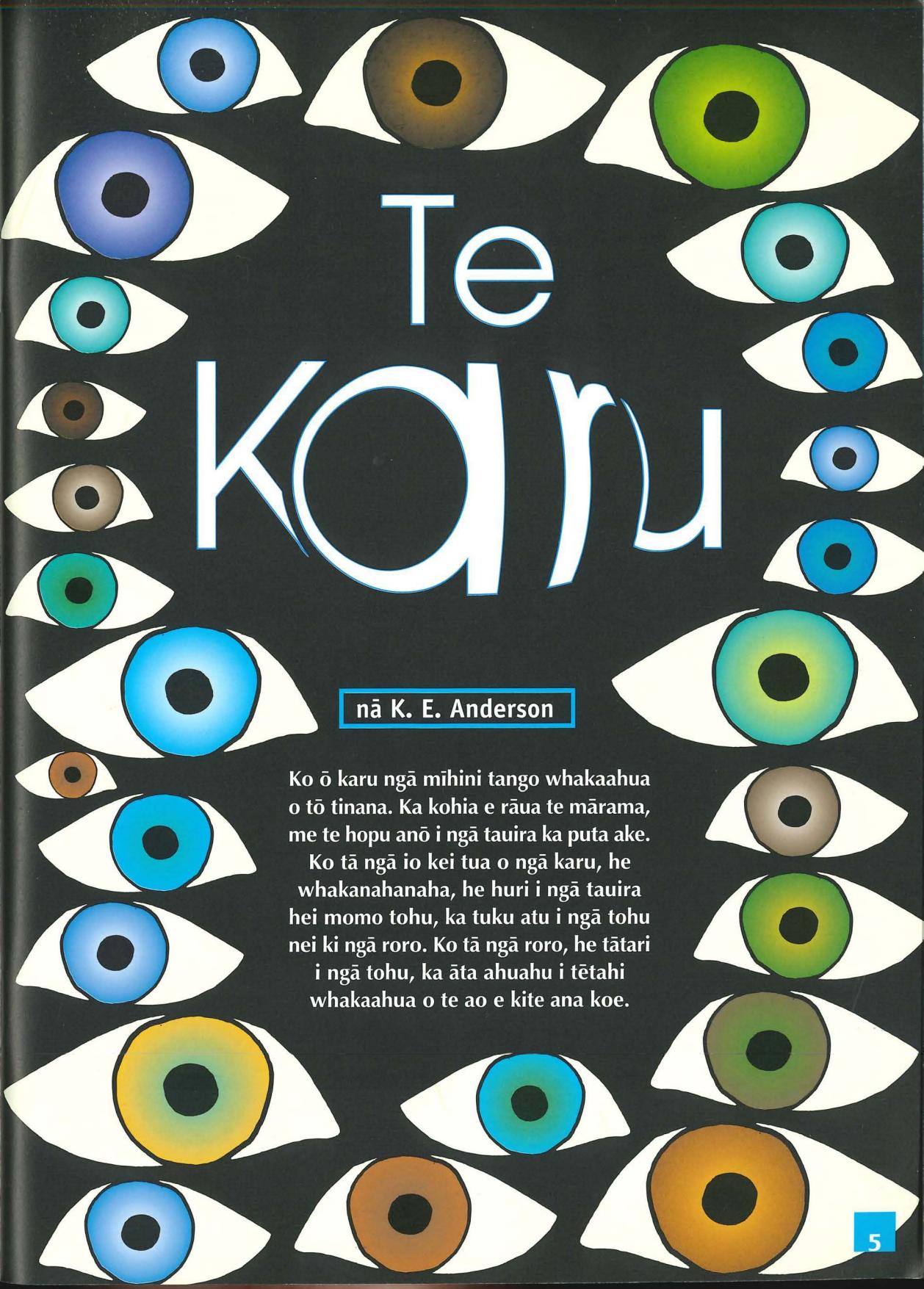

Tuātāhi, kā ineā e āu tētāhi rārāngi 15 mitā te roā e whākāwhiti ānā i te pāpā tākaro, me te tohu i tēnei rārāngi ki te tuāinā. Kā āhu ātu tēnei rārāngi i te rāki ki te tongā. Kā tū āu i te pito ki te tongā, kā whākāmāhi kāpehu hei ine i ngā wāhi noho o tēnā meā, o tēnā meā. Hei tāuirā, ko te rākāu, e tū ānā i te 15 putu, ko te ngeru o te kurā e moe ānā i te 90 putu (ārā, kei te rāwhiti pū tērā), ā, ko te koko whākāterāki o te whārekurā, kei te 340 putu.

Mai i te pito tonga, ka otī i a au te ine te koki o ngā mea katoa i hiahia rā au kia noho mai ki te mahere, ka haere au ki te pito raki, ā, ka pērā anō te mahi. Ka tuhia te katoa o ngā wāhi noho o ngā mea ki taku pukapuka hanga mahere whenua.

Kātahi au ka noho ki te tuhi i taku mahere whenua. Ka tuhia tētahi rārangi 15 mitarau te roa ki te pepa. Ka whakamahia te ine koki hei tuhi i ngā koki i inea e au ki te kāpehu. Ko te pūtahitanga o ngā rārangi i tuhia hei whakaatu i te wāhi noho o te rākau, koirā te wāhi tika hei tuhi i te rākau. Ka oti i a au te whakatau ngā wāhi noho katoa o ngā mea katoa, kātahi ka āta tuhia atu te whare, te ara hikoi, te rākau, te rōhi, te ngeru, me te tai epa o mua. I te mea kua āta inea e au te tawhiti me ngā koki o ngā mea katoa, i mōhio tonu au ka tika te wāhi noho o tēnā, o tēnā i tuhia ki runga i te mahere.

Uua kukume i te karu

Tiwha

Whatupango

Kirimōwaho

Wēkamo

Arotahi

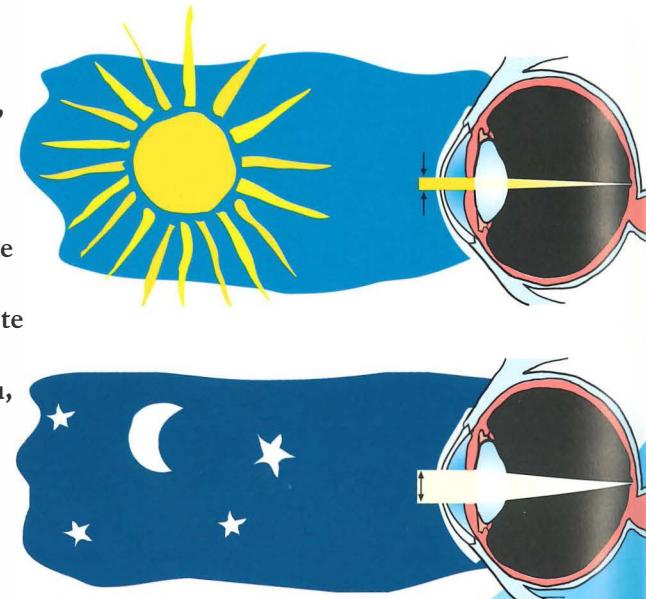
Tuaroa

Mārua

Io whatu

Ina rere atu te mārama ki te tuaroa o te karu, ka whiti atu mā te kirimōwaho (he kiri kōataata tēnei kei mua o te karu). Ka whiti atu te mārama mā tētahi whaitua e kī ana i te wē, ka pā atu ki te tiwha me te whatupango. Ko te tiwha, he kōpae whaikano, ko te whatupango, ko te pokapū pango o te tiwha. (Ko te tae o te tiwha o te nuinga, he parauri, he kahurangi, he kākāriki. Kei ngā ira tangata ngā tohutohu e whakatauria ai te tae.)

He kōhao kē te whatupango. Ka riro mā te tiwha e whakatau te rahi o te whatupango, ā, mā konei ka whakatauria te rahi o te mārama ka uru atu ki roto i te karu. Mehemea he aho kē ka tae ki te karu, ka kopi haere te tiwha, me te aha, kua iti ake te whatupango. Ko tā tēnei, he tiaki i te tuaroa kei muri o te karu. Ki te kore e kaha te mārama, ka tuwhera te tiwha kia rahi ake ai te mārama ka tomo atu, me te aha, kua nui ake ko te whatupango.

Kei kō tata atu i te tiwha, ko te arotahi. Ko tāna, he whakarerekē i te ahunga o te mārama e kuhu mai ana, kia arotahi atu ai ki te tuaroa.

Huri katoa i te arotahi, ko ētahi uua kukume. Nā ngā kukume a ngā uua, ka rerekē te āhua o te arotahi. Ko te āhua o te arotahi, kei te āhua tonu o te pātata, te tawhiti rānei o te mea e āta tirohia atu ana. Mō te nuinga o ngā tāngata mau mōwhiti i te mea kua hē te mahi a ngā karu, kei te arotahi te mate. He ānau te āhua o te tuaroa, ā, ko tā tēnei, he whakangangahu i te kāhua o te mea e kitea atu ana.

Kī ana a roto o te karu (arā, a waenga o te arotahi me te tuaroa) i tētahi wē piapia nei. Koinei i āhua porohita ai te karu. Ka kiia tēnei wē he ‘pono ā-karu’.

Arā, ka taea te whakawhiti mārama me te kore te kotiti, te kore rānei e marara. Ko te tuaroa, me kī ko te ‘kiriata’ o te karu. Ko tāna, he hopu i ngā kāhua ngangahu o ngā mea e kite ana te tangata. E taea ai tēnei, ka whakamahia ūna pūtau kite mārama e hia miriona nei. Ko ētahi o ēnei pūtau ka kiia he toko, ko ētahi ka kiia he koeko. Ko tā ngā toko, he tātari pēhea rawa te ahoaho, te pōuriuri rānei. Ko tā ngā koeko, he hopu i te tae. Ki te titiro koe ki tētahi whakaahua he pango, he mā anake ngā tae, kua āhua mōhio koe he aha ngā ‘kōrero’ e hopukina ana e ngā toko, arā, ko te ahoaho, ko te pōuriuri me waenganui, engari kāore ngā tae.

E toru ngā momo pūtau koeko ka hopu tae. Ko tētahi ka aro atu ki te whero anake, ko tētahi ki te kahurangi, ko tētahi anō ki te kōwhai, kia kapi katoa ai ngā tae mātāmua. Arā, nē, ko te tini o ngā tae e kite ana tātou, i takea mai i te kōmititanga o ēnei tae mātāmua e toru. Hei tauira, ko te kākāriki te kōmititanga o te mārama kahurangi me te mārama kōwhai. Ka kite ana te karu i te kākāriki, kua ara ake ngā koeko kahurangi me ngā koeko kōwhai, me te tuku karere hiko mā te io whatu ki ngā roro. Ko ngā pūtau koeko nei e aro ana ki te tae, e noho tōpū mai ana ki tētahi tapore kei waenganui pū i te tuaroa. Ka kiia tēnei wāhi ko te mārua. E rua mitamano noa iho te whānui o te mārua nei. Arā noa atu ngā wāhi o te tuaroa kei reira ngā toko e noho mai ana.

Ngā Roro

pokapū
ataata

io whatu

Te Karu

Ko tā ngā toko me ngā koeko e hia miriona nei, he tuku karere hiko mā te io whatu ki ngā roro. Ka āta tātarihia e ngā roro ngā karere tini ngerongero, me te hanga kāhua tōtika nei o tā te karu i kite ai. Hei tauira, ko te kāhua ka tae ki te tuaroa, he kāhua hurirapa, ā, ko te whakatika i tēnei tūāhua tētahi o ngā mahi huhua ka whakatutukihia e ngā roro. Ina hangaia e ngā roro tētahi kāhua whai tikanga mai i ngā tauira mārama i pā ki te karu, i ōna wā anō ka whāia kētia ko te mea e whakapaetia ana he tika, he pono. Arā, ka riro mā ngā roro e whakarerekē te kāhua o te ao e kite ana ngā karu. I te nuinga o te wā, ka tika anō tā ngā roro i whakapae ai. Engari i ōna wā ruarua nei ka hē. Ka kīia tēnei ko te 'pohewa ā-whatu'. Kei te kōrero e whai ake nei tētahi tauira o tēnei āhuatanga.

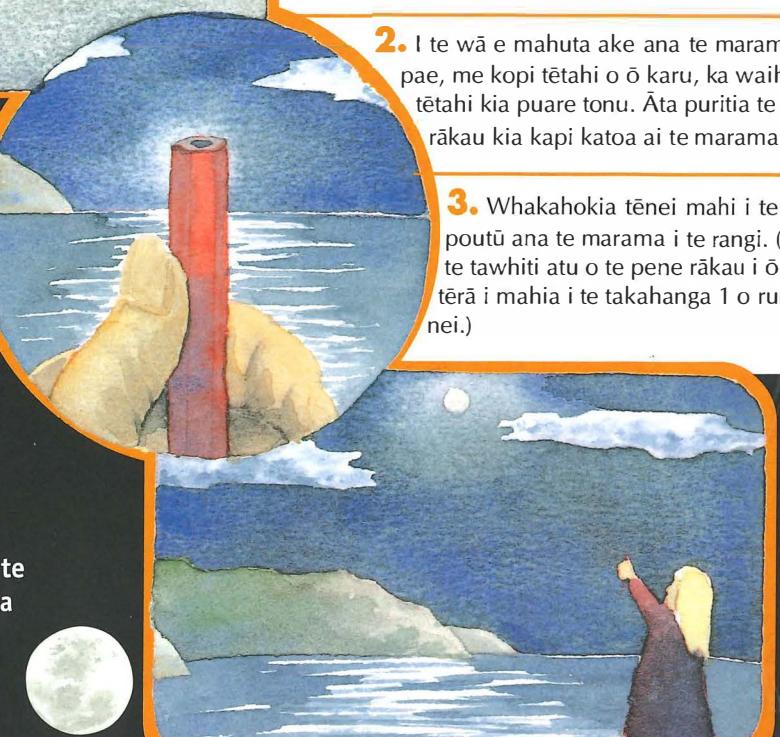
Te Pohewa ki a **Hina**

nā Bill Keir

HE RAHI AKE ANŌ TE MARAMA I TE WĀ E ARA ANA IA I TE TAHATŪ O TE RANGI?

Mā tēnei mahi whakamātau e kite ai koe kāore e rerekē te rahi o te mata o Hina, ahakoa kei hea ake ia e rere ana. Heoi anō, ka pōhēhē te karu he rahi ake ina mahuta ake ia i te pae. Ka kīia tēnei tūāhua ko te pohewa ki a Hina.

HE RAHI AKE TE MARAMA I TE WĀ KA MAHUTA AKE I TE PAE, TĒNĀ I TE WĀ E POUTŪ ANA I TE RANGI?

MĀ TE WHAI I TE WHAKAMĀTAUTAU E WHAI AKE NEI E WHAKAHOKIA AI TĒNEI PĀTAI.

1. Tangohia tētahi taonga āhua 8 mitamano te whānui (ka pai tonu te pene rākau). Puritia ki tō ringa, ā, kia toro atu te ringa ki mua i a koe.

2. I te wā e mahuta ake ana te marama i te pae, me kopi tētahi o ū karu, ka waiho i tētahi kia puare tonu. Āta puritia te pene rākau kia kapi katoa ai te marama i a ia.

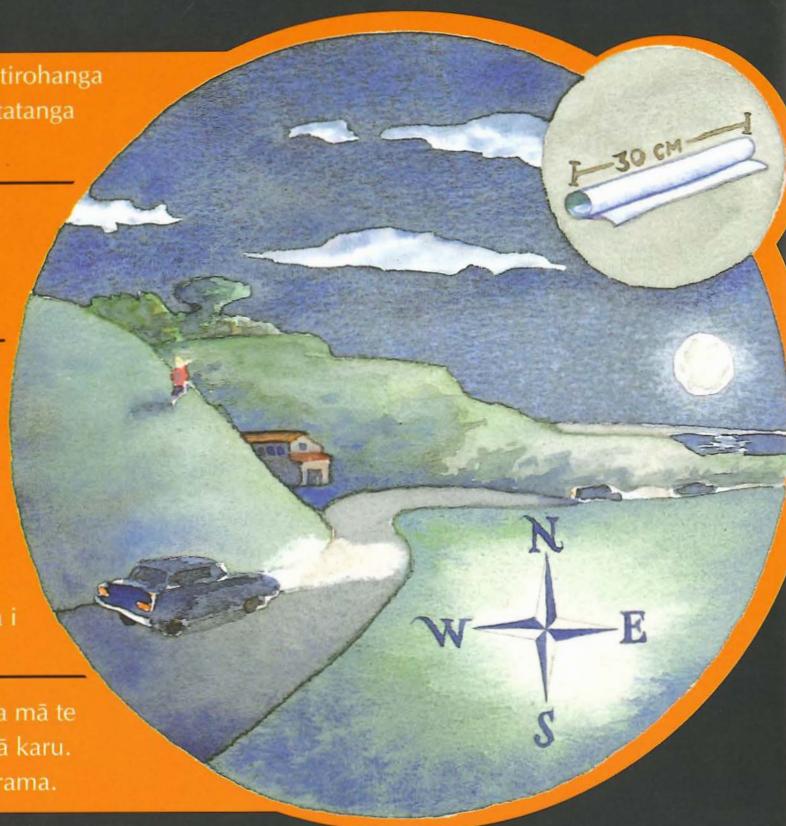
3. Whakahokia tēnei mahi i te wā e poutū ana te marama i te rangi. (Kia rite te tawhiti atu o te pene rākau i ū karu ki tērā i mahia i te takahanga 1 o runga ake nei.)

HE KUPU WHAKAMĀRAMA I TE "POHEWA KI A HINA"

Kua takoto noa mai ki ngā roro ētahi wheako e tohutohu ana me pēhea te whakatau i te rahi o ētahi mea, ahakoa pēhea te tawhiti o aua mea. Hei whakatutuki i tēnei, ka whakatairiteha te rahi o ētahi mea kāore e mōhiotia ana te rahi ki ētahi mea e mōhiotia ana te rahi e noho kotahi mai ana ki tōu na titiro. Hei tauira, kia kite koe i tētahi waka e 500 mita te tawhiti atu, ka mōhio koe pēhea te rahi o taua waka, ahakoa e whakanamunamu mai rā. Ko ō roro e tātai ana, e whakatairiteha ana i te rahi o te waka me te rahi o ērā atu mea e kitea atu ana. Engari mehemea e titiro ana koe ki tētahi waka e tū kau ana i te hemanga, ā, karekau he mea i ūna taha hei whakatairitenga, ka uua te whakatau mehemea he waka tūturu e whakatata mai ana i te tuakaihau, he waka wairore rānei e pātata tonu ana ki a koe.

Ina titiro koe ki te marama i te tahatū o te rangi, ka whakatairitea ki ngā whare, ki ngā hiwi, ki ngā rākau e noho kotahi mai ana ki tōu na titiro. Ka riro mā tēnei e nukarau ngā roro, i te mea ka pōhēhētia he rahi tonu a Hina, ā, e noho pātata mai ana. Ka poutū haere a Hina, kāore ngā roro e raru i ngā whakawareatanga a Papatūānuku; ka tika anō te kite atu i te marama arā nei he mea rahi tonu kei te pae tawhiti, ā, kāore e raru tōu na titiro i ētahi atu mea. Mā te whakamātauau e whai ake nei e whakatūturu ēnei kōrero.

1. E tū koe ki tētahi wāhi pai hei tirohanga atu ki te pae rāwhiti i te mahutatanga ake o te marama.
2. Pōkaitia he whārangī pepa kia oti mai ai he pū ko iōna 30 mitarau te roa, ā, e 2 mitarau te whānui.
3. Ka timata te aranga ake o te marama, whakamahia te pū hei taonga titiro atu mā te karu kotahi. Me kopi tērā o ngā karu. Ko tāu e kite ai, me te mea nei kua iti ake te marama, arā, kua hoki anō ki tērā rahi ūna e kitea nuitia ana i te rangi.
4. Me kopi te karu e titiro atu ana mā te pū, ka whakapuare i tērā o ngā karu. Ehara, kua rahi ake anō te marama.

WHAKAMĀRAMA: Ina whakamahia te pū hei tirohanga atu, kua whāiti rawa tōu na titiro, me te aha, kua kore e kitea ērā atu mea, kei ngā taha. Nā konei, kua kore e nukarautia ngā roro.

māu Anō e Waihanga te

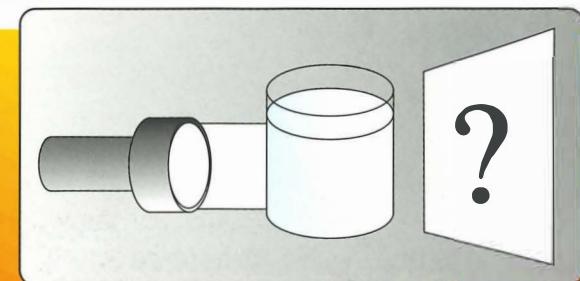
KOKOMEA

Nga Mea e Hiahiatia ana

He ipurau kōataata
He rama kaha tonu, he rauata rānei
He pune
He wai
He miraka
He whārangī pepa mā

Hei Mahi Mau

- Whakakīa te ipurau ki te wai, ka whakatū ki mua i te pepa mā (he mea whakatū anō te pepa).
- Whakakāngia te rama, te rauata rānei, me te whai kia tae atu te aho ki te taha o te ipurau, ā, atu i reira, ki te pepa.
- Āta tirohia te āhua o te mārama kua pā atu ki te pepa. He aha te tae?
- Ringihia atu ētahi pata miraka torutoru nei ki te ipurau, ka kōrori. (Kia paku noa iho nei te miraka ka raua atu - ko te tikanga kua koehu noa te wai).
- Whakamahia anō te rama, te rauata rānei, kia rere ai te mārama mā te ipurau, tika atu ki te pepa.
- Āta tirohia te āhua o te mārama ka tae ki te pepa. Kua aha te tae ināianei?
- Ka taea e koe te tūhono atu tāu i kite ai i konei ki te āhua o te rangi ina tuhia ki te kokomea?

NGĀ TĪRAMAROA

O TE PŌ

NĀ DAVID HILL

He Pātai

1. Tērā tētahi mea he rite ki te taewa te āhua engari e 23 kiromita te roa, ā, te āhua nei kua tukia atu e ētahi mea e rere ana i te 100 kiromita i ia hēkena. He aha tēnei mea?

2. He aha tētahi mea e rite ana ki te pizza te āhua, ā, e kapi katoa ana i te puia?

Tērā tētahi mea e kapi katoa ana i te tio, e hunaia ana e te kapua whero, ā, ka 7 tau rawa te tangata e rere ana e tae atu ai ia ki reira. He aha koia tēnei mea?

3. he marama
2. he marama
1. he marama

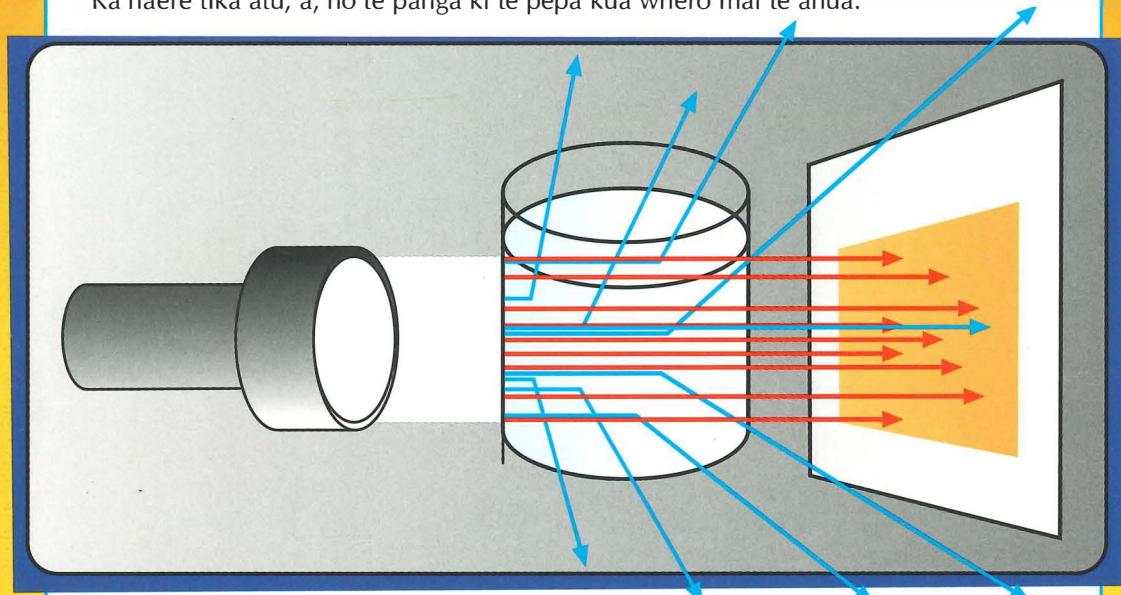
Ngā Whakautu

1. Ko Deimos tētahi o ngā marama e rua e āmio ana i a Matawhero.
2. Ko Io tētahi o ngā marama āmio haere i a Kōpūnui.
3. Ko Titan, te marama tino nui e āmio ana i a Pareārau. Neke atu i te 80 ngā marama e taki āmio ana i ngā aorangi o te taiwhanga o Tama-nui-te-rā, ā, hei öna wā anö ka rokohanga atu he marama hou. Ko te nuinga o ngā marama e āmio ana i ngā aorangi tino nui e whā, arā, i a Kōpūnui, i a Pareārau, i a Takurua Whareana, i a Tangaroa. Ko te rerekētanga o te marama tēnā i te aorangi, e pēnei ana: he aorangi anake ka āmio i te rā, ā, he marama anake ka āmio i te aorangi.

Te Putakenga Mai o te Kokomea

E noho mai ana ki te aho ngā momo tae katoa. Ki te tukuna te aho mā roto i te ipurau e kī ana i te wai kua ringihia atu he miraka ki roto, ko tā ngā matūriki o te miraka, he whakapirara i te wāhanga kahurangi o te aho. Ka rere ki wiwi, ki wāwā, nō reira kāore e tino nui te kahurangi ka tae atu ki te pepa. Ka kīia tēnei tūāhua ko te whakapirara Rayleigh. Kāore te wāhanga whero o te aho e pirara.

Ka haere tika atu, ā, nō te pānga ki te pepa kua whero mai te āhua.

Ko te whakapirara a Rayleigh, koirā anō te pūtakenga o te kokomea. I te tōnga o te rā, ko ngā hihi kura me ngā hihi karaka anahe ngā mea ka tomo tika mai i te kōhauhau. Ko ngā tae i takea mai i te kahurangi, ka whakapiraratia e ngā matūriki puehu e mau mai ana ki te kōhauhau. Koinei i ura mai ai te rangi me te rā, waihoki, ka pērā anō te āhua o ngā kapua. E mahi tonu ana te whakapirara a Rayleigh i ngā hāora katoa o te awatea, engari hei te hurunga me te torentingatanga o te rā, hei reira āta kitea ai öna tohu. I pēnei ai nā te mea kua tapotu haere te rā i aua wā, ā, kua nui noa atu ngā kiromita ka haeretia i roto i te kōhauhau i mua i te taenga mai ki a Papatūānuku. (Tirohia te whakaahua i raro nei.)

Ngā hihi o te rā

I te poutūtanga o te rā:
Kāore e kaha
kitea te
whakapirara
a Rayleigh.

Ngā hihi o te rā

I te tōnga o te rā:
Ka kaha kitea te
whakapirara a
Rayleigh.

Te Kōhauhau

Papatūānuku

Ko Hina anake te marama o Papatūānuku.

Heoi anō, mā te aha i tēnā - karekau kē he marama e āmio ana i a Whiro rāua ko Meremere. I pērā ai nā te mea e tino tata ana rāua tahi ki a Tama-nui-te-rā, ā, ko ngā mea iti ake i te aorangi, ka kumea ake e Tama-nui-te-rā, ngaropoko tonu atu. He pakupaku noa iho ētahi marama. Ko ngā marama o Matawhero, arā, a Phobos rāua ko Deimos, kāore e nui ake i te motu o Waiheke. Heoi anō, inā kē te rahi o ngā marama nui e noho mai ana ki te taiwhanga o Tama-nui-te-rā. Arā ētahi marama e whitu (tae atu ki a Hina), he nui ake i te aorangi o Tama-i-waho. E rua he nui ake i a Whiro. Ki te whakamahia he karurua whakatata, ka kitea atu ngā marama tino nui o Kōpūnui - he tongi tiahoaho kei ōna taha.

Ko ngā ingoa o ngā marama, e hāngai ana ki te ingoa o te aorangi e āmiotia ana e tēnā, e tēnā. Hei tauira, ki tā ngā Rōmana, ko Mars te atua o te pakanga. Waihoki, ko Phobos rāua ko Deimos ngā atua o te wehi me te mauri-rere. Ko Neptune te atua o ngā moana, ā, ko ōna marama i tapaina ki ngā ingoa o ngā ika moana me ngā taniwha noho moana. He atua anō a Jupiter, ā, i kōingo tana ngākau ki ētahi tāngata o te ao kiko nei. Ko ngā ingoa o aua tāngata kua uhia ki runga i ngā marama o te aorangi Jupiter.

Pēhea te Orokohanga Mai o ngā Marama?

Nō te āhua rima piriona tau ki muri, tērā tētahi au tino rahi rawa atu. He puehu, he hau ngā mea o roto i te au. He kaha tonu te tō whakaroto o te au, ā, nā konei ka mōroto haere. I te kaha o ngā kōpētanga me ngā pēhitanga, ka wera haere te pokapū o te au nei, nā wai rā, kua kā. Ka roa ā, ka huri tōna āhua ki te rā e mōhio nei tātou. I waho atu, ka huri ētahi atu au puehu hei aorangi, hei marama, hei matakōkiri. Ko ētahi o ngā marama me ngā aorangi i tukia e te matakōkiri, ā, koirā i noho mai ai he mārua ki ētahi.

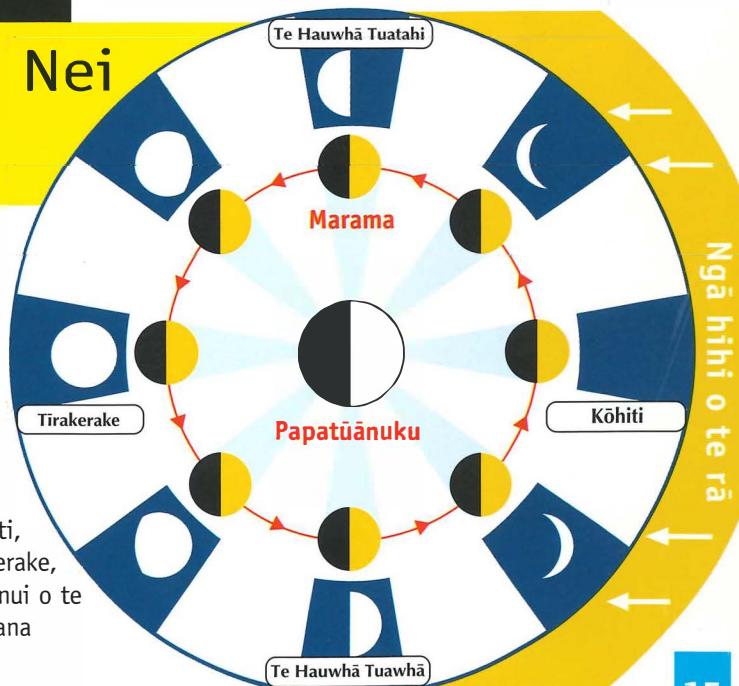
Te Mātai Marama

Whakamahia ai e ngā kaimātai tuarangi ngā waka tuarangi me ngā karu whātata hei hanga mahere, hei whakaahua, hei toro haere i te nuinga o ngā marama e mōhiotia ana o te taiwhanga o Tama-nui-te-rā. Kua kitea ko ētahi o ngā marama pātata ki a Kōpūnui, ka 7 hāora noa iho e āmio ana i taua aorangi tino kaitā. Engari arā anō ētahi o waho atu ka pau te rua tau ki te whakatutuki i te āmionga kotahi.

He marama pakupaku e taiāwhio ana ki waenganui i ngā 'mōwhiti' rongonui o Pareārau. Kotahi anake te marama āmio i a Tama-i-waho, ko Charon tērā. Heoi anō, ko te rahi o taua marama, ko tētahi haurua o te rahi o Tama-i-waho. I tēnei ao e noho nei tātou, kumea ai ngā tai e Hina. Waihoki, ko te mata o Io, te marama e āmio ana i a Kōpūnui, ka kumea e te tō whakaroto a Kōpūnui. Nā konei, ka wera haere te kirinuku o Io, me te aha, hū ana ngā pūia, me te tuha atu i ngā hau ki te takiwā - e 300 kiromita te tawhiti o te tuhanga atu o ngā hau nei. E kōpakina ana te marama tino nui o Pareārau, a Titan, i tētahi kapua hau. E whakapaetia ana nā tēnei kapua hau tērā pea kua pihi ake ētahi mea ora i te mata o Titan, ahakoa he kapi katoa i te hukapapa. Ko te marama rahi katoa o te taiwhanga o Tama-nui-te-rā, ko Ganymede, ā, he hukapapa tētahi haurua ōna.

Tō Tātou Nei Marama

E 384,000 kiromita te tawhiti atu o Hina i a Papatūānuku. Ko te mārama o Hina, ehara nōna ake; he whakaata kē tāna i ngā hihi o Tama-nui-te-rā. Ko te rerekē haere o te āhua o te marama, mai i te kōhiti, ā, tae rawa ki te tīrakerake, kei te āhua tonu o te nui o te wāhi tīaho e kite atu ana tātou.

Ko te whakapae a ngā kaimātai tuarangi i ngā rā o mua, nā te tō whakaroto a Papatūānuku i kahakina ai a Hina. Tērā anō tētahi whakapae pēnei nā, he wāhanga tonu a Hina nō Papatūānuku i ngā rangi tuauri whāioio, ā, nā te tere takahuri a Papatūānuku i tōna orokohanga ake, ka motu mai tētahi wāhanga rewa ūnā, arā, ko Hina tērā. Ko te whakaaro ināianei, ka takea mai te marama i tētahi tukinga nui e hia piriona tau ki muri. Ka kīia tēnei tukinga ko te 'Pōhututanga Nui'. I runga i tēnei whakaaro, tērā tētahi aorangi he rite ki a Matawhero te rahi, i tūtuki ki a Papatūānuku. I te kaha o te pātukinga, ka whiua te mahi a te toka, a te puehu ki te tuakaihau. Ka karahuihui haere ēnei maramara, me te rite anō o te āhua ki te mōwhiti, kātahi ka taiāwhio haere i a Papatūānuku. Nā wai, nā wai, ka whakakotahitia ngā maramara, ka noho mai hei marama.

Ko Hina te tuarima o ngā marama tino rahi, puta katoa i te taiwhanga o Tama-nui-te-rā.

Ko tētahi hauwhā o Papatūānuku tōna nui, engari me whakarea ki te waru tekau e rite ai tōna taumaha ki tēnei ao o tātou. I pēnei ai, nā te mea kāore e tino utoka a roto. (Ka mutu, kua kōmāmā haere i roto i te wā. Tekau mā rua ngā kaipōkai tuarangi kua takahi i te mata o Hina, ā, i whakahokia mai e rātou tētahi hāwhe tōne o ngā toka o reira hei tātari mā ngā tohunga pūtaiao). Kāore he wai, kāore he hau o tēnei marama o tātou, ā, nā te kore ua, nā te kore hau pupuhi, tērā ka pūmau ngā tapuwae o aua kaipōkai tuarangi ki te mata puaheri o Hina mō āke tonu atu.

Ki te āta titiro koe, ka kitea atu ētahi wāhi pōuri kei te mata o Hina. Ka kīia ēnei he 'moana', ahakoa he pākihi kē i kapi i te tokarewa i

ngā rā o tua whakarere. Tērā ka kitea anō hoki te tini mārua - ko ngā wāhi ērā i tukia atu ai a Hina e te mahi a te matakōkiri. Ko ngā mārua tino nui, he neke atu i te 300 kiromita te whānui - koirā hoki te tawhiti atu o Taupō i Te Whanganui ā Tara. Ko te nuinga o ngā mārua nei, kei tua, arā, kei tērā taha kē o Hina e kore rawa e kitea e Papatūānuku. He aha i kore ai? Ko te wā ka pau i a Hina ki tāna ake takahuringa kotahi, he rite ki te wā ka pau ki tāna āmionga kotahi i a Papatūānuku. Nā konei, e kore rawa e anga mai tērā taha ūnā ki a tātou.

I mōhio anō koe kei te āta whakarere mai tātou e Hina? Ia tau, ka āhua kotahi kiromita te kaha tawhiti atu o tāna noho. I roto i ngā miriona tau kei te heke mai, ka puta ki waho atu o te tō whakaroto a Papatūānuku, ka tirikohu atu ki a Tama-nui-te-rā. Hei taua wā, ka pōuri ake ngā pō, ka rerekē katoa ngā tai, me te āhua o ngā rangi.

He aha i noho mai ai he waiariki pupū ki te marama tino kaitā o Tangaroa, ki a Triton?

I ngā rā o tuauri whāioio, he hanga kotahi rānei a Tama-i-waho rāua ko tāna marama, a Charon? Tērā rānei ko rāua rāua he marama nō Takurua Whareana i tukia atu e tētahi matakōkiri tino rahi?

Te Mātai Marama

He aha i āhua rite ai te mata o Miranda, marama o Takurua Whareana, me ūnā wakawaka maha tonu ki te māra kūmara?

Tērā anō tētahi o ngā marama o Pareārau, ko Tethys te ingoa. He aha i noho mai ai he tāwhārua tino rahi ki tētahi haurua o tōna mata?

Nā te aha i takoto mai ai he mārua tino kaitā rawa atu ki te mata o Mimas, te marama o Pareārau? (E kapi ana tētahi haurua ūnā i taua mārua.)

Tērā anō tētahi tino pātai, āe rānei he mea ora anō, he mea oreore anō e noho ana ki ngā tahataha mahana o ngā puia o Io?

Te Rorohiko Korokē

Ngā Kaiwhakaari

Pere

Hare

Tumuaki

Hēni

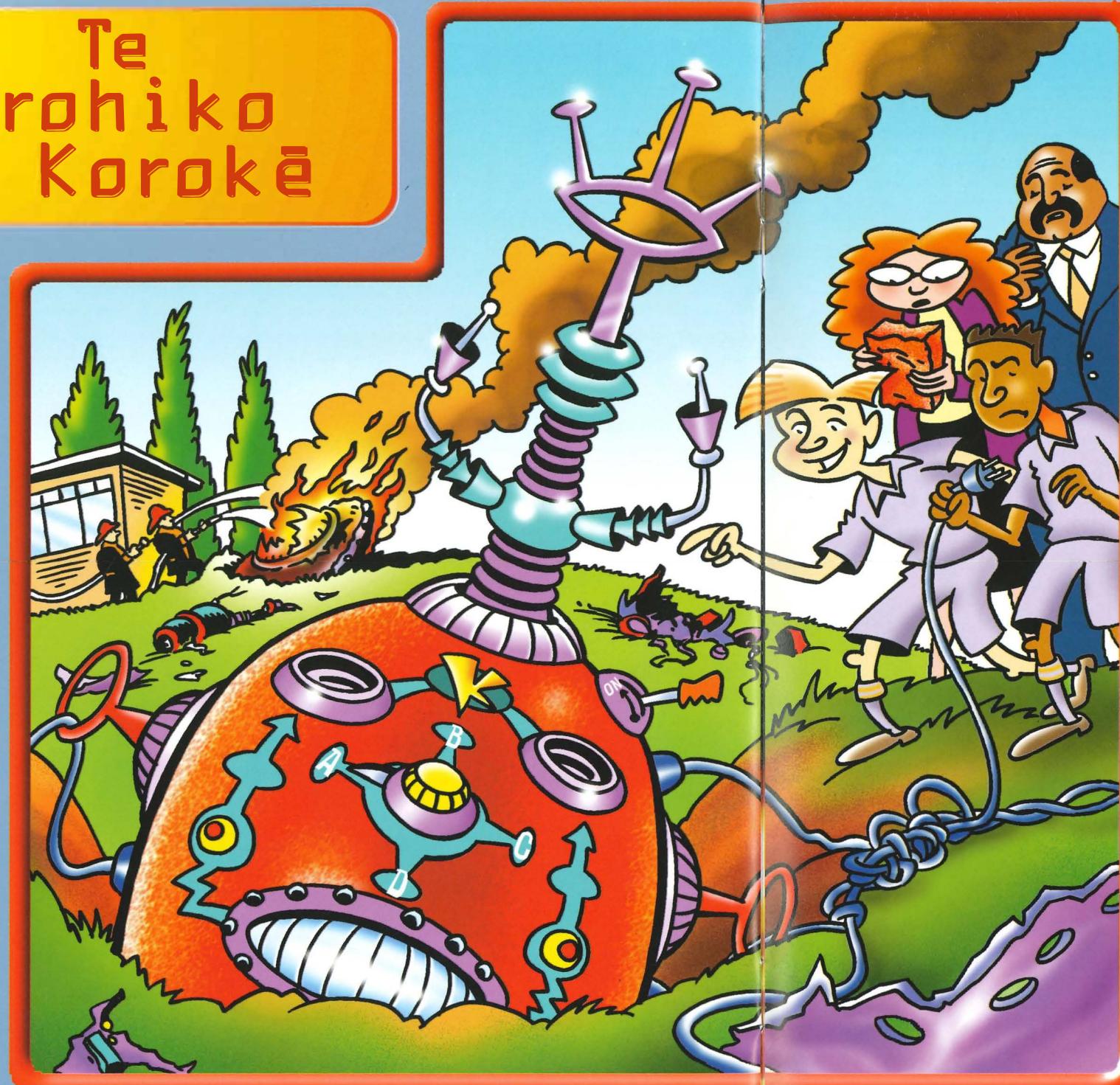

Mā Tamihana

Te Reo Rorohiko

Etahi
Atu Ākonga

Te Kāpeka:

TĒRĀ ĒTAHI ĀKONGA ME ĒTAHI POUAKO E KŌRERORERO ANA, E KŌHUMUHUMU ANA ME TĀ RĀTOU KARAMUIMUI I TĒTAHI ROROHIKO TINO NUI KUA TAU OHOTATA MAI KI TE PAPA TĀKARO.

HURI KATOA I A IA, E KĀ MAI ANA NGĀ TOENGA O TĒTAHI MEA, HE WAKA TUARANGI TŌNA RITE.

PERE (kua hihiko katoa te wairua). Tērā pea he waka tuarangi tēnei nō te Kura o te aorangi Issus -

HARE Me te mau mai o te rorohiko i kī taurangi ai ngā ākonga o Te Kura o Issus ka tukuna mai, i a rātou ka toro i a tātou i tērā tau!

TUMUAKI Te āhua nei i kaha tonu te tiripou mai ki te whenua - waimarie kāore he tāne o roto.

MĀ TAMIHANA E mea koe kāore he "tāngata" o roto.

HARE Arā kē pea te kōrero tika, kāore he "korokē" o roto.

HĒNI Āhaha - ka aroha kē te kōnukenuke! Me te rite o te āhua ki te taonga maitai i waihangatia e Pere i te kaupeka tuatahi o te tau! *Ka kata te katoa.*

PERE Kia mōhio mai koe i hurihia taua taonga rā hei whakapakoko, ka whakatakoto ki te pouako toi, me te aha, ka whakawhiwhia au ki te 'A'? (*Ka āta titiro ia ki ngā mea i pae mai.*) Te āhua nei kua toiora te rorohiko. He mea takai pea ki ngā hanga kāore e pau i te ahi. Māringanui tātou!

MĀ TAMIHANA (*me te hiki ake i tētahi pouaka kua kainga e te ahi, kua hē katoa te āhua. Kei te āhua kitea atu ngā kupu NGĀ TOHUTOHU o runga.*) Engari anō ngā tohutohu, kāore ērā i toiora. (*Nā te matangurunguru, ka nguru te katoa.*)

PERE Ā, kāti. Te āhua nei mā tātou anō tātou e kuhu.

HARE Āna. Te tikanga mēnā nā te ringa ākonga korokē i hanga, ka kitea tonutia e tātou me pēhea te whakamahi.

TUMUAKI Koinā te kōrero! Mā Mā Tamihana e whakahaere te hōparatanga. Tēnā kia haria ake te rorohiko ki rō whare.

MĀ TAMIHANA Kātahi nā te whakaaro! I te mea ko Hēni rātou ko Pere, ko Hare ngā kaitiroti rorohiko, ko rātou hei kaiāwhina mātāmuia.

3
9
5
11

Ka nekehia te rorohiko e ngā kaihōpara tokowhā ki mua o te atamira, kia āta kitea ai e te hunga mātaki. Kei te mata o te rorohiko, ko ngā pū A, H, K, M. Tērā anō tētahi kāniwha, ko te kupu WHAKAROTO kei runga, me tētahi atu ko te kupu WHAKAWAHO kei runga. Tērā anō tērā pātene KĀ/WETO. Ka kuhu mai te TUMUAKI, e mau ana i tētahi pouaka maitai. Kei te taha o te pouaka, ko ngā kupu KĀRI ROROHICO.

TUMUAKI I tūpono au ki ēnei i te taha o ngā toenga waka. Tērā pea he tino taonga tonu. Kia kaha koutou! (Ka puta atu te **TUMUAKI**.)

HĒNI Tēnā kia tīmata tātou.

MĀ TAMIHANA Ā, he whakaaro pai tēnā. Tēnā e Pere, whakakāngia ake.

Ka whakakāngia e **Pere** ... he aha te aha.

HĒNI (me te menemene anō). Me puru anō pea ki te kōhao hiko!

Ka purua atu e **Pere**, anā, kua kimokimo ngā karu.

HARE Koia, koia! Engari kua aha iāianā?

HĒNI Ka pēhea mēnā ka whakamātauria tētahi o ngā kāri?

PERE Engari karekau he kōrero o runga.

HĒNI Heoi anō, he aha te hē o te whakamātau i tētah i.

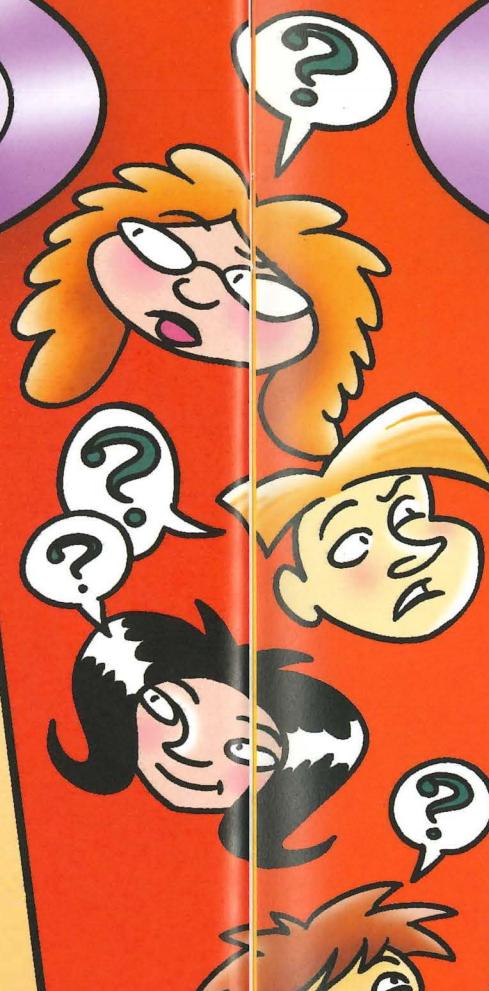
Ka whāngaihia atu e **PERE** tētahi ki te kāniwha WHAKAROTO. Ngaro atu ana te kāri, me te whakangaro atu a Hēni i a ia, mō te tūpono ka pahū. Ka kōhumuhumu te rorohiko, kātahi ka tuhaina atu te kāri mā te kāniwha WHAKAWAHO.

TE REO O TE ROROHICO (kia rite te tangi ki te maitai) Pānuitia ngā tohutohu!

PERE Kāore rā e taea! He aha kei runga i te kāri?

HĒNI He kore noa iho. Kāore hoki i tuhia he kōrero ki runga.

PERE Hmm, ko te tikanga pea o te WHAKAROTO, me rau mārire tētahi mea whai kiko nei ki roto.

B

HARE Ā, ko taua 'mea' rā, me neke atu i te kāri noa iho, kāore he kōrero o runga. Me tuhi e tātou he kōrero ki runga.

PERE He aha te mea mō runga i te kāri - he kupu?

HĒNI Tērā kē pea me whakaahua.

HARE He tau, me tuhi he tau! Kāore pea ngā tamariki o te Kura o Issus i whakarite i te rorohiko kia pānui i ngā kupu o konei.

PERE He tika tāu. Ko te hē mārika o tō rātou reo Māori. Ka mutu, nōhea hoki te whakaaro ko te whakaahua te mea tika hei rau atu.

Ka tuhia atu e **PERE** he '3' ki te kāri, ka whāngai atu ki te kāniwha WHAKAROTO. Kua kōhumuhumu anō te mīhini, me te tuha atu i te kāri mā te kāniwha WHAKAWAHO.

HARE (me te hiamo anō) He mea anō kei runga! He aha tēnei tohu?

HĒNI He '9'. Kua noho mai he 9 hei hoa mō te 3.

HARE He aha te tikanga o tērā? Tē aro i a au!

PERE Taihoa pea ka kitea te tikanga. He mātau hoki aua tāhae rā o te Kura o Issus. Heoi anō tā tātou, he kimi mai i te māramatanga, ki tā rātou titiro.

HĒNI Tēnā kia whakamātauria e au he tau atu anō.

Ka tuhia e **HĒNI** he '5' ki te kāri, ka whāngai atu ki te kāniwha WHAKAROTO. Ka tāia mai e te rorohiko te '11' ki te taha o te 5. Kātahi ka tuhia e **MĀ TAMIHANA** ngā tau nei ki te papa tuhituhi:

WHAKAROTO	3	5
WHAKAWAHO	9	11

HARE He tauira tonu - kāore e kore, he tauira tonu.

PERE Engari me nui ake i te rua ngā tau e kitea ai te tauira. Tēnā whakamātauria anō ētahi tau, e kare.

Ka tuhia atu e **Hēni** te '9' ki te kāri. Ehara, ka puta mai ko te '15'.

PERE He aha koe i kōwhiri ai i te 9?

HĒNI He hiahia nōku kia mōhio mēnā ko te 3 te whakautu a te rorohiko.

PERE Ana, kāore i pērā, nō reira me whakamātau anō tētahi.

*Whāngaihia atu ana e **HĒNI** he tau atu anō. Tāia mai ana e te rorohiko he whakautu anō. Me te tuhi raupapa atu a **MĀ TAMIHANA** i ēnei kōrero ki te papa tuhituhi, pēnei nā:*

WHAKAROTO:	0	1	3	5	9
WHAKAWAHO:	6	7	9	11	15

PERE Ira! Katoa ngā tau a te rorohiko, he nui ake i ā tātou.

HĒNI Tēnā kia āta titiro tātou he aha ngā tāpiritanga. Kei reira pea te tauira.

*I te taha o te rārangī tuatahi, ka hoatu e **MĀ TAMIHANA** te rārangī e whai ake nei ki te papa tuhituhi:*

$$\begin{aligned}0+6 &= 6 \\1+6 &= 7 \\3+6 &= 9 \\5+6 &= 11 \\9+6 &= 15\end{aligned}$$

HARE Kua taka te kapa iāianā! Kua tāpiria noatia te 6 ki ngā tau e whāngaitia atu ana.

HĒNI Kāti koirā te mahi i te wā e 'A' mai ana te mata. Me huri pea ki te 'H', kia kitea ai pēhea tērā.

MĀ TAMIHANA Kia kaha, hoea tō waka.

*Ka hurihia e **HĒNI** te mata ki te H, kātahi ka whakauru atu i ētahi atu tau. Puta mai ana ngā whakautu a te rorohiko, me te tuhi raupapa a **MĀ TAMIHANA** i ēnei kōrero hou ki te papa tuhituhi.*

WHAKAROTO	0	1	3	5	9
WHAKAWAHO	3	5	9	13	21

PERE Tē kitea e au he tauira i roto i ngā tau kua noho mai ki te taha o ā tātou ake, atu i te rahi ake o ā te rorohiko. Ka pēhea mēnā ka whakamātauria ētahi atu, hei whakakikī i ngā mokowā?

*Ka hoatu e **HĒNI** ngā tau o te raupapa e hapa ana, ka puta mai i te rorohiko, me te tuhi a **MĀ TAMIHANA** ki te papatau.*

WHAKAROTO	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
WHAKAWAHO	3	5	7	9	11	13	15	17	19	21

PERE Kei te kitea atu he tauira īāiana. Ko ā te rorohiko, he tau kehe katoa, ā, e 2 te pikinga ake mai i tētahi ki tētahi.

HĒNI Kei a au! Ko tā te rorohiko, he whakarea i ā tātou tau ki te 2, kātahi ka tāpiri i te 3.

Ka umere te katoa.

HARE Ka mau te wehi! Kia whakamātauria e au he hautau - ka pēhea te 1/2.

Ehara, he 4 te whakautu a te rorohiko.

MĀ TAMIHANA Kei runga noa atu koutou! Te āhua nei ko tā te 'A' e tohutohu ana, kia tāpiria he 6, ko tā te 'H', he tohutohu ka whakareatia ki te 2, ka tāpiri i te 3. Ā, kāti, kia kite tātou he aha tā te 'K'.

I konei, ka whāngaitia atu ēnei tau: 1, 2, 3, 4, 5, ā, anei ngā hua ka puta ake: 4, 6, 8, 10, 12. Ina hurihia te mata ki te 'M', me te whāngai atu i aua tau anō, anei ngā hua ka puta ake: 2, 5, 8, 11, 14. Ka haere tonu te whakaari, i runga i te whai i ēnei kōrero hou. Heoi anō, kia waiho mā te hunga mātakitaki e whiriwhiri he aha te ture e whāia ana e te rorohiko.

Kirikā

Rupert Aichin

Mōhio tonu a Chequa kua eke tonu ngā rā i a ia. Kua kaha te pā mai o te malaria ki a ia. Mamae ana ngā uaua katoa o tana tinana. Ka aroha te pāorooro o te māhunga, ā, i ōna wā anō kua rehu ngā mata. Kua eke tonu te kirikā ki tōna taumata. Kua pōraruraru katoa ngā whakaaro, engari ka mahi tonu ia kia pokaina atu he ara mōna i roto ngā koukouoro o te wao nui o Peru. Heke ana ngā werawera i tōna rae, ka ngau ki ngā mata. I te kaha matewai, ka mitimiti i te tōtā kei tōna ringa, ahakoa kua marū, kua nanatua. Kāore tonu i ngata tōna hiawai.

Kua kore a Chequa i tino tawhiti atu i tōna pā, engari riro katoa ana ūna mahara i te kaha pā mai o te kirikā. Ahakoa te torehapehape o te whenua, ka ngaoki haere tonu ia. He aka e haukoti ana i tana haere, ā, he rārā koi e nanatu ana i tōna kiri kakā. Heoi anō, he aha rā, ka ū tonu ia. Mehemea he kaha tonu kei roto i ūna kōiwi, kua whakamau atu ia kia kitea rawatia he wai māna. Ka mau atu tana ringa ki tētahi kāpuinga aka, ka āta kukume mei kore e taea te whakamatika ake. Engari i te tino kino o te takaānini, ka hinga, ana kei raro anō e tāpapa ana i waenganui i ngā māheuheu. Takahirihiri ana, takahirihuri ana i tētahi tahataha e tupuria ana e te huruhuru whenua, ā, pā rawa ki te kahiwi o tētahi rākau nui tonu.

Ka āhua roa tonu ia e takoto ana, me te riro haere o ana mahara i te ao mārama nei. Mōhio tonu ia kua tata mai a mate, me te pai ūna ki tērā whakaaro. Pai noa ki a ia tana rongo i te anu e toro ana i tana waewae mauī. Ka paku ngaoko, kātahi ka mōhio ake ko te mātao e rongo ana ia, ehara kau ana i te anu mātao o te mate - e takoto kē ana tana waewae ki tētahi hāpua! Ka whakatata atu ia ki te wai. I te kaha matewai ūna, kua āhua rongo kē te waha i te hāhā o te wai i mua i te inumanga. Ka tuohu te māhunga, ka mea ki te inu. Aeha! Kua kawa katoa te wai. Ka tuhaina atu e ia. Ka anga atu te titiro ki ngā rākau e karapoti ana i te hāpua - he rākau quina-quina.

E mōhio whānuitia ana he tāoke kei roto i te peha. Kua uru atu ngā kino o te quina-quina ki roto i te wai, me tana mōhio iho kua kore kē he oranga mōna i konei.

Hei aha koa. Ka whakaangi atu te tamaiti nei ki te hāpua, ka inu mārire i te wai, me te pōruturutu kia mātao ai tōna māhunga. Mehemea kua kore e roa tana noho mai ki te ao tūroa, he aha te hē o te inu o te wai kia ea noa ai te hiainu? Ka mutu te inu, ka tīraha mai i te kaha ngenge. Taihoa, ka warea e te moe. Ka aroha ngā moepapa, ngā turituri, ngā taipō i puta mai ki a ia. Kāore ia i mōhio pēhea rawa te roa ūna e rotua ana e te moe, engari e kore e wareware i a ia tana ohonga ake. Kua kore katoa te kirikā! E āhua pāorooro tonu ana te māhunga, ā, kua ngoikore katoa te tinana, engari me te mōhio anō o Chequa kua toa ia i tana whawhai ki a Rūrūtake, ā, ka ora anō ia.

He aha rā kei roto i te rākau quina-quina i kawa ai te wai, nāna i patu tōna mate? Kua rikarika katoa ia ki te whakahoki kōrero ki te tohunga o te pā. E hia rau tau i muri mai, ka whakamahia ngā tino o te peha quina-quina hei whakaora ake i ngā tāngata tini māioio kua pā ki a rātou te malaria. Koinei noa ake rā ngā kōrero tuku iho mō te tūponotanga atu o Chequa ki te quinine.

"Eureka!"

Ngā Kitenga Pokerehū o te Ao Pūtaiao

He Wero Paku Noa

Pērā anō i te rokohanga atu o te rongoā mō te malaria i Amerika ki te Tonga, ka tīmata mai te tuku kano tahumaero hei ārai mate i te rokohanga atu o ngā rongoā māori a tēnā iwi, a tēnā iwi, puta noa i te ao.

Tērā tētahi tākuta o Ingangari, ko Edward Jenner te ingoa, i rongonui i tana whakaaratanga ake i te tikanga tuku kano tahumaero hei ārai mate. Nō te tau 1796, ka kī ake tētahi wahine kutētē kau ki a Jenner e kore rawa e pā mai ki a ia te koroputaputa, i te mea kua pā kē ki a ia te koroputa kau. I ahu mai te koroputa kau i ngā kau e tiakina ana e ia, heoi anō, ehara tērā i te mate tino kino, pērā i te koroputaputa. He mōhio katoa te hunga noho taiwhenua ki tēnei āhuatanga. Ka rangahaua e Jenner tēnei kōrero i rongo pokerehū ana taringa. Ko tāna i-kite ai, ehara, me uua kē ka pā te koroputaputa ki te hunga kutētē kau. I ngā tau whai i muri mai, ka mahi a Jenner ki te whakapakari i te tikanga e werohia atu ai he koroputa kau kia paku nei ki te hunga hauora, kia kaha ai rātou ki te ārai atu i te koroputaputa.

I ngā tau o ngā 1800, ko tōna 60 miriona ngā tāngata i mate i te koroputaputa i ia tau. Taka rawa mai ki waenga o ngā 1900, nā te tuku kano tahumaero hei ārai atu i te mate, kua kore e kitea tēnei mate i te Uru - ā, i muri mai, i te katoa o te ao. Ko te wāhi whakamutunga i kitea ai tētahi tangata pāngia e te koroputaputa, ko Somalia, i te tau 1977. Kua araara tonu te ingoa o Jenner mōna i whakakore i tērā mate. Engari kāore e tino rongonui ana te ingoa o Lady Jane Montagu.

I a ia e toro haere ana i Turkey i te tau 1717, ka kite ia i tētahi tikanga rongoā tino rerekē nei. I te ngahuru i ia tau, ka whakarāmemenetia e ngā kuia o tētahi pā ngā rangatahi tērā ka pā ki a rātou te koroputaputa. Ka werohia tētahi ia totopango o tēnā, o tēnā, ka whakamahi i te koi o te ngira hei kōkuhu atu i te ero kia iti nei o tētahi tangata kua tau kē ki a rātou te koroputaputa. E waru rā pea i muri mai, ko te hunga i whāngaihia ki te 'kano' o te tahumaero, ka īhua pāngia e te koroputaputa, engari taro ake, kua piki anō te ora ki a rātou. Waihoki, e kore e tau anō ki a rātou tērā mate.

Kāore a Lady Mary i rite ki te nuinga o ngā kōhine o ērā wā - he whai mātauranga hoki ia. Kāore i tukuna e tana matua ki te kura, engari nāna tonu ia i kuhu, me te pānui i ngā pukapuka kei te whare pukapuka o tana pāpā. Nōna ka hoki mai i Turkey, ka whakahāngai i ōna mātauranga hou hei painga mō te tangata. Ka whakamahia e ia ngā mau herehere me te hunga pani hei whakamātau i ngā tikanga tuku kano tahumaero hei ārai mate. I puta ōna hua pai, ā, ka whakawhere a Lady Mary i a Caroline, Tapairu o Wēra, kia mahia ētahi o ana tamāhine tokorua. Ka hōrapa atu tēnei tikanga ki Ingangari whānui, tae atu ki Uropi.

Otirā, he kaha tonu te whakahē a ngā tākuta me ngā hāhi i te mahi a te wahine nei. Arā hoki tētahi 2.5% o ngā tāngata i hemo, tē whakamāui ake i te kano tahumaero i tukuna ki a rātou. I whakamahia tēnei kōrero hei whakamataku i te iwi whānui, me te aha, i whakarerea atu tēnei tikanga mō tētahi wā roa tonu.

Ngā Painga o te Hōpurupuru

Nō te tau 1928, ka tūpono noa a Tā Alexander Fleming ki tētahi rongoā tino ronganui. I roto i āna rangahautanga, e āta whakatupu ana ia i ētahi kitakita staphylococci i roto i tētahi paepae. I tētahi rā, ka kite ia i tētahi wāhi o te paepae kua kore e tupuria e te kitakita. Ka āta titiro atu, ka kite atu he hōpurupuru kē e tipu ana i taua wāhi rā. Nā te hōpurupuru, kua kore i tupu te kitakita. Nō te puninga Penicillium te hōpurupuru, ā, ko te rongoā paturopi kua takea mai i a ia, koia tērā ko te penicillin, e mōhio whānuitia ana i ēnei rā.

Tere kino ai ngā paepae pāreke, ā, ko tā te nuinga o ngā tohunga pūtaiao, he porowhiu i te pāreke, ka tīmata anō. Engari anō a Fleming. Ka maumahara ia ki tētahi āhuatanga i pā ki a ia i te tau 1920. E rewharewhahia ana ia, ka tahuri ia ki te whakatupu i ētahi kitakita. Ka heke tētahi o ana roimata ki te paepae pāreke.

Aoake, ko te wāhi karapotī i te roimata, kua kitakita kore. Ko tana whakapae, he mea anō kei roto i te roimata nāna i patu ngā kitakita. I tika anō tāna. Ka rohea e ia te pūmuā whākōkī nāna taua mahi, ka tapaina ki te ingoa lysozyme. I te mea i pūtakea mai i te tinana tonu, kāore ōna pāngā kino ki te tinana tangata. Heoi anō te raru, ko ngā kitakita pai anake tāna i whakamate ai. Engari ka pūmuā tonu ēnei māramatanga hei āwhina i a Fleming i ngā tau e waru i muri mai.

Pērā tonu i te lysozyme, kāore he pāngā kino o te penicillin ki te tinana tangata. Engari he kaha kē te penicillin ki te patu i ngā kitakita whakamate tangata. I te wā o te Pakanga Tuarua o te Ao, ka whakapau kaha ngā kairangahau ki te āta rohe, ki te iheuheu, ki te whakakaha anō hoki i te penicillin. Ko te penicillin te rongoā paturopi tuatahi kāore he tāoke o roto, ā, e hia miriona ngā tāngata i whakaorangia ake e tēnei tino rongoā i te wā o taua pakanga. Kua pūmuā tonu tēnei rongoā whakahirahira hei taonga patu i ngā mate kakā kino. Arā te mea whakamiharo katoa, ko te pūtakenga mai o tēnei rongoā, ko te maringi o te roimata.

He Tauira Pūataata Anō

Nā te kōataata haumaru kei ngā matapihi waka, kua kore i tino kino te whara o te mātinitini ka haere mā runga waka. He pakaru rikiriki tonu tā te kōataata haumaru, engari kāore e rere ki wiwi, ki wāwā. Ka toipoto tonu ngā kota, nā te piri mai o tētahi kiri angiangi, he kirihou akuaku. I hua ake te kōataata haumaru i tētahi hauata taiwhanga pūtaiao i te tīmatanga o ngā 1900. Mokori anō tēnei tūāhua, i te mea koirā anō te takiwā i tokomaha noa ake ai ngā aituā motokā.

Tērā tētahi tohunga raweke matū ko Edouard Benedictus te ingoa. I te tau 1903 ka taka i a ia tētahi puoto. Ka pūrikiriki i te taunga ki te papa, engari kāore i marara ki te tī, ki te tā. Ka noho tōpū tonu ngā maramara, me te mau tonu o te hanga o te puoto. He wē matū anō i roto i te puoto i mua atu, arā he cellulose nitrate, ā, i noho mai ngā toenga hei momo kiriwai i roto i te puoto. He pūioio tonu te kiri nei, ā, nō te pakarutanga o te puoto, ka whakamaua ngā maramara kia tina tonu. Ka puritia e Benedictus te puoto, me te tuhi anō i ngā kōrero mōna. I ētahi wiki i muri mai, ka pānuitia e ia ngā kōrero mō ētahi aituā motokā e rua i kaha te whara o ngā tāngata i te rerenga o te kōataata.

Ka mōhio ia ko te hauata i pā i tana taiwhanga pūtaiao te takenga mai o tētahi rongoā mō tēnei tūāhua. Ka tīkina atu tana puoto, ka noho ki te whakamātau haere. Nō te paunga o te rā o muri mai, kua hangaia e Benedictus te mata kōataata haumaru tuatahi.

Te Noho i te Pōuriuri

nā Douglas Carian

Ko te whakaritenga, kia tūtaki te kaiwhakahaere kaupapa huna, a Mata Kīrea, ki a Pora 'P' i tētahi whare rokiroki kua whakawāteatia, i waenganui pō.

Heoi anō, tērā pea he kākano whakauru a Pora 'P', ko tāna, he kahaki i a Mata Kīrea.

He pepa kei a Mata Kīrea hei hoatu māna ki a 'P'. Arā anō ētahi 'pene' tekau kei tana pūkoro. Ehara kē i te pene tūturu, he taputapu kē hei whakaora i a ia.

E whā o aua pene, he pene tuku karere ā reo irirangi. E toru, he pukapuka waitohu tārehu, e rua atu anō, he mīhini tango whakaahua, ā, ko te pene whakamutunga, he taonga kaweoro e mōhio ai ūna rangatira kei hea ake ia e hāereere haere ana.

Mehemea kua pōuri kenekene, e hia te tino iti o ngā pene ka taea e ia te tango ake, me te mōhio pū ūna kua tangohia ake ēnei e whai ake nei:

1. kotahi te pene kaweoro?
2. kotahi o tēnā momo, o tēnā momo?
3. he pene tuku karere ā reo irirangi, he mīhini tango whakaahua rānei?
4. he pene tuku karere ā reo irirangi kotahi, ME tētahi mīhini tango whakaahua?

Arā ngā whakahoki tika, kei te taha whakaroto o te uhi o muri.

He Aha te Tapeke?

I roto i te kēmu whutupōro, anei ngā momo whiwhinga ka taea:

- 7 whiwhinga (mō te piro ka tika te whana whakaū);
- 5 whiwhinga (mō te piro ka hē te whana whakaū);
- 3 whiwhinga (mō te whana whiu);
- 3 whiwhinga (mō te whana taka)

I te mutunga o tētahi tākarō, kua 10 ngā whiwhinga a tētahi o ngā tīma. E toru anake ngā huarahi i pēnei ai te tapeke:

- he piro i tika te whana whakaū, me tētahi whana whiu (7+3)
- he piro i tika te whana whakaū, me tētahi whana taka (7+3)
- e rua ngā piro, kaore i tika ngā whana whakaū (5+5)

Tekau mā rima ngā whiwhinga i riro i te hoariri.

- 1) E hia katoa ngā huarahi i riro ai ko tēnei te tapeke a te tīma tuarua?
- 2) E hia katoa ngā huarahi e 20 ai te tapeke ki tētahi tīma, mehemea kotahi anake te whana taka?
- 3) Mehemea kotahi anake te whana whakaū, e hia katoa ngā huarahi ka taea e 30 ai te tapeke ki tētahi tīma?

ki a Heni Jacob raua ko Te Hau Mihitala	mo ta raua mahi whakamāori i te pukapu	Mechanical Harry Makes a Map, mana p
Fever, mana pupuri @ Te Karuna 1999	The Eye, mana pupuri @ K.E.Anderson 1999	Alien Computer, mana pupuri @ Douglass Carter
Bob Kerr 1999	The Moon Illusion, mana pupuri @ Bill K	"Eureka!!", Mana pupuri @ David Hill 1999
Mechanical Harry Makes a Map, mana p	The Eye, mana pupuri @ Douglass Carter	Make You Own Sunset, mana pupuri @ Te Karuna 1999
© Bob Kerr 1999	© K.E.Anderson 1999	In the Dark, mana pupuri @ Douglass Carter
What's the Score?, mana pupuri @ Douggl	"Eureka!!", Mana pupuri @ Bill K	"Eureka!!", Mana pupuri @ Douglass Carter
Kahui trunk	taurao refine	tauku kano tahu māore hei ari māte
Kahua image	pu tube	pohewa a-watu optical illusion
Kakano whakauru double agent	bathings	putouno change upon accidentally
(person sprung from two tribes and	uaua lūkume i te karu eye-moving	putouno transparency
with conflicting loyalties)	muscles	putua volcano
Kapeka compass (Eng)	pu tube	putua kōtē marama light sensitive cell
Kirwai inner skin	puhātanga hūnī one self	putuhātanga point of intersection
Kiriromawaho comea	wairere roto (ad) wairere roto	putuhātanga broken in pieces, shattered
Kiteaga bactera	waikātiki pupu greyser	putuhātanga broken in pieces, shattered
Kohe odd number	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kohega film strip	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kirwaii inner skin	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kiriromawaho comea	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kohega okekehi accidental	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kohega glass	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kohehu cloudy	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Kohehu new moon	whakātāngi hūnī onself	putuhātanga point of intersection
Konukeneuke crooked, bent	whakawāhere persuade	whana whaka conversion kick (rugby)
Koukouono dense, dark bush	whakawāhere persuade	whana whaka goal kick (rugby)
Kopae disc	whakawāhere persuade	Rutakae personalization of shivering,
Kopenui Jupiter	whakawāhere persuade	Rutakae patropoi antibiotic
Koroke alien	whakawāhere persuade	Rutakae series illness
Koroputaputa smallpox	whakawāhere persuade	Whiro Mercury

Tūhono Tahi 2000

Ko Tūhono, he rārangi kōrero,
he mea tātai i te tū o te
pāngarau, o te pūtaiao me
te hangarau i te horopaki
o te ao o ngā ākonga.

He tīmatanga noa iho ēnei
tuhituhinga hei wero i te hinengaro
o ngā ākonga ki te whakahaere
whakaaro e pā ana ki ētahi atu
hōparatanga.

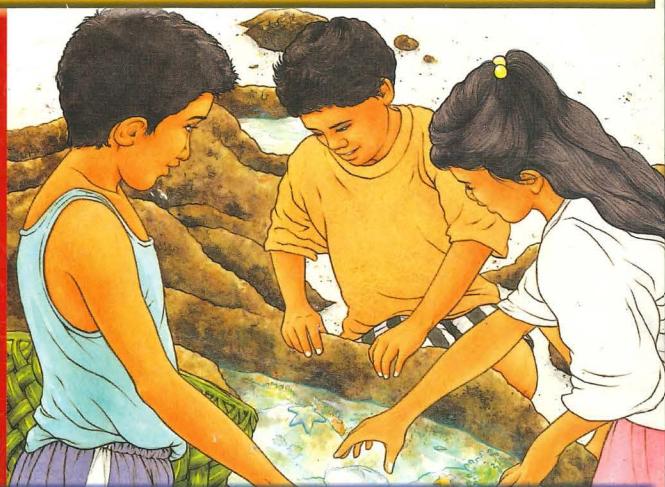
Ko te tikanga o ngā ngohe, he
whakaoho ake i te harakoa o ngā
ākoranga pūtaiao, pāngarau me te
hangarau.

I hangaia a Tūhono Tahi mō ngā
ākonga e mahi ana i ngā taumata 1
ki 2 o te Marautanga o Aotearoa.

Whakatipua āu ake Kōataata

Te Take mō te tipuna
tekau mā toru tau te pakeke

Te Rā Rangahua

TE TĀHUHU O TE MĀTAURANGA

Ministry of Education

ISBN 0-478-12579-8

9 780478 125795

Tuhono o tahi

Nga

Ngā Kōrero

- 2 Te Kai a Uga i te ahiahi
nā Asenaca Vakamino
- 7 Te Rā Rangahua
nā Temanori Tiree
- 22 Te Tipua e Pirangi Moenga Ana
nā Chris Brough

I whakaputaina i te tau 2000 e
Te Pou Taki Kōrero mō te
Tāhuhu o te Mātauranga,
Pouaka 3293, Te Whanganui à Tara Aoteroa.
Pae tukutuku: www.learningmedia.co.nz

Kei te pupurihia te mana motuhake
Tukuna ngā pātai ki te kaiwhakaputa.

ISBN 0 478 12579 8
Nama take 12579
He Tuhinga mā ngā Kaiwhakaako:
Nama take 12580

2000

Ihirangi

Ngā Tuhinga

- 4 Pūkaha mō Pukapuka
nā Maureen Goodwin
- 28 Te Take mō te Tipuna Tekau mā Toru Tau te Pakeke
nā Dot Meharry me Room 4, Turua School
- 30 He Nama, He Nama, Kei Ngā Wāhi Katoa
nā K. E. Anderson

Ngā Ngohe

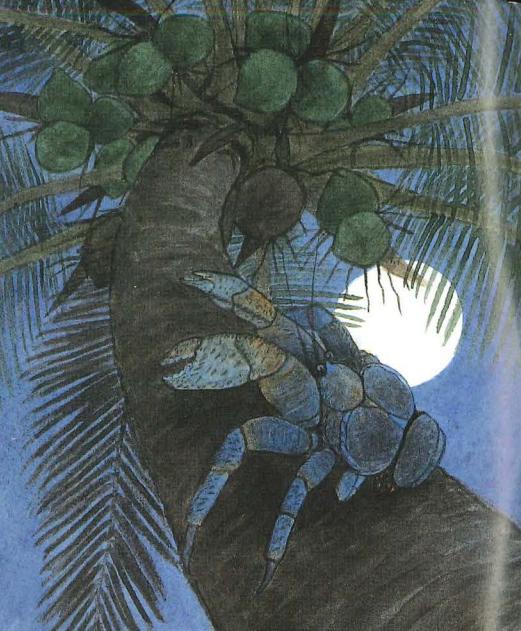
- 12 Te Hanga Tōhihi
nā Sue Averill me Room 7, Westshore School, Napier
- 18 Whakatipua āu ake Kōataata
nā Julie Ellis

Te Pou Taki Korero
Te Whanganui à Tara

He pō mārama, ā, e whiti ana te marama i tētahi moutere o Te Moana nui ā Kiwa. E wawara mai ana tētahi mea i ngā mānuka - he mea rerekē, he mea e matekai ana! Aī! E ngōki mai ana a Uga, te pāpaka kokonati. Āta haere ana tana haere i a ia e ngōki ana i te rākau kokonati.

Te Kai a Uga i te

Ka haere, ka haere, ā, kua tae a Uga ki te tihi o te kātua o te rākau teitei rā. Koirā tonu te wāhi mōna - i te wāhi teitei tonu, te wāhi e tautau ana ngā kokonati i raro i ngā rau. Ka katikati haere ia. Ka mahi haere ia me ūna matihao nunui, matihao koi.

2

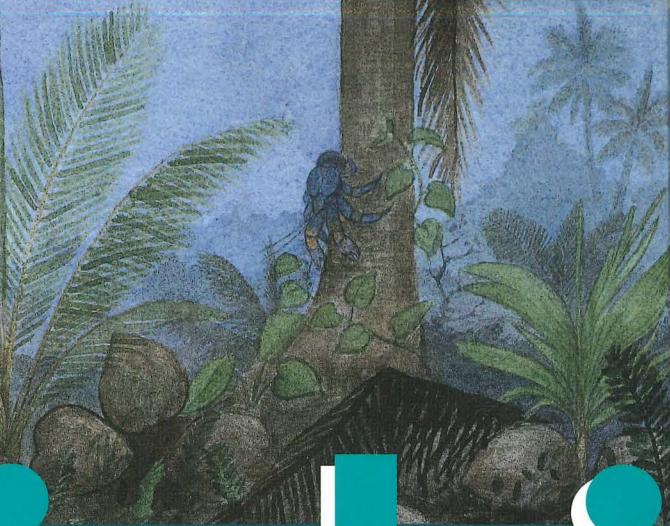
Haruru ana te ngahorotanga o ngā kokonati taumaha. Tere tonu te heke o Uga ki te whai i a rātau.

Ahiāhi

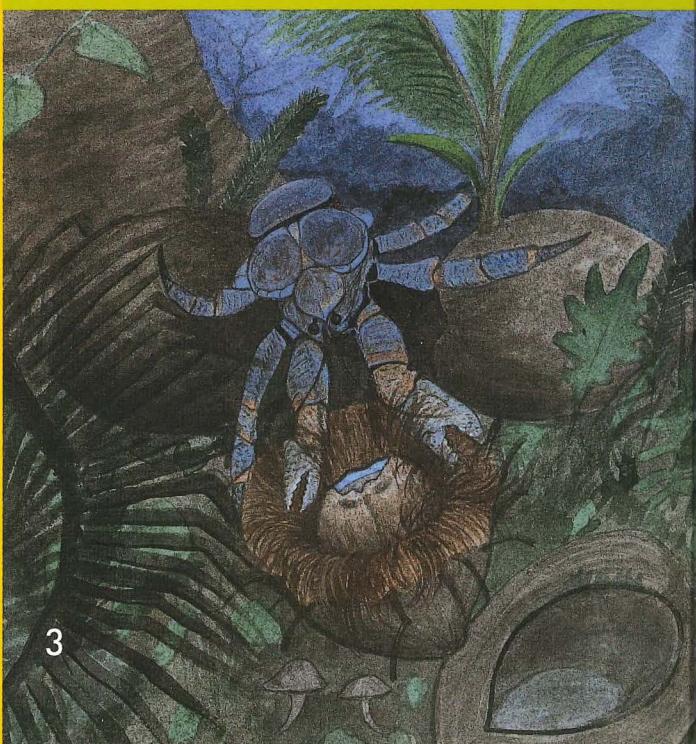
nā Asenaca Vakamino i tuhi
nā Falcon Halo ngā pikitia

Pakere, pakere, pakere.
Ka tīhore haere ia i te pakere, ngā paparanga o waho. Pakō ana te haere i a ia e wāwāhi ana i te anga mārō mā ūna matihao - me tana ruku i ūna matihao ki roto ki te kikokiko mā o te kokonati.
Ka Reka hoki!

Ka whakaaro ake a Uga,
“Kua tae ki te wā me kai anō au!”

3

Pūkaha

Kei te matekai anō te pāpaka rā a Uga. Ka ngōki ake ia i te pō ki te kimi rākau kokonati. Ka whiriwhiria e ia te rākau he hāngai tonu ana te tū o te kātua. Ka mea ia ki te piki ki te pūtake o te kātua mā ōna matihao pakari o mua. Papā ana tana haere!

mō Pukapuka

He rākau tino rerekē tēnei. Nā te mārō o te kātua, kāore e taea e Uga te pupuri mā ōna matihao. Oma haere ana ia ki te kimi i tētahi rākau he ngāwari kē atu te piki.

Ko te rākau e mea ana a Uga ki te piki, ehara kē i te rākau. He pou rama maitai kē! Engari ehara i te pou rama noa iho. I te motu o Pukapuka i Kuki Airani, ahu mai ai te hiko mō te katoa o ngā pou rama i te pūngao kōmaru. Ko te Rā te pūtake o te pūngao kōmaru. He wāhi tino wera a Pukapuka, e whitikia ana e te rā, nō reira e tika ana te whakamahi i te pūngao kōmaru i reira.

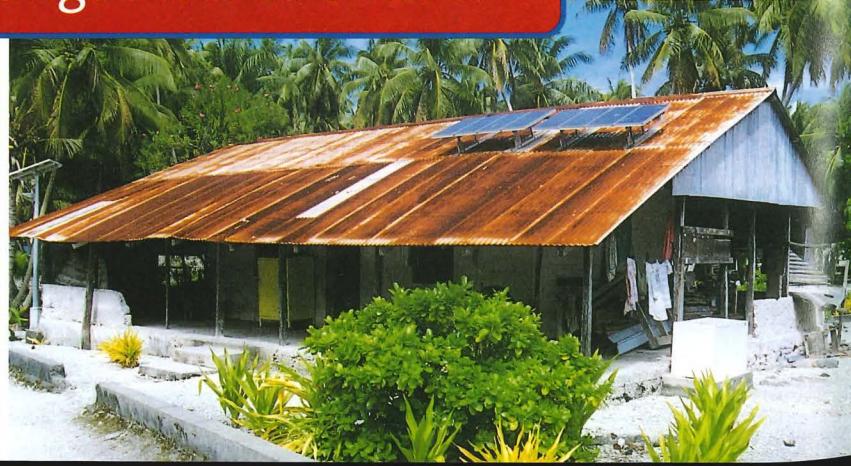
Puta noa i te rangi kei te hopu pūngao te rārangi kōmaru, kei te tihi o te pou rama mai i te Rā. Whakaputua ai te pūngao ki roto pūhiko. I te pō ko taua pūngao anō kei te whakakā i ngā rama o ngā tiriti. Nō reira ka hiahia ana te tangata ki te haere ki te kite i tētahi atu, kāore he māharahara mō te hoki ki te kāinga i te pō.

Kei te noho tonu ētahi tāngata o Pukapuka i roto i ngā whare tuku iho e mōhiotia ana he wale. He hauangi ake ēnei i ngā whare hou, ngā whare raima kei ētahi atu o ngā tāngata o Pukapuka. He maha ngā whare, arā, ngā whare tuku iho me ngā whare hou he rārangi kōmaru to ērā. Honoa ai te rārangi nei ki tētahi pūhiko kaitā i te oneone i te taha o te whare. He wāea, he pouaka whakaata, he rīpene ataata a ētahi o ngā tāngata. He rama hiko kei ngā whare katoa, nō reira he mea tino whai kiko kia whiwhi te iwi ki te hiko ngāwari te utu.

Ehara i te mea he hiko katoa ngā mea o ngā whare i Pukapuka. Kei te tao kai tonu ngā tāngata i waho i runga ahi, i roto umu kapuni rānei. Mauria mai ai ngā pounamu kapuni mā runga kaipuke mai i te tino motu o Rarotonga.

Nō hea te pūngao mō tō whare?

Te Rā Rangahua

he pakiwaitara nō Kiribati
nā Temanori Tiree

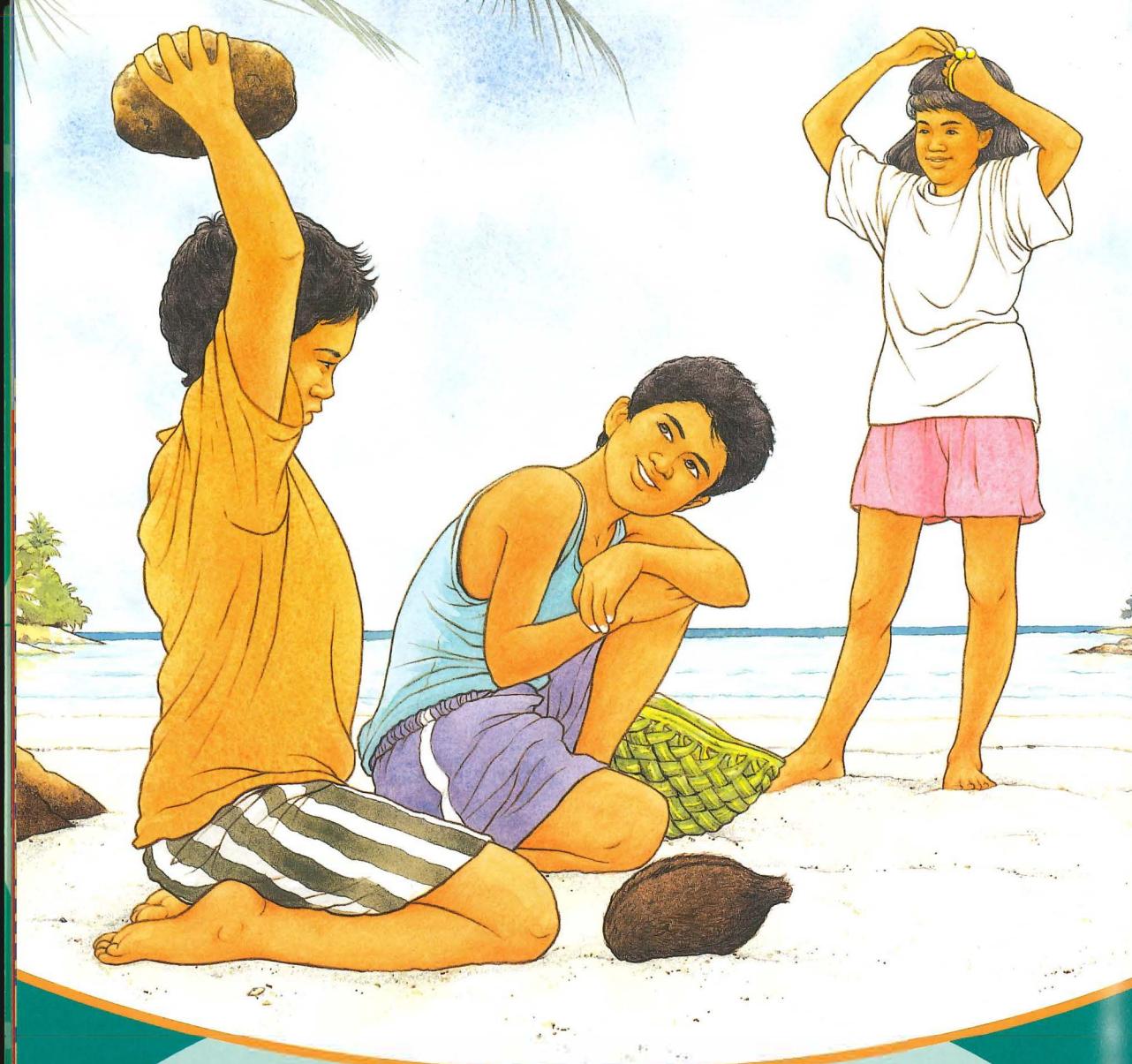
Kātahi anō, ka tae ki te wā hararei mō te kura. Engari kāore tonu a Karabe rātau ko ōna tungāne tokorua e āhei ki te moe roa. Ka ūmere atu a Karabe, "Haere mai Makiki! Maranga ake Bure! Koinei te rā rangahua."

He tino mea ki ngā tamariki te kautū ki te motu iti i te takutai moana o tō rātau kāinga. E haere ana rātau ki te kohikohi rangahua hei hapa mā rātau.

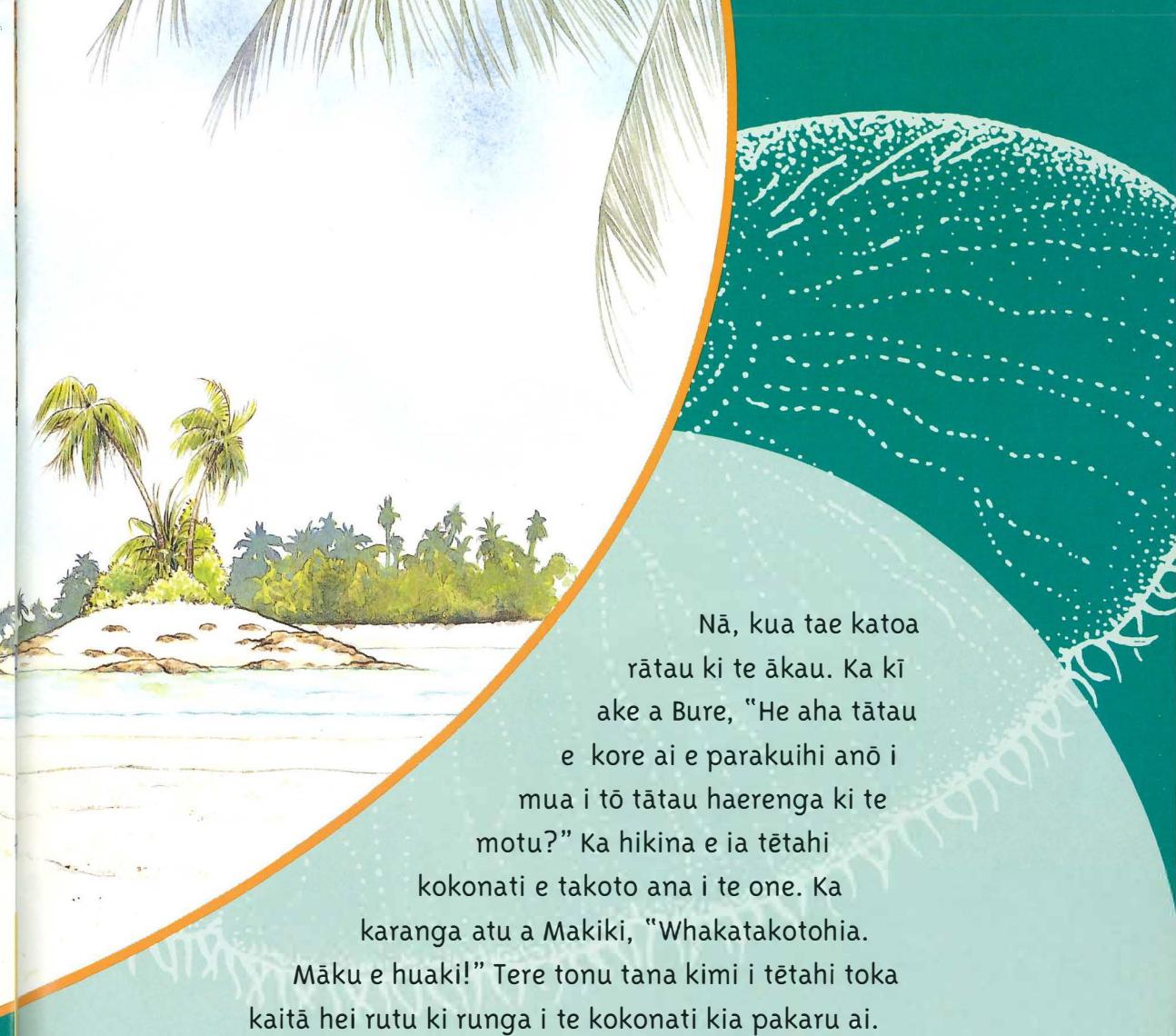
I te wā e pari ana te tai tata uhia ana te motu rā i te wai. He paku noa iho te whenua e kitea ana, me ētahi rākau kokonati, ētahi atu rākau ruarua nei. Engari ka timu ana te tai ka rahi ake te motu. Ka heke ana te tai ka kitea te maha o ngā toka. E haere ana a Karabe me ōna tungāne ki te kimi rangahua e pae ana i reira.

TAI PARI

TAI TIMU

"Kia tere mai rā māngere mā." Ka kata atu a Karabe ki ōna tūngane i a ia e whakamāenene ana i a rāua. "Me tae moata atu tātau ki te ākau. Mehemea ka tae atu tātau i te wā e timu ana te tai ka taea e tātau te kautū atu ki te motu. Kātahi ka taea e tātau te āta titiro haere i ngā puna wai, i ngā toka, ka hoki mai i mua i te tai pari."

Nā, kua tae katoa rātau ki te ākau. Ka kīake a Bure, "He aha tātau e kore ai e parakuihi anō i mua i tō tātau haerenga ki te motu?" Ka hikina e ia tētahi kokonati e takoto ana i te one. Ka karanga atu a Makiki, "Whakatakotohia. Māku e huaki!" Tere tonu tana kimi i tētahi toka kaitā hei rutu ki runga i te kokonati kia pakaru ai.

"Aue, kei te kī katoa i te kirikiri me te one." Ko Makiki tērā e amuamu ana. "Kei te haere au ki te horoi i tāku." He pai ki a Makiki te totetote o te wai moana. Engari ko Karabe, he pai kē atu ki a ia te wai i ngā wāhi e tere ana te awa ki te moana. Ahakoa he āhua totetote tonu te wai o reira, kāore e pērā te tote o te waitai. Ko Bure, kore rawa e pai ki a ia te wai tote. He rite tonu tana horoi i tana kokonati i roto i te wai māori o te awa.

Mutu ana tā rātau kai kinikini ka kautū ngā tamariki ki te motu. I reira ka tīmata tā rātau kimi i ngā tino rangahua kāore e timo ana. I a rātau e titiro ana ka tino timu rawa atu te tai. He maha kē atu ngā toka e kitea ana ka heke ana te wai. Rekareka ana rātau katoa i a rātau e kimi ana i ngā kararehe pai i ngā puna wai i ngā toka. He pāpaka paku, he koeke, he pātangaroa i ngā wāhi katoa. Ka wera haere ana te rā ka pāpaku haere ngā puna wai. Ka whakamārama atu a Karabe ko te Rā kei te whakamahana, kei te whakaeto i te wai.

Tae rawa ki te wā kua nui a rātau rangahua, kua maroke kē ētahi o ngā puna wai paku. "Haere mai ki te titiro ki tēnei!" Ko Bure tērā. Ka āta titiro atu ūna hoa ki ngā toka. E kapukapu mai ana ētahi kōataata pakupaku i roto i te rā.

Ka pātai atu a Makiki, "Ki tō whakaaro he aha ēnei?" I a rātau e whakaaro ana ka whātoro atu tana ringa ki tana pūkoro ki te tiki i tētahi maramara kokonati he mea tohu nāna, ā, ka horoia e ia i roto i te puna wai i toe mai i ngā toka. Ka karanga ake ia, "Aue! Te totetote hoki." Kātahi ka tuhaina e ia te kokonati. "He kōataata tote!" Kotahi tonu te whakahuatanga a Makiki rāua ko Karabe. "Āe mārika! Koinā tonu ngā mea mā rā."

Tere tonu te hokinga o ngā tamariki nei ki te kāinga ki te korero me ō rātau mātua mō te mea hou kua kitea nei e rātau. Muri mai i ngā hararei ka āhei rātau ki te kōrero atu ki tō rātau kaiwhakaako me ō rātau hoa i te kura. Ka kī ake a Bure, "Kei te rikarika katoa au kia tīmata anō te kura!" Kātahi ka noho ia ka titiro atu ki a Karabe rāua ko Makiki e tūmeke ana ki āna kōrero. Kātahi ka huri tana reo, "Ā ... tērā pea."

nā Elspeth Alix Batt
ngā pikitia

Te Hanga

E ako ana mātau i te huarere. I tētahi rangi ka kōrero ake a Mrs Averill mō te huringa wai. I te tīmatatanga, kāore mātau e mōhio he aha tēnei.

Ka pātai atu a Melanie, me tana kata anō, "He mea tēnei e piki ana ngā ika ki runga hei haere ki te kura?" Hemo katoa mātau i te kata. Engari kāore tonu mātau i mōhio he aha te whakautu tika.

Ka āwhinatia mātau e Mrs Averill, "Ko ngā huringa nei, e huri porohita ana, huri atu, huri mai. Nā, ko te huringa wai he mea tēnei e pā ana ki te huarere. Kua mārama? Ka taea anō e tētahi o koutou te whakamārama mai i te āhua o te huri porohita o te wai i roto i te huarere?"

Kāore tonu mātau i te tino mōhio. Ka kī ake a Tame, "Heke ana te ua i te wā e kino ana te huarere, engari kāore e piki ake ana anō, nē? Nā rā, ko wai kua rongo, e ua whakarunga ana?"

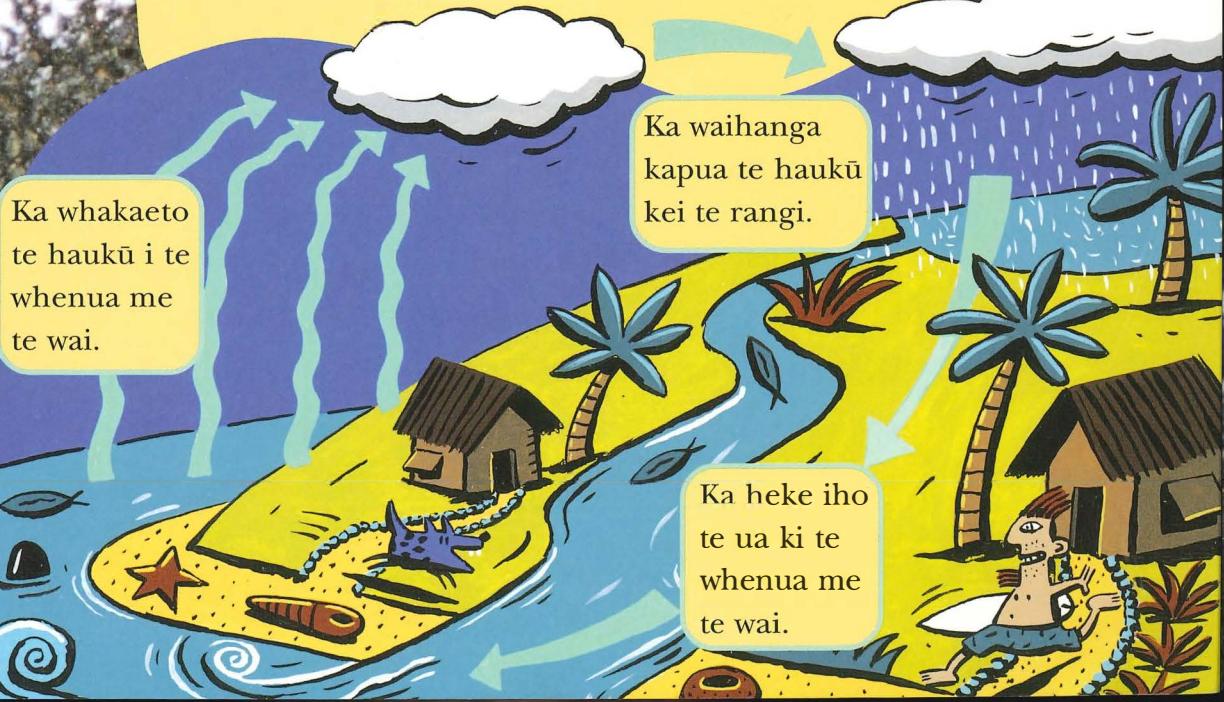
Kātahi ka whai whakaaro ake a Rima, "Pēwhea te mamaoa? He wai te mamaoa, ā, ka piki whakarunga ake ka hū ana te tikera. Ko te kōrero a Māmā he whakaetotanga tēnā." Ka whakaaro ake mātau, āe, e whai kiko ana te whakaaro a Rima.

Tōhihi

nā Sue Averill me Room 7,
Westshore School, Napier

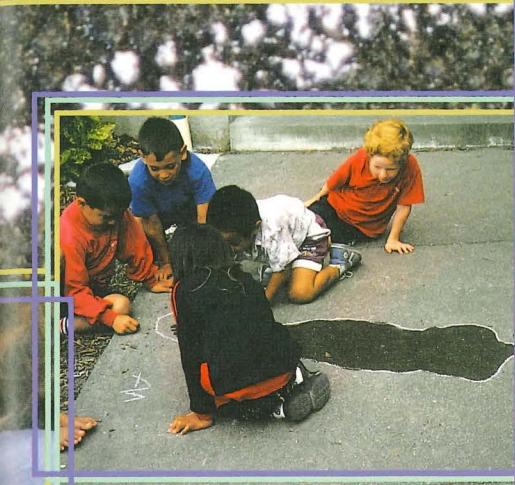
Ka ui atu a Mrs Averill, "Nā, ka mutu ana te ua, he aha te mea kei te whakamahana i ngā tōhihi kia whakaeto ai?"

Kotahi tonu tā mātau ūmere atu, "Te Rā!" E tino mōhio ana mātau he tika tā mātau whakarite i te āhua o te mahi a te huringa wai. Ka mutu ana te ua ka noho te wai ki runga i te whenua mō tētahi wā. I te mutunga ka whakamahanatia te wai e te Rā, ā, ka whakaetohia ki te rangi. I runga rā ka waihangā kapua te wai - pērā tonu i te mamaoa e puta ake ana i te tikera a te māmā o Rima. Nā, ka haere te wā, ka ua anō.

rā

Kua tae ki te wā hei whakamātau i ō mātau whakaaro. Hei kimi i te hiranga o te Rā i roto i te huringa wai, i hangaia e mātau ētahi tōhihi e rua; kotahi i te wāhi marumaru, tētahi i te wāhi e whitikia ana e te rā. E rua ngā take e hiahia ana mātau ki te mōhio. Tuatahi, ka whakaeto anō ngā tōhihi e rua nei? Tuarua, ka tere kē atu te whakaeto o te mea kei roto i te rā i te mea kei te wāhi marumaru? I whakaaro te nuinga o mātau ka pērā te āhua. I mōhio mātau mai i ā mātau tākaro hopscotch i ngā rā mātao, he kapua kei te rangi, ka roa te takoto o ngā tōhihi.

I hangā e Mitchell tētahi tōhihi i runga i te papa raima i mua i te rūma akomanga, he wāhi kanapa, ā, he wāhi e whitikia ana e te rā. He mea hanga e Holly tētahi atu i runga i te raima i muri i te rūma akomanga, he wāhi hauangi, he wāhi marumaru.

I rohea e Luke ki ngā tōhihi mā te tioka kia kite ai mātau he aha te wai i whakaetotia i te wā i whakaritea ai e mātau. He maha ngā āhuatanga i kōrerotia e mātau hei ine i ngā tōhihi. I te mutunga nā ō mātau ringa tonu i ine ngā tōhihi. Tekau mā toru ngā ringa i karapoti i te tōhihi e whitikia ana e te rā.

newman@

Ia tekau meneti ka tirohia e mātau ngā tōhihi, ka tuhi he raina hou hei karapotī i ngā tōhihi hei whakaatu i te wai kua whakaetotia ia wā. I ngaro katoa te tōhihi e whitikia ana e te rā i muri iho i te whā tekau mā rima meneti. Pau katoa ngā haora o te ata i a mātau e tatari ana mō te mea i roto i te wāhi marumaru. Häunga rā, i te mutunga i ngaro katoa ngā wai o tērā.

I muri iho i tuhia e tēnā, e tēnā o mātau tā mātau whakamātautau. Kātahi ka tino kōrerohia e mātau te kaupapa nei. I kōrero mātau mō ngā hua i puta me ō mātau whakaaro mō ngā mea i ākona e mātau i te whakamātautau.

I noho a Hera i Te Whanganui ā Tara. Ka whakaaro ake ia mō te wāhi kei te hau i roto i te whakaetotanga.

I kōrero a Jason mō tana hararei i Te Waipounamu. I haere tana whānau ki te roto o Grassmere. Koirā te wāhi e tukuna ana kia whakaetotia ngā wai tai o te roto. Ka pau ana ngā wai ka toe mai ko te tote. Kohikohia ai e ngā tāngata te tote hei hoko.

Ka maumahara ake a Temanori ki ngā kōrero a ūna mātua. I te wā e tamariki ana rāua i noho rāua i Kiribati, he moutere paku i Te Moananui ā Kiwa. Ka haere rāua ki te tiki kai ka kitea rāua ētahi kōataata tote i roto i ngā puna wai kua maroke, ka timu ana te tai.

Kātahi mātau ka whakaaro ake kāore anō kia mutu tā mātau whakamātautau. He maha tonu ngā pātai hei hōpara mā mātau. Kua tīmata kē mātau ki te whakaaro mō te maha noa atu o ngā momo whakamātautau hei whakahaere mā mātau.

Huringa wai

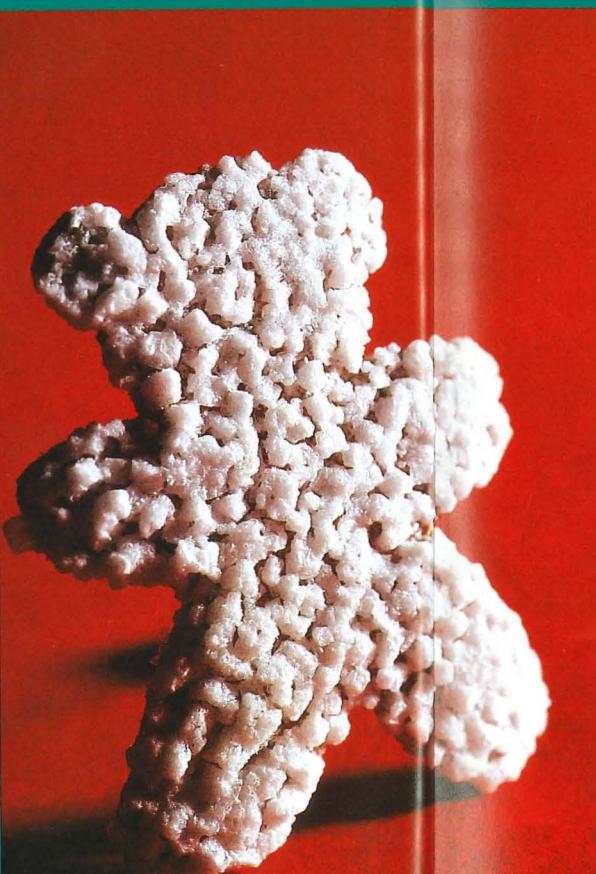
huringa
wai

Whakatipua āu ake KŌATAATA

nā Julie Ellis • nā Adrian Heke ngā whakaahua

Ka rongo ana koe i te kupu "kōataata", he aha te mea ka whakaaro ake koe? Ngā porotoru ātaahua e tīahoaho ana i te rūma? Ētahi taonga karāhe he nui te utu? Ētahi taimana? Kei te hiahia au ki te tohutohu i a koe ki te āhua o te hanga taimana - engari kāore e taea e au. Otirā, he ngāwari noa iho ki a koe te hanga i ngā momo kōataata. He mea pai ki te hanga kōataata i te wā tuatahi i te mea kāore koe e mōhio ka pēhea te āhua o ngā tauira ka hangā e ngā kōataata. Ka mutu ana ētahi whakamātautau ruarua nei ka taea e koe te raparapa ka pēhea te āhua o ō kōataata. I pēnei ai nā te mea mō ia matū, he rite tonu te āhua o ngā kōatata ka puta i ngā wā katoa.

Hei Whakaarotanga

I mua i to whakatipu kōataata, e whā ngā pātai hei whakautu māhau.

1. He aha ngā momo pata kōataata e mea ana koe ki te rewa? Whakamahia ētahi o ēnei: he tote, he huka, he tote Epsom - he tote wai moana, he tote kaukau, he wai pupū horoi kākahu, he pākawa kura pungawera (pōhatu kahurangi) rānei

2. He aha te tumu hei whakatipu i ō kōataata? Me whakamahi ētahi o ēnei: he karāhe, he rākau, he waro, he papanga, he rīpene, he uhi kirihi, he rārā, he pōhatu, he tāhoata, he pereti, he anga hēki, he pepa waru, he pepa ngongo waituhi rānei me tapahi ki tētahi āhua pai.

3. He aha te kano e tino pīrangī ana koe? He kahurangi te pākawa kura pungawera, engari ko te nuinga o ētahi atu ka hanga kōataata mā - hāunga anō ngā mea kua pokea ki te kano kai.

4. Ka pēhea tō whakaatu i ō kōataata? Mehemea kei runga pereti, kei roto pouaka rānei, tērā kāore e tūkinotia. Ka oti ana tō whakarite i ēnei mea kua reri koe ki te tīmata.

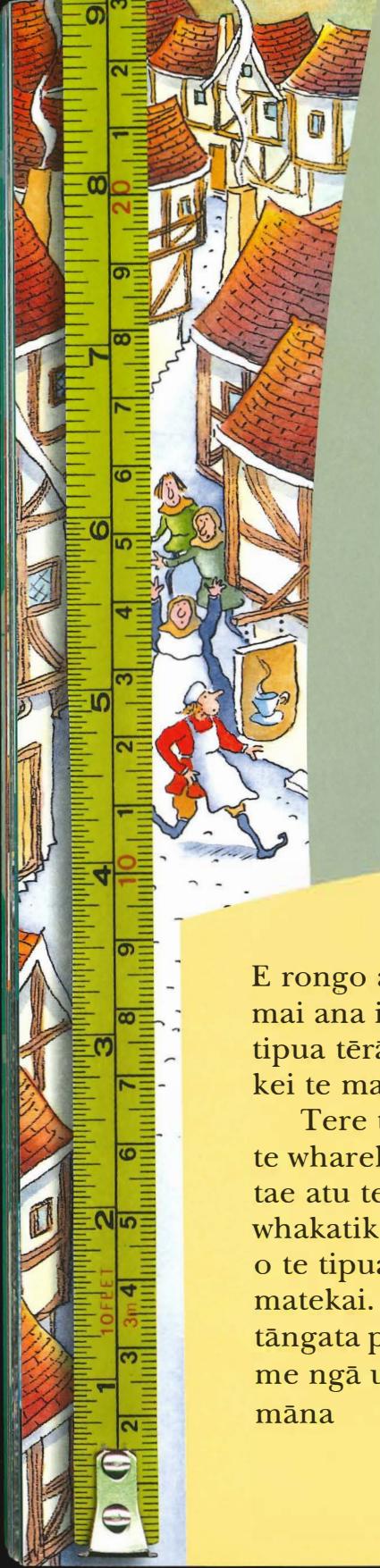

Me Pēhea?

Hei whakatipu i ō kōataata, tīkina atu he pakeke hei āwhina i a koe ki te rewa i te mahanoa atu o ngā pata i roto wai wera (Kauaka e waiho māu e rewa - kei wera koe!) Mehemea e hiahia ana koe kia whai kano ō kōataata, tāpirihia ētahi kōpata o te kano kai ki te wai. Tāhorotia he paku wē ki runga ki te tumu i whiriwhiria e koe hei whakatipu i ō kōataata. Waihotia te tumu ki tētahi wāhi mahana pērā i te whata matapihi. Whakaputua te wē ki roto ki tētahi kapu i tētahi wāhi mātao, wāhi pouri.

Me kōrorirori te wē ia rangi, ka whakamahi i tētahi kōrere whatu, tētahi tīpūnū rānei hei kōpata wē ki te tumu kōataata. Ka whakaeto ana te wē ka tīmata ngā kōataata ki te tipu. He rerekē te tere o te tipu o ngā momo pata kōataata. He toru wiki mō te huka. Mō te tote Epsom, he toru rangi te wā.

Ka tipu ana ō kōataata, whakatakotohia i tētahi wāhi he ngāwari ki te whakaatu ki ō hoa.

Te *Tipua* e Pīrangi Moenga *Ana*

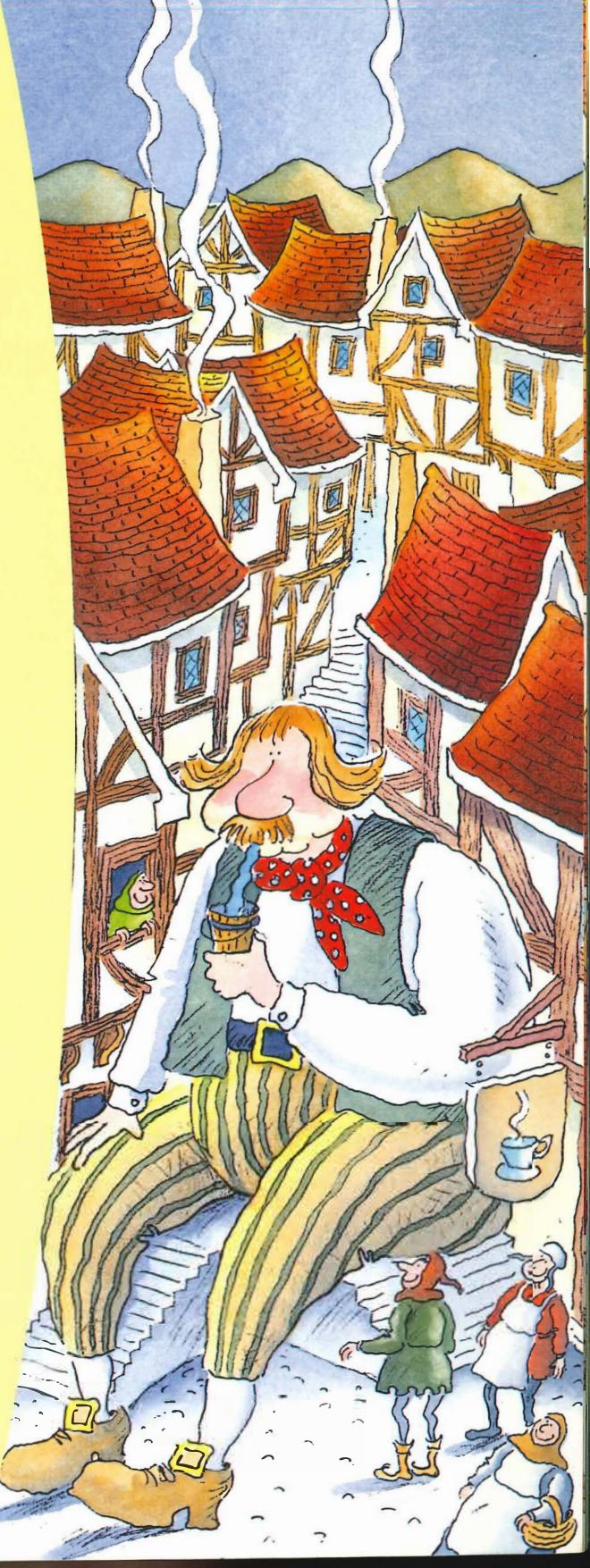
nā Chris Brough

E rongo ana ngā tāngata paku i te haruru nui e ahu mai ana i ngā hiwi. E mōhio ana rātau ko te puku o te tipua tērā. Ka tino haruru ana, kotahi anake te take, kei te matekai te tipua rā.

Tere tonu te omaoma haere o ngā tāngata paku ki te wharekai i te moka tawhiti o te kāinga. Ākuanei, ka tae atu te tipua ki reira. Me tere oti i a rātau te whakatikatika i tana parakuihi! He rite tonu te āhua o te tipua rā ka tae ana ia ki te kāinga, he ngenge, he matekai. Ko tana rahi e rite ana ki te tokowhā o ngā tāngata paku, nō reira e eke ana ki te whā o ngā kai me ngā unu mō ia tangata paku, ngā kai me ngā unu māna

Ka uru atu ana te tipua rā ki te kāinga, rū ana ngā whare i tana takahi kotahi, i a ia e haerēre ana. Pohū, pohū, pohū! Ka pātōtōtia e te tipua te tatau o te wharekai. Aue! Kātahi anō ka oti i ngā tāngata paku te tunu kai. Ka tūwhera te tatau, ka titiro ake rātau ki te tipua inati rā.

Kātahi ka memene atu te tipua rā. Kua mahia e ngā tāngata paku he unu māna. Kua oti i a rātau te tāhorō wairēmana ki roto ki tētahi pākete e eke ana ki te whā tōna whānuitanga me tōna teiteitanga ki te karāhe. E mōhio ana hoki rātau mehemea ka unuhia e te tipua rā mā tētahi tākakau noa iho, kāti, ka pau katoa te rangi i a ia e unu ana. Nō reira, hāunga ake te tākakau, he mea tapahi nā rātau tētahi ngongo wai ki te roanga e tika ana. Kua oti kē i a rātau te whakarite ko te roanga pai mō te tākakau rā, arā, me noho tuarua tōna teiteitanga ki tērā o te kapu. He 25 hēnimita te teiteitanga o te pākete, nō reira he tino pai rawa atu te ngongo wai he 50 hēnimita te roa.

Nā kua tae ki te wā mō te hupa. Hāunga ake te kumete hupa, he mea whakakī e te tūmau tētahi kumete nui rawa mō te poke keke ki te hupa hua whenua. Kāore noa iho he take o te pune noa mō te tipua rā. Nō reira i tīkina e Stu, te tūmau, te koutu hupa tino rahi i kitea e ia i te kītini.

Ka kī ake te tipua, "He pai tonu te hupa, engari kei hea te pīkaokao ātaahua he tohunga rā koe ki te tunu?" Taro ake kua puta a Stu ki te tatau o te kītini tū whakahīhī ai me tana korukoru, mutunga kē mai o te ātaahua i rō kono kaitā. Hāunga ake he naihi me te paoka māna, i mauria atu he paoka māra me tētahi hāwehututu hei naihi mā te tipua.

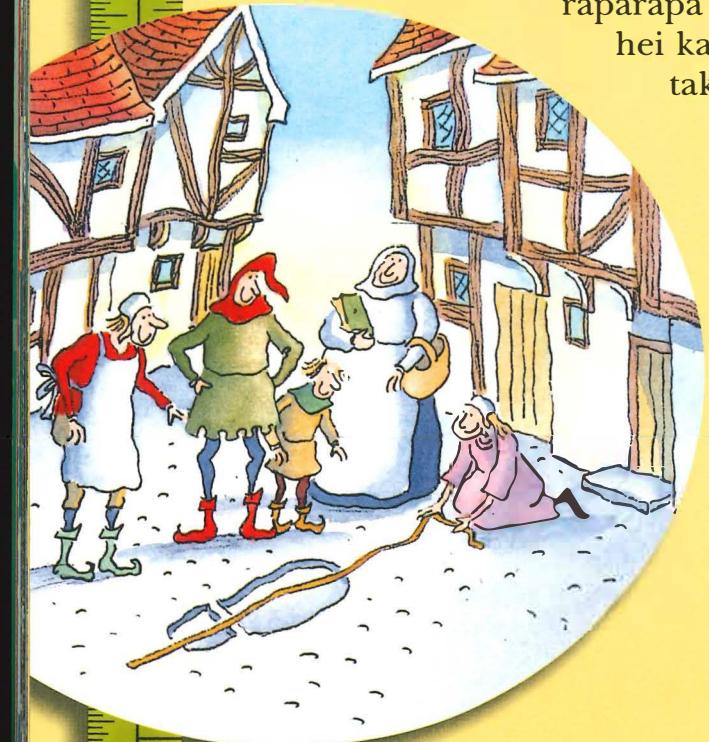
I te nuinga o te wā kua kī te puku o te tipua i muri iho i te kai nui pēnei i tēnei. Engari i te rangi nei i te tino matekai ia. "Āaa! Ko taku hiahia ināianei he āporo mākūkū hei whakaoti atu!" Tūmeke ana a Stu, engari he whakaaro mūrere tonu tāna. Tere tonu tana hoki atu ki te wharekai ka puta ake me tētahi merengi nunui. "E tino harikoa ana mātau ki te āporo hou nei, he āporo nā mātau i whakatipu - kāore he uho!" Me tana taiatea anō. Ngaro atu ana te "āporo" me tā rātau rongo anō hoki i te tipua rā e ngaungau, e mitimiti ana i ōna ngutu. Kātahi anō, ka kī te puku.

Tino pīrangi te tipua nei kia roa rawa tana noho ki te kāinga nei. Ehara i te mea ko te kai anake i pēnei ai ia, engari he rawe anō ki a ia te kōrero tahi me te iwi nei, me te tākaro me ngā tamariki.

Ka tō ana te rā ka mea te tipua rā ki te hoki i te huarahi ki tana kāinga kei tawhiti. Ahakoa tana tino pīrangi kia noho tonu, kāore he moenga he rahi rawa mōna. Aroha ana te iwi pakupaku rā ki a ia e ngaro atu ana i te huarahi. Ka mahue mai ana tapuwae kaitā i te oneone. Kātahi a Tipi Rākau, te tama a te kāmura, ka kī ake, "He whakaaro tino pai tāku. Mā tātau e hanga moenga mō te tipua."

Ka kī atu te Mea o te kāinga, "Kātahi te whakaaro whakahirahira ko tēnā! Heoi anō, kia nui rawa te utu me whakapiki ngā tāke! Otirā, kauaka tātau e hanga kia paku rawa. Kei amuamu te tipua."

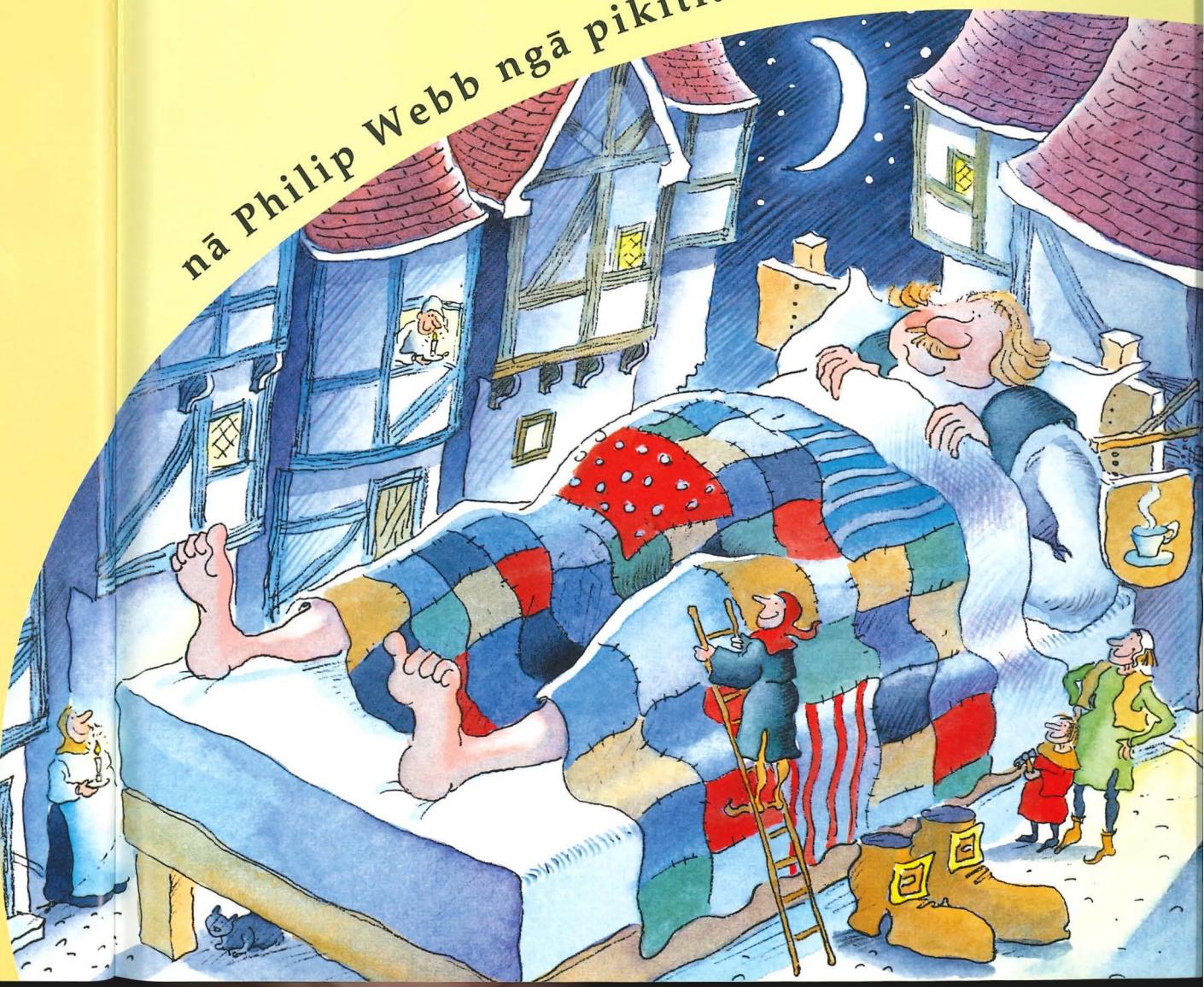
Ka karanga ake a Tere Tatau, "Kei a au!" Ko ia te tamāhine a te kaiwhakaako pāngarau. "E raparapa ana tātau i te rahi o ngā kai hei kainga mā te tipua. Engari ki taku whakaaro ka taea e au te whakamahi ūna tapuwae hei tohu me pēhea te rahi o te moenga." Ka whātoro atu ia ki tana pūkoro mō te tēpa ine.

"Āaa, he 50 henimita te roa o tēnei tapuwae. Ka taea e au te whakamahi i tēnei ine hei tohu i te rahi o te moenga - kia kore ai e tino rahi, e tino paku rawa rānei."

I te hokinga mai anō o te tipua, tino harikoa ana ia. He tino hāneanea, he tino hāngai te rahi o te moenga ki tana hiahia. I taua pō i mua i te katinga o ūna whatu kia moe, ka takoto ia i te moenga whakaaro ai ki te mātauranga o ūna hoa ki te āta tātai kia tika, kia hāngai tonu te rahi o te moenga mōna.

nā Philip Webb ngā pikitia

Te Take mō te Tipuna Tekau mā Toru Tau te Pakeke

NĀ DOT MEHARRY ME ROOM 4, TURUA SCHOOL

Ko Mrs Meharry te ingoa o tō mātau kaiwhakaako. He rerekē a Mrs Meharry, i te mea i kī mai ia ki a mātau, "Tekau mā toru tau noa iho taku pakeke - ā, he mokopuna āku! Tēnā, whiriwhiria mai e koutou tēnei hanga?"

Kāore mātau i pīrangī ki te whakaiti i a ia, engari, i kī atu mātau "Ehara tāu rite i te kōtiro tekau mā toru te pakeke!" Ka kata a Mrs Meharry, ka tīmata te whakamārama. I whānau mai ia i te 29 o ngā rā o Pēpuere 1948. Kātahi ka whakaaro hia e mātau te tikanga o tāna kōrero.

ngā tau peke

Ko tōna tikanga, 28 ngā rangi o Pēpuere, engari ia whā tau, 29 kē ngā rā o taua marama. E karangatia ana tēnei momo tau, he tau peke. Nō reira, mehemea i whānau mai koe i te 29 o ngā rā o Pēpuere, kotahi anake to rā huri tau ia whā tau. I whānau mai a Mrs Meharry i te tau 1948, engari kāore i whakahaeretia te huri tau mōna kia tae rawa ki te tau 1952. I ngā tau e whā i muri mai, i 1956 tana huri tau tuarua.

"I te wā he kōtiro au e noho ana i runga pāmu, ko au anake te pēpi tau peke i taua wāhi. Ia tau i whakanuia e mātau taku huri tau i te 10 ngā rā o Maehe."

He tau tino whakahirahira ki ahau te tau peke. I te wā o taku huri tau tūturu i whiwhi koha au i te katoa. Engari i mutu tēnei mahi i taku haerenga ki te kāreti. I whakaaro rātau kua pakeke rawa au - engari kāore au i whakaaro pērā."

He iti noa iho ngā wā e whiwhi huri tau tūturu ana a Mrs Meharry. I te tau 2000 tana huri tau tekau mā toru. Tae rawa ki te wā ka whiwhi ia i tana huri tau rua tekau mā tahi, kua noho mārena kē ia mō ētahi ono tekau tau! I mārena ia i te wā e ono tau noa iho tana pakeke.

Inanahi, i meatia e Mrs Meharry kia whakaritea e mātau tana pakeke a te tau 2020. "Nā, koia ka tika tāna whakarite, kāore he mahi māna ki te kāinga a te pō nei!" Ka taea anō e koe te tātai? E hia ngā huri tau ka whiwhi a Mrs Meharry a te tau 2020 mehemea i whānau ia i te tau 1948?

E mōhio ana koe ki tētahi tangata i whānau i te 29 o ngā rā o Pēpuere, ā, e karangahia ana he pēpi tau peke?

He Nama, He Nama, Kei Ngā Wāhi Katoa

nā K. E. Anderson
nā Adrian Heke. ngā whakaahua

Whakamahi nama ai te nūninga o ngā tāngata īa rā. I te mea he rite tonu tā tātav whakamahi nama, kāore noa īho tātav e tīno mōhio ana ki tō tātav whirinaki ki ngā nama nei.

He nama tō te whare i roto i tana rārangi kāinga noho. Whakaatu ana te nama i te whare tika, mehemea kei te kimihia i te tiriti. He ngāwari tēnei mō te kaikawe reta e toha reta ana ki ia whare. Mēna kāore ake, kāti he mahi uaua te mahi nei. Me kore ake he nama tērā ka noho pēnei te kōrero: "Kei te Tiriti o Aka, te whare kahurangi, e rua ūna papa, kei waenganui i te tiriti i te ringa mauī, he rākau nunui kei te māra, ā, he kanukanu nei te taiapa."

Ko ngā whare pukapuka ngā wāhi nui ai te pukapuka. He nama tō ia pukapuka pakwaitara hei whakaatu i tōna wāhi i te whata, pērā i te kāinga noho. E āhua rite ana ngā nama o ngā pukapuka mō te take kotahi. Nā, ko te tikanga ka whakatakotohia ki te wāhi kotahi.

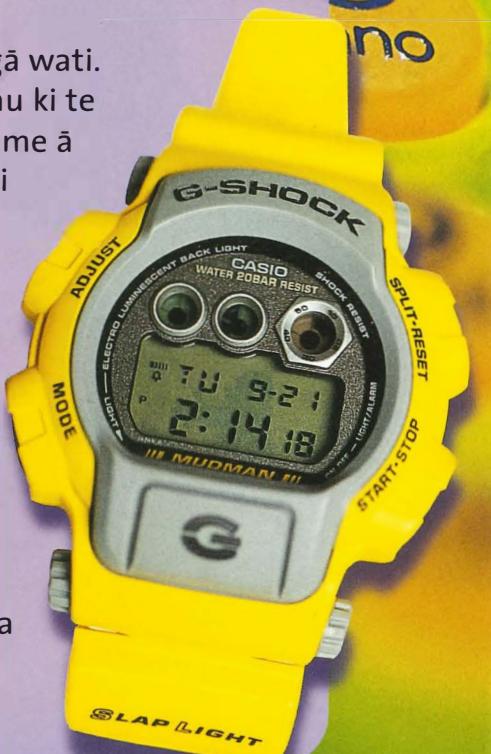
He nama anō kei roto i ngā pukapuka. He nama tō ngā whārangi. He maha ngā pukapuka he rārangi ihirangi ī rātau. Tirohia te whārangi tuatahi o tēnei Tūhono. I reira ka kitea e koe te nama o te whārangi o ia kōrero me te tuhinga kei roto i te pukapuka.

He nama anō kei runga i ngā waea. Ka pātōtō ana koe i te raupapa tatau, ka tonoa e koe he karere ki tētahi rorohiko nunui. Ko te rārangi nama nei kei te kī atu ki te rorohiko ko tēhea waea te mea e hiahia ana koe ki te hono atu. Ka āhei koe ki te kōrero - engari koa kua tuhia e koe he nama hē!

He nama anō kei ngā karaka me ngā wati. Koinei te mea kei te āwhina i a tātau ki te whakarite i te wā mō ā tātau mahi me ā tātau hui, ā, kia mōhio hoki tātau ki te wā hei whakakā i te pouaka whakaata, kia kite ai tātau i ngā kaupapa e tino pai ana ki a tātau. E rua ngā momo karaka. He nama a tētahi kei te porohita, he ringaringa kei waenganui mō ngā haora me ngā meneti. Ko tētahi atu, he nama anake tāna.

He nama kei ngā wāhi katoa. He pai rawa ngā nama hei whakaatu mea me te whakarite i aua mea. E hia ngā nama ka kitea e koe i roto i te rūma i nāianei?

He mihi

Kei te mihi Te Pou Taki Kōrero ki a Rosemary Hipkins, rātou ko Ally Bull, ko Lorraine McKay, me Te Whānau Akopai, mō te arotake i tēnei pukapuka me Ngā Tuhinga mā te Kaiwhakaako mō tēnei whakaputanga o Tūhono. Kei te mihi anō hoki ki a Vodaphone o Dukes Arcade ki Poneke, mō te waea i whakaahuatia i ngā whārangi 1 me 31, me Capital Watch Services o Willis Street ki Poneke, mō te wati me te karaka i whakaahuatia i whārangi 32.

Nā Thomas Bewick te whakaahua o te Rā e whāriki ana i ngā whārangi 4-6; nā Vivian Ward te whakaahua o te rangahua e whāriki ana i ngā whārangi 7-11; nā Sue Averill ngā whakaahua o runga i ngā whārangi 12-17, häunga anō te whakaahua e whāriki ana i aua whārangi, nā Meredith Biberstein tērā; nā Fraser Williamson ngā pikitia i ngā whārangi 12-13 me 28-29; nā Meredith Biberstein te whakaahua e whāriki ana i ngā whārangi 28-29.

Ētīta: Pāora Tibble

Uga's Evening Meal, mana pupuri © Asenaca Vakamino 2000
Jellyfish Day, mana pupuri © Temanori Tiree 2000

The Giant Who Needed a Bed, mana pupuri © Chris Brough 2000

Power for Pukapuka, mana pupuri © Maureen Goodwin 2000

The Case of the 13-year-old Grandmother, mana pupuri © Dot Meharry 2000

Numbers, Numbers Everywhere, mana pupuri © Karen Anderson 2000

Making Puddles, mana pupuri © Sue Averill 2000

Grow Your Own Crystals, mana pupuri © Julie Ellis 2000

Mana pupuri ki ngā pikitia me ngā whakaahua kei ngā whārangi e whai ake nei: ko te whakaahua nā Thomas Bewick kei te iwi te mana; 4-6, mana pupuri © Maureen Goodwin 2000 ki ngā whakaahua; 12-17, mana pupuri © Sue Averill 2000 ki ngā whakaahua; 7-11, mana pupuri © Mike Bradstock 1985 ki te pikitia o te rangahua nā Vivian Ward i tā; mana pupuri © Te Karauna 2000 ki ngā pikitia kei te toe.